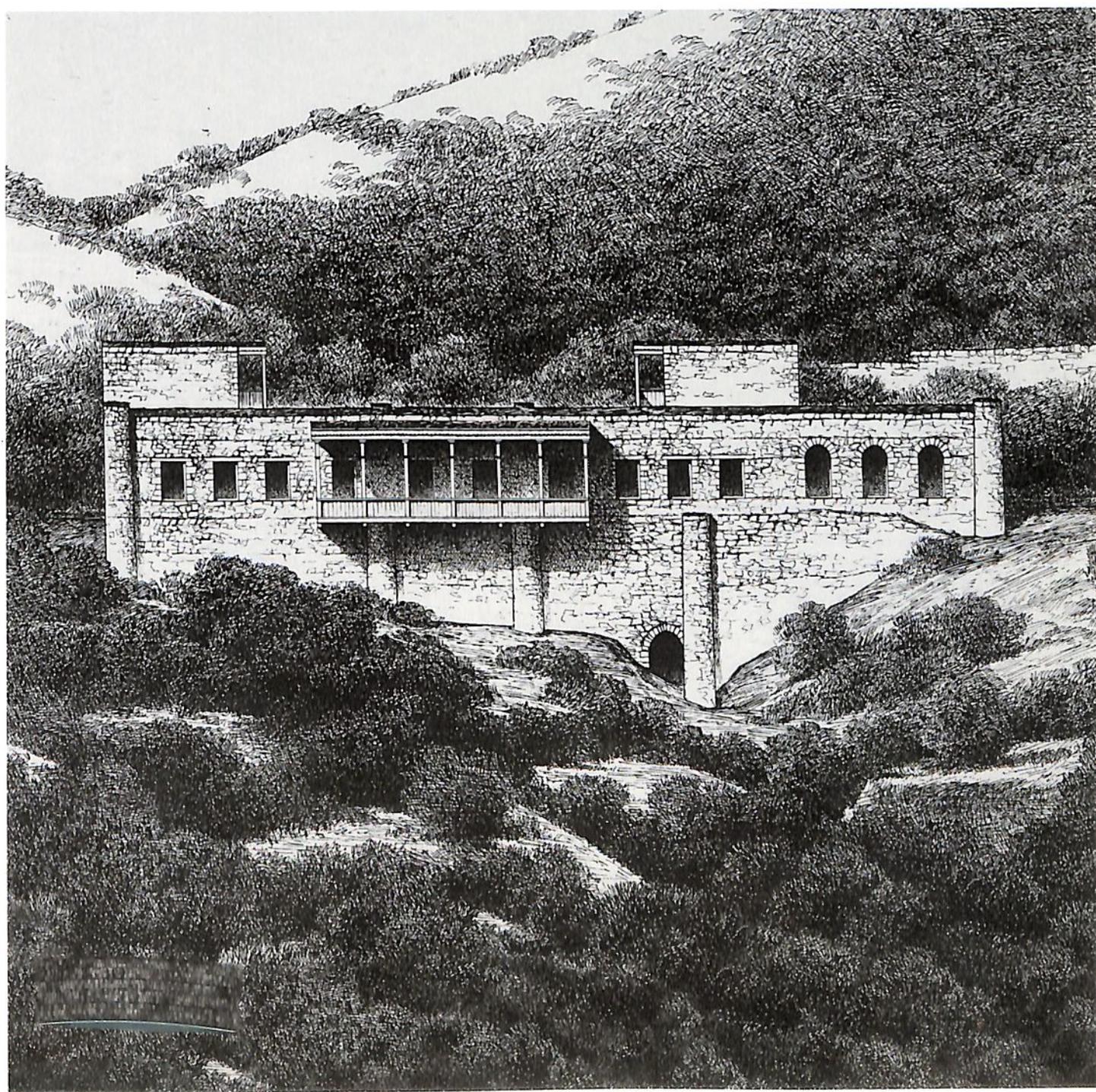

ԱՐՑԱԿԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔԵԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՐՏԱԿ ՂՈՒՅԱՆ

Աշխարհությունը հրապարակվում է
մեկենասությամբ
ՇԱՀԵՆ և ՄԱՐԹԱ ՀԱՐՈՒԹ-ՅՈՒՆՅԱՆՆԵՐԻ
(Լոս-Անջելես, Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ)

This book sponsored by
SHAHEN and MARTHA HAROUTUNIAN
(Los-Angeles, California, USA)

Книга издана при меценатстве
ШАГЕНА и МАРТЫ АРУТЮНЯНОВ
(Лос-Анжелес, Калифорния, США)

Նայկական ճարտարապետությունը ճանաչում է գրել առավելապես հոգևոր շենքերով՝ վանքերով, եկեղեցիներով: Աշխարհիկ շենքերի ուսումնասիրության ասպարեզում դեռևս շար ու շար բացեր կան. սկսած Արցախից մինչև Կիլիկիա ապարանքները փիրող իշխանակարգի հզորության վկայությունն են, միաժամանակ առօրյա կենցաղի, նաև գեղեցիկի հասկացողության արտացոլումը:

Պարոն Արթակ Ղուլյանի այս աշխարանքը առաջին ուսումնասիրությունն է, որտեղ ներկայացվում են Արցախի և Սյունիքի XV-XVIII դարերի մելիքական բոլոր հայրնի ապարանքները, շնորհիվ որի գիտական շրջանակի մեջ է մտնում հայ ճարտարապետության՝ կարելի է ասել անհայտ մի բնագավառ:

Նայ մելիքների պարմությունը մինչև այսօր պարմագիտական ամբողջությամբ չի ներկայացված: Պրն. Ղուլյանի կարարած պարմական քննությունը և բարձրորակ չափագրությունները մասամբ լրացնում են այդ բացը և գիտագործնական մեծ արժեք ունեն ապարանքների վերականգնման գործում:

Դր. Արմեն Նախնազարյան
RAA հիմնադիր նախագահ

ՆԿԻՐՈՒՄ ԵՄ ԾՆՈՂՆԵՐԻՍ՝
ԳՅՈՒԼԻՍԱՆԻ ԴՊՐՈՅԻ
ՎԱՍՏԱԿԱՇՎԱՏ ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐ

ԲԵՆԻԿ ԱՍԱՏՈՒԻ ՂՈՒՅԱՆԻՆ ԵՎ
ԹԵՐԵՉԱ ԱՐՄԵՆԻ ՇԱՏՐՅԱՆԻՆ

ՀԵՂԻՆԱԿ

9(47.925)
2-94

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՍՈՒՆԱՍԻՐՈՂ ՎԱՉՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Աջոյան (Նյու Յորք), պրոֆ դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լոս Անջելես), պրոֆ դր. Ա Մուրաֆյան (Փարիզ),
պրոֆ դր. Ս Տեր-Ներսեսյան (Փարիզ) [†], պրոֆ դր. Զ. Հովհաննիսյան (Բաղրամյան), պրոֆ դր. Վ. Բարսեղյան (Նյու Յորք) [†],
պրոֆ դր. Ա. Չարյան (Երևան) [†], պրոֆ դր. Լ. Չեքիյան (Վենետիկ), պրոֆ դր. Մ. Հասրաթյան (Երևան), դր. Գ. Գևորգյան (Փարիզ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ Է ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՉԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԵՐԱՇԽԱԿՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐԸ IV

ԱՐՏԱԿ ՂՈՒՅԱՆ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻԿԱՆ ԼՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ARTAK GHULYAN

CASTLES OF MELIKS OF ARTSAKH AND SIUNIK

АРТАК ГУЛЯН

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ АРЦАХА И СЮНИКА

9/06

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2001

ԴՏՆ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Ն) 43
Ղ-944

ՂՈՒԼՅԱՆ Ա.
Ղ-944 Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները.
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 2001 – 184 էջ+4 էջ գունավոր:

ԴՏՆ 941(479.25)

Գիրքը նվիրված է Հայաստանի արևելյան մարզերի՝ Արցախի և Սյունիքի XV-XVIII դարերի մելիքական պալատ-ամրոցներին՝ ապարանքներին: Ուշ միջնադարյան պալատական ճարտարապետության այս ինքնատիպ հուշարձանները ներկայացվում են դարաշրջանի պատմաքաղաքական միջավայրի հենքի վրա, արժեքավորվում է նրանց փեղն ու դերը հայ միջնադարյան ճարտարապետության պատմական հոլովույթում:

Գրքի շարադրանքն ուղեկցվում է հարուստ պատկերագրական նյութերով՝ չափագրություններով, վերակազմություններով, համեմատական աղյուսակներով, լուսանկարներով:

Ղ 0505000000
703(02)-2001

ISBN 5-8080-0469-1

© Արտակ Ղուլյան, 2001
© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 43

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏՔ 6

ՆԱԽԱԲԱՆ 8

ՂՈՒԽ ԱՔԱՉԻՆ - ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԱԿՆԱԲԵՐԴ 14
ԷՆՇԱԹԱՂ 17
ԽՆԾԱԽ 23
ԽՆՉՈՐԵՍԿ 26
ՏՈՂ 30
ՂՅՈՒԼԻՍԱՆԻ ԲԵՐԴ 36
ՂՅՈՒԼԻՍԱՆ 43
ՀՈՒԲԿԱԿԱՆ 50
ՄՈՒՐԱԹԱՂ 63
ԷՆՆԱԲԱՏԵՂ 73
ՁՐԱԲԵՐԴ 82
ՂՅՈՒԼԱԹԱՂ 86
ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ 89
ՇՈՒՇԻ 96
ԹՈՒԽՆԱԿԱՆ 106
ՏԵՂ 109

ՂՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ - ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵՂԱԿԻՐԲ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑԱՊԱՏՈՒՄ 116
ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՔԱՉԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 118
ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔ 127
ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՎԵՍ 130
ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԾԱՆՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 136
ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՔԱՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 146

ԵՉՐԱՓԱԿՈՒՄ 151

CASTLES OF MELIKS OF ARTSAKH AND SIUNIK 153
ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ АРЦАХА И СЮНИКА 165

ՑԱՆԿԵՐ

ՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 179
ՂՏԱՂԵՐ 182
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ 183

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հայ միջնադարյան ճարտարապետության նվաճումների պատկեր կազմող և նրան համաշխարհային ճանաչում բերած եկեղեցական ճարտարապետության կողքին իր ուրույն տեղն ունի նաև աշխարհիկ ճարտարապետությունը, որի կարևորագույն բնագավառներից է պալատաշինությունը, կամ, որ նույնն է՝ իշխող վերնախավի բնակելի տների՝ ապարանքների ճարտարապետությունը: Ուսումնասիրողները գլխավորապես անդրադարձել են վաղագույն շրջանից մինչև 14-րդ դարն ընդգրկող ժամանակահատվածում կառուցված հուշարձաններին, այն էլ՝ միայն Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում: Ակնհայտ է, որ նման ժամանակագրական ու փարածքային ընդգրկումը խիստ թերի է և կարիք ունի ընդլայնման ու հարստացման՝ ի հաշիվ Հայաստանի այլ շրջանների և այլ դարերի հուշարձանների: Արցախում և Սյունիքում պահպանվել են այդ կարգի՝ 15-18-րդ դարերի բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնք համակողմանի մասնագիտական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել, մեծ մասամբ չեն շրջանառվում գիտական գրականության մեջ, և ամբողջական պատկերացում չկա դրանց կառուցման ժամանակի ու ճարտարապետական առանձնահատկությունների մասին:

Աշխարհային նպատակն է լրացնել այս բացը՝ համադիր քննությամբ ներկայացնելով միջնադարյան Հայաստանի Արցախ և Սյունիք նահանգների նախկին մելիքական նստավայրերում պահպանված 15-18-րդ դարերի պալատամրոցները՝ մելիքական ապարանքները¹: Նման

¹ Իշխող վերնախավի բնակարանները Հայաստանում փարբեր դարերում կոչվել են փարբեր անուններով, որոնք կրելով ժամանակաշրջանի լեզվաչեղրի կնիքը, պայմանավորված են եղել նաև այդօրինակ կառույցների հորինվածքով ու բնույթով: Սակայն իշխանական ապարանքները ունեցել են նաև ընդհանրական ու փարածված անուններ, որոնք ավանդված են գրավոր ու վիճակագիր աղբյուրներում: Այսպես, վաղ միջնադարից գործածական են եղել «ապարանք»-ը, «պալատ»-ը, «փարած»-ը, «արքունիք»-ը, «դոյակ»-ը: Զարգացած միջնադարում լայն փարածում է գտել «դարապատ»-ը, որը կիրառական է եղել հատկապես իշխանական ապարանքների համար և գուգահեռաբար գոյակցել է «ապարանք»-ի և «պալատ»-ի կողքին: Ուշ միջնադարում գերիշխող է «ապարանք»-ը (պարսկերենից փոխառված «ամարաթ» բարբառային փարբերակով), որը նախորդներից առավել վկայված է բազմաբնույթ պարսկական վավերագրերում: Ըստ այսմ նախընտրել ենք գլխավորապես գործածել «ապարանք» անվանանը, արդի հայերենում առավել փարածված «պալատ»-ին գուգահեռ: Հմմտ. Նոր բառգիրք Հայ-

ընդգրկումը թելադրված է այն հանգամանքով, որ միայն այդ փարածքներում են մեզ հասել նմանօրինակ և նույն դարաշրջանին պատկանող հուշարձաններ, չնայած մելիքական իշխանակարգը մասամբ փարածված է եղել նաև Հայաստանի այլ շրջաններում (Գեղարքունիք, Լոռի, Այրարատ):

Հորինվածքային ընդգրկումը պայմանավորված է մելիքական ապարանքների խիստ ինքնատիպ առանձնահատկություններով, չնայած մասնագիտական գրականության մեջ հայ միջնադարյան պալատական հուշարձանների շարքն են դասվում նաև հոգևոր դասի (կաթողիկոսական) բնակարանները: Առաջնորդական և կաթողիկոսական բնակարաններ կան նաև Արցախում և Սյունիքում, որոնք ժամանակակից են մելիքական տներին և վավերագրերում հաճախ նույնպես «ապարանք» են կոչվում: Դրանք ճարտարապետական ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն մելիքական ապարանքների հետ, սակայն չունեն վերջիններիս հորինվածքային ինքնուրույնությունն ու ավարտուն ամբողջականությունը, քանզի ենթարկված են վանական համալիրների ընդհանուր կառուցապարմանը: Նաև բնույթով փոքր-ինչ փարբեր ուշ միջնադարյան առաջնորդական և կաթողիկոսական ապարանքները վանական մյուս բնակարանների հետ մեկ այլ ուրույն բնագավառ են կազմում, ուստի չեն ընդգրկվել ուսումնասիրության մեջ: Այս տեղ հանգամանորեն չեն ներկայացվում նաև երկրամասի 13-14-րդ դարերի իշխանական ապարանքները, որոնք կառուցվել են միանգամայն այլ պարմական ու մշակութային միջավայրում և հորինվածքային ու գեղարվեստական մեկնաբանությամբ զգալիորեն փարբերվում են մելիքական ապարանքներից:

Ապարանքների վերաբերյալ պարմական տեղեկություններ են պահպանվել վիճակահարձանագրություններում ու արխիվային փաստաթղթերում, առկա են բազմաթիվ նկարագրություններ ու հիշատակություններ տեղագրական և պարմագիտական աշխարհայիններում:

կազման լեզուի, հր. Ա. Վենետիկ, 1836, Հ. Անառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հր. 1, Ե., 1971, հր. 4, Ե., 1979, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացարձակ բառարան, հր. 1, Ե., 1969, Ա. Մուրխապան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե., 1967, Միջին հայերենի բառարան, հր. Ա. Ե., 1987:

Ապարանքների մի փոքր մասը մտնել է նաև մասնագիտական գրականության մեջ:

Արցախի հնագույն արքունական և իշխանական ապարանքների մասին ուշագրավ հիշատակություններ ունի Մովսես Կաղանկատվացին, բազմաթիվ են Սրբեկանու Օրբելյանի վկայությունները Սյունիքի և Զաքարյանների շրջանի Նայաստանի այլ իշխանական ապարանքների մասին²:

Աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունեն ապարանքների շինարարական արձանագրությունները և այլ փարբերված վիճակագրերը, որոնց ընթացքում տվյալներով են հիմնականում թվագրվում հուշարձանները³, դրանց առնչվող այլևայլ հարցերի մասին արժանահավատ տեղեկություններ կան 17-18-րդ դարերի հայ-ռուսական քաղաքական և դիվանագիտական հարաբերությունների արխիվային փաստաթղթերում⁴:

Մելիքական ապարանքների ավերակների և մնացորդների նկարագրությունները առաջին անգամ տեղ են գտել Ս. Զալայանցի, Նայկունու (Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանց), Մ. Բարխուդարյանցի, Բաֆֆու, Ե. Լալայանի և Լեոյի⁵ երկերում, ինչպես նաև ժամանակի ռուսական աղբյուրներում⁶, որոնց հաղորդած տեղեկությունները կարևոր են հատկապես ապարանքների այժմ կորսված հարկածների, դրանց բնույթի, նշանակության, հարդարանքի ու կահավորանքի վերականգնման տեսակետից:

Ապարանքներին սերտորեն առնչվող Արցախի և Սյունիքի հայ մելիքությունների պարմության հարցերին անդրադառնալիս հիմնվել ենք Մ. Բարխուդարյանցի, Բաֆֆու, Լեոյի, Բ. Ուլուբաբյանի, Մ. Ս. Նասրաթյանի, Ա. Նովիանիսյանի, Ա. Ռ. Նովիանիսյանի, Պ. Նարայանյանի, Մ. Ներսիսյանի, Ա. Աբրահամյանի, Կ. Ղահրամանյանի և այլոց պարմագիտական աշխարհայինների, ինչպես նաև հայ ժողովրդի

պարմության այս շրջանին վերաբերող այլ հրատարակումների վրա⁷:

Մելիքական ապարանքներից մի քանիսը առաջին անգամ մասնագիտական գրականության մեջ շրջանառել է Ն. Պապուխյանը, ներկայացնելով և կարևորելով դրանց տեղն ու դերը հայ ճարտարապետության պարմության մեջ, իսկ մեկին հանգամանակից հողված է նվիրել Մ. Սարգսյանը⁸: Նուշարձանների մի մասին համառոտաբար անդրադարձել են նաև Վ. Նարայանյանը⁹, Մ. Ս. Նասրաթյանը¹⁰, Շ. Մկրտչյանը¹¹:

Աշխարհային մեջ առաջին անգամ բազմաբնույթ փաստագրական նյութերով և համեմատական քննությամբ ներկայացվում է Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան պալատական ճարտարապետության մոտ երկու փասնյակ հուշարձան:

Պարմաաշխարհագրական միջավայրի հենքի վրա ցույց է տրվում դրանց ստեղծման գրեթե անընդմեջ ընթացքը, բացահայտվում են ճարտարապետական-հորինվածքային առանձնահատկությունները, դիտարկվում են ձևափոխման ու ծագումնաբանական հնարավոր ուղիները, ցույց են տրվում ճարտարապետական գուգահեռներն ու առնչությունները, առաջարկվում են նախնական հորինվածքաձևերի վերակազմությունները:

⁷ Մ. Բարխուդարյանց, Պարմութիւն Աղուանից, հր. Ա. Վաղարշապատ, 1902, հր. Բ. Թիֆլիս, 1907, Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Եժ, հր. 9, Ե., 1987, Լեո, Նայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Ա, Ե., 1969, գիրք Բ, Ե., 1973, հր. 4, Ե., 1984, հր. 5, Ե., 1986, Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Ե., 1975, նույնի՝ Արցախի պարմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, Մ. Ս. Նասրաթյան, Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1985, Ա. Նովիանիսյան, Դրվագներ հայ ազգագրական մրքի պարմության, գիրք Ա, Ե., 1957, գիրք Բ, Ե., 1959, Ա. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պարմությունից, Ե., 1953, Կ. Ղահրամանյան, Տյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, Ե., 1993, А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Е., 1990, П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, книга I, Е., 1956, «Հայ ժողովրդի պարմություն», հր. 3, Ե., 1976, հր. 4, Ե., 1972:

⁸ Ն. Պապուխյան, Չայրվող ծածկերով բնակարանների դերը և տեղը Հայաստանի հին և միջնադարյան ճարտարապետության մեջ, «Հայ արվեստի նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում», գեկուցումների ժողովածու, հր. 2, Ե., 1978, էջ 330-332:

⁹ Վ. Նարայանյան, Հայկական ճարտարապետության պարմություն, Ե., 1992, էջ 437-442, նույնի՝ Каменная летопись армянского народа, Е., 1985, с. 109-111:

¹⁰ Մ. Ս. Նասրաթյան, Արցախի հուշարձանները, «Հայաստանի արդյունաբերություն, շինարարություն և ճարտարապետություն», 1990, 12, էջ 64-66, նույնի՝ Архитектура Армении XV — начала XIX века, научный доклад докторской диссертации, Е., 1993, с. 13-14:

¹¹ Շ. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պարմաաշխարհագրական հուշարձանները, Ե., 1985, Յ. Մկրտչյան, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Е., 1988:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Պատմական ակնարկ: Մեծ Հայքի Արցախ և Սյունիք նահանգները փարածվում էին Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան կողմում՝ Արաքսից հյուսիս, մինչև սահմանակցելով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգվող լեռներով: Երկու նահանգներն էլ բաժանված էին 12-ական գավառների, որոնց քանակը, սահմաններն ու անունները հեքազա դարերում հաճախ փոխվել են: Միջին դարերում, հարկապես 10-16-րդ դդ., Արցախը հայտնի էր նաև «Խաչեն» գավառի անունով, իսկ 15-րդ դարից սկսած, որպես «Հայոց Արևելից կողմանք» հայաշխարհի հավաքական անուն, գործածական է դառնում «Ղարաբաղ»-ը¹²: Սյունիք-Սիսականը ևս հաճախ հայտնի էր իր առանձին գավառների անունով. միջին դարերում՝ «Վայոց ձոր», «Բաղք» կամ «Կապան», ու շրջանում՝ «Ղափան», «Զանգեզուր»¹³:

Երկրամասի տեղանքը կտրված է մի քանի լեռնային արագահոս գետերով (Թարթառ, Խաչենազետ, Կարկառ, Իշխանազետ՝ Արցախում, Արփա, Որոտան, Ողջի, Աղավնո՝ Սյունիքում) և դրանց վտակներով, որոնց հովիտներն ընդգրկող լեռնազանգվածներն էլ հաճախ սահման են դարձել այստեղի ավարական կազմավորումների համար՝ ձևավորելով փոքր գավառներ ու գավառակներ: Լեռնաշխարհի բնական պարենայինը, ամրոցների ու պաշտպանված բնակավայրերի հարմարավետ տեղերը, ինչպես նաև աշխարհագրական մյուս պայմանները մեծապես նպաստել են այս նահանգներում քաղաքական, մշակութային ու շինարարական կյանքի գրեթե անընդմեջ ծավալմանը:

Արցախի և Սյունիքի քաղաքական պայմանությունը հնագույն ժամանակներից ի վեր շաղկապված է եղել ընդհանրության բազմաթիվ գծերով: Հանրահայտ են նաև Արցախ-Սյունիքի (Ղարաբաղ-Զանգեզուրի) ազգագրական (բնակարան, կենցաղ, փարագ, սովորույթներ և այլն) և բար-

¹² Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 30-49, նույնի՝ Արցախի պատմությունը, էջ 9-23:
¹³ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե., 1984, էջ 175-201, նույնի՝ Սյունիքի թագավորությունը, Ե., 1966:

բառային ընդգծված ընդհանրությունները բնակչության բնիկ հարվածում¹⁴:

Որպես առանձին նահանգներ Արցախն ու Սյունիքը ձևավորվել են Արշակունիների Հայոց թագավորության կազմում, վերջինիս 387 թ. բաժանումից հետո ենթարկվել Պարսկաստանին, իսկ թագավորության 428 թ. անկումից հետո՝ 5-6-րդ դդ., մտել Պարսկաստանին ենթակա մարզպանությունների մեջ: 5-րդ դարի վերջում Արցախում ստեղծվել է Առանշահիկ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը՝ գոյատևելով մինչև 7-րդ դարի սկիզբը:

7-9-րդ դդ. Արցախը և Սյունիքը արաբական տիրապետության տակ էին՝ «Արմինիա» ոստիկանության կազմում:

9-րդ դարի առաջին կեսի հակաարաբական պայքարից հետո, դարավերջին ստեղծվել են Առանշահիկների երկու փոքր թագավորությունները՝ Արցախում (Խաչենում ու Դիզակում) և Սյունիների գավառական իշխանությունները՝ Սյունիքում, որոնք Բագրատունիների Հայոց թագավորության ստեղծումից հետո՝ 885 թ. անցել են նրա գերագահության տակ:

Անիի թագավորությանն էին ենթակա 10-րդ դարի սկզբում Առանշահիկ տոհմի ժառանգների Արցախում ստեղծած Վերին Խաչենի ու Ներքին Խաչենի իշխանությունները և Փառիստի թագավորությունը, ինչպես նաև՝ 987 թ. հռչակված Բաղա-Կապանի թագավորությունը Սյունիքում:

11-12-րդ դդ. սելջուկ-թուրքերի տիրապետության շրջանում Արցախ-Խաչենի իշխանությունները պահպանել են իրենց նվազ գոյությունը, իսկ Սյունիքի թագավորությունը՝ 1170 թ. վերացել է¹⁵:

Արցախի և Սյունիքի իշխանությունները նոր վերելք ապրեցին հարկապես 13-14-րդ դարերում՝ Զաքարյանների համահայկական իշխանա-

¹⁴ Տե՛ս Մ. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», 12, Ե., 1981, նույնի՝ Զանգեզուրի հայերը, Ե., 1981:
¹⁵ Արցախի և Սյունիքի նախամոնղոլական շրջանի պատմության մասին տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հր. 3, Ե., 1976, Բ. Ուլուբաբյան, Դավազներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Ե., 1981, նույնի՝ Խաչենի իշխանությունը, էջ 50-123, նաև՝ Արցախի պատմությունը, էջ 28-66, Հ. Ուլուբաբյան, Սյունիքը 9-10-րդ դարերում, Ե., 1958 և այլն:

պետության կազմում¹⁶: 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին ողջ Հայաստանի հեք միասին Արցախն ու Սյունիքը ևս ազատագրվեցին սելջուկ-թուրքերի տիրապետությունից: Ազատագրական մարտերի ղեկավար Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների գլխավորությամբ ստեղծվեց մի ընդարձակ իշխանապետություն, որը գոյատևեց մինչև 14-րդ դ. կեսը՝ այդ ընթացքում գրավելով նաև մոնղոլական գերիշխանության տակ:

Զաքարյանների օրոք և նրանց հոգածությամբ Սյունիք-Վայոց ձորում ստեղծվեցին Օրբելյանների և Խաղբակյան-Պռոշյանների իշխանությունները, վերահաստատվեցին Արցախ-Խաչենի իշխանների իրավունքները իրենց նախնայաց փերույթներում:

13-րդ դարի սկզբին Արցախի իշխանությունները երեքն էին. Վերին Խաչենում՝ Վախրանգյանների իշխանությունը (Տարում), Ներքին Խաչենում՝ Նասան-Ջալալյանների իշխանությունը:

Արցախի և Սյունիքի 13-14-րդ դդ. քաղաքական ու մշակութային կյանքում մեծ վերելքի ու ձեռքբերումների հասած այս իշխանությունները թաթար-մոնղոլական տիրապետության տակ ասփիճանաբար մասնավորվել ու թուլանալով, 1387-ին ենթարկվեցին Լենկ Թեմուրի հորդանների ավերիչ ասպարակությանը¹⁷:

Իշխանական ապարանքները 13-14-րդ դարերում: 12-րդ դարի վերջից մինչև 14-րդ դարի առաջին կեսը հայ մշակույթի պարմության մեջ հայտնի է որպես անընդհար բարգավաճման ու ծաղկման շրջան՝ վկայված բազմաթիվ ու բազմապիսի մեծարժեք կոթողներով:

Այս դարերում, եկեղեցաշինությանը զուգահեռ, հին ու նոր վանական համալիրներում աննախընթաց զարգանում է կիսաշխարհիկ կառույցների՝ գավիթների, գրապնեղի և սեղանապնեղի ճարտարապետությունը, նոր վերելքի են հասնում քաղաքաշինությունը, ամրոցաշինությունը, քաղաքացիական ճարտարապետության տարբեր բնագավառները¹⁸:

Ճարտարապետաշինարարական գործունեության ակնհայտ աշխարհիկ ուղղվածությամբ այս հենքի վրա է, որ 13-րդ դարի սկզբից նախադրյալներ են ստեղծվում իշխանական ապարանքների շինարարության ծավալման համար՝ վերակենդանացնելով ու շարունակելով նախորդ դարերի պալատաշինության ավանդույթները:

Պալատաշինության վերելքը 13-14-րդ դարերում պայմանավորված էր նաև իշխանությունների մասնավորվածությամբ և այն «ազնիվ մրցակցությամբ», որ, Գ. Հովսեփյանի դիպուկ բնորոշմամբ, «սկսվել էր իշխանական փոխների մեջ, գերազանցելու միմյանց շինարարական և հոգևոր կյանքի նպաստավորման գործում»: Այդ մրցակցության մեջ

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանը կամ Պռոշյանը հայոց պարմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Ե., 1981:
¹⁷ Տե՛ս Գ. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Ե., 1997:
¹⁸ Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 252-350, Մ. Մ. Асратян, Очерк армянской архитектуры, М., 1985, с. 87-99, և այլն:

ճարտարապետական մեծագործություններով հռչակված էին հարկապես ժամանակի նշանավոր, ազդեցիկ ու հզոր իշխանները, որոնք և, ի շարս բազմաթիվ եկեղեցիների, վանքերի, բերդերի և այլ շինությունների, կառուցել են նաև իրենց նստոց-պալատները կամ ապարանքները, միջնադարի խոսքով՝ «դարապասները»:

Այդպիսի «դարապասներ» էին Նասան-Ջալալ իշխանի ապարանքը Խոխանաբերդ բերդավանդում (13-րդ դ. սկիզբ)¹⁹, Վախրանգյանների ապարանքը՝ Դաղիվանքում (12-13-րդ դդ.), Դուխյանների ապարանքը՝ Ծարում (13-րդ դ., վերակառուցված՝ 1658 թ.)²⁰, Մմբատ Օրբելյանի ապարանքը՝ Եղեգիսում (13-րդ դ. կես) ²¹, Պռոշ Խաղբակյանի ապարանքը՝ Սրկղունքում (13-րդ դ. կես)²², Տարապիճ Օրբելյանի ապարանքները՝ Եղեգիսում (1274 թ.)²³ և Արփայում (13-րդ դ. վերջ)²⁴, Չեսար Օրբելյանի ապարանքը՝ Նորում (14-րդ դ. սկիզբ)²⁵:

Սրանց թվին պետք է դասել նաև Հաթերքի իշխանության եպիսկոպոսարանի՝ Դաղիվանքի առաջնորդական ապարանք-«տաճարը» (1211 թ.), որն ամբողջական վիճակում այսօր էլ կանգուն է²⁶:

Նստոց-բնակավայրերում, առանձին կանգնած «դարապաս»-պալատներից բացի, իշխանական ապարանքներ են կառուցվել նաև ամրոցներում: Այդպիսիք էին Մմբատաբերդի, Երնջակ բերդի, Հանդաբերդի, Չարաբերդի և այլ ամրոցների միջնաբերդերի ապարանքները²⁷:

Մելիքությունները 15-18-րդ դարերում: Որպես գավառական մանր իշխանություններ՝ մելիքություններն առաջացել ու գոյատևել են 15-18-րդ

¹⁹ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 181, Մ. Հասարթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992, էջ 88-89, Ա. Ղուլյան, Խաչենի իշխանական ապարանքը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1984, 3:
²⁰ Այս երկու հուշարձանի թվագրումը և վերագրումը մերն է:
²¹ Հ. Եղիազարյան, Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Ե., 1955, էջ 61, «Դիվան հայ վիճագրության», 3, էջ 115, Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 121:
²² Ե. Լալայան, Վայոց ձոր, «ԱՆ», գիրք 12, Թիֆլիս, 1905, էջ 270, Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանը կամ Պռոշյանը հայոց պարմության մեջ, մասն Ա, էջ 37, 124-125, 133:
²³ Ե. Լալայան, Վայոց ձոր, «ԱՆ», գիրք 26, Թիֆլիս, 1917, էջ 67-69, Գ. Հովսեփյան, Տարապիճ Օրբելյանի և Մինա Խաթունի սերունդը, Անթիլիս, 1947, էջ 2-4:
²⁴ Մ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 342, Հ. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 18:
²⁵ Ե. Լալայան, Վայոց ձոր, «ԱՆ», գիրք 12, էջ 279, Գր. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 112, 154, Ա. Ղուլյան, Նորսի իշխանական ապարանքը, «Հայ արվեստի նվիրված հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս», գեկուցումների թեզեր, Ե., 1997:
²⁶ Մ. Մ. Հասարթյան, նշվ. աշխ., էջ 55:
²⁷ 13-14-րդ դարերի հայ պալատաշինության հանրահայտ օրինակներ են Արագածոտնի Վաչուրյան իշխանների դղյակ-ապարանքը Աբերդում, Զաքարյանների ապարանքը Անիում («Պարոնի պալատ»): Ըստ Մ. Օրբելյանի՝ Զաքարյան իշխանները «դարապաս»-ապարանք են ունեցել նաև Լոռվա Ազարակ ավանում (տե՛ս Մ. Օրբելյան, Պարմուխին նահանգին՝ Մակակ, Թիֆլիս, 1911, էջ 379, 383-384): Հայտնի է նաև անցի մեծահարուստ Սահմադինի՝ 1261-1276 թթ. կառուցած «դարապաս»-պալատը Մրենում (տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», 1, Ե., 1966, էջ VI, Վ. Հարությունյան, Անի քաղաքը, Ե., 1964, էջ 74):

Շիրճ

ԴԱԻԻ ԱԿԱԶԻ

ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՎԱՆԱԲԵՐԴ

Մելիքական ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՏ Մարտակերտի շրջանի Ավանաբերդ (նախկինում՝ Ումուդլու) գյուղի հյուսիսային կողմում՝ Բախի կոչվող լեռան ստորոտում սփռված Ավանա բերդավանի պարսպափակ միջնաբերդի կենտրոնական մասում, թփուրներով պարված լանջի վրա³⁵: Ապարանքի կառուցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ³⁶ և այդ մասին կարելի է որոշակի պարկերացում կազմել միայն հնավայրի պարսպափակի և հուշարձանի ուսումնասիրության հիման վրա:

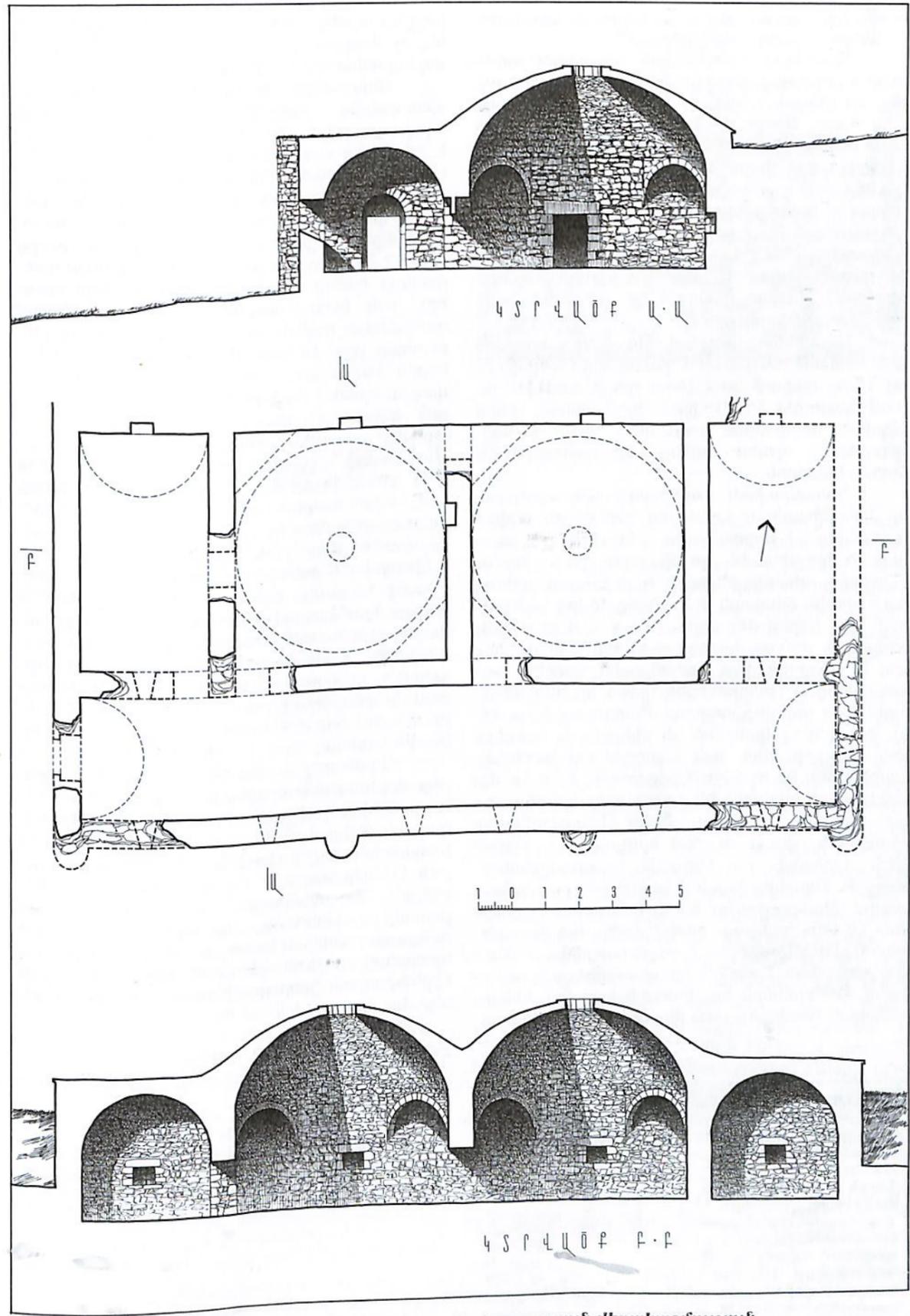
Ավանաբերդը (նաև՝ Ավանա քաղաք, ավան, Ավանակերտ), որպես Արցախի Մեծկվեներ գավառի քաղաք, հիշվում է դեռևս վաղ միջնադարից³⁷, սակայն առավելապես հայտնի է 13-15-րդ դդ. աղբյուրներից, որպես Վերին Խաչենի նշանավոր բերդավան: Գեղարդավանքի մի արձանագրության մեջ ասվում է, որ Զաքարյան եղբայրները մի շարք բերդերի թվում սելջուկ-թուրքերից ազատագրել են նաև Ավանան³⁸, որն ըստ ուսումնասիրողների տեղի է ունեցել 1206 թ.³⁹: Այս շրջանում Ավանաբերդը Նաթերքի Վախաբանցյան իշխանների փիրույթում էր և հավանաբար նաև նրանց երկրորդ նստավայրը՝ ոչ հեռու գտնվող Նաթերքից հեռու: 1214 թ. Վախաբանց Բի մահով փոխանցվողը սպառվել է և Ավանան Նաթերք գավառի մի մասի հետ անցել է Իվանե

³⁵ Մ. Զալաբանց, հր. Բ, էջ 233, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 212, Մ. Յովհաննեսեան, Նայասարանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 450, «Դիվան հայ վիճագրության», 5, էջ 130, Նայասարանի և հարակից շրջանների փոխանունների բառարան, հր. 1, էջ 130: Նուշարձանը չափագրել ենք 1985 թ.:
³⁶ Մ. Զալաբանցն այն թուրքմանգալար վերագրում է Ներքին Խաչենի 13-րդ դ. իշխան Նասան-Ջալալին: Տե՛ս Մ. Զալաբանց, հր. Բ, էջ 233:
³⁷ Ղ. Ալիջան, Նայասարան, էջ 187:
³⁸ Գ. Հովսեփյան, Խաղթակյանք կամ Պոռշյանք, մասն Գ, էջ 1:
³⁹ Մ. Յովհաննեսեան, Նայասարանի բերդերը, էջ 451, հմմտ. Մր. Օրբելյան, էջ 44:

Զաքարյանին ենթակա Ծարի փերերին⁴⁰: 13-րդ դարի 40-ական թթ. Ավանան հիշվում է այն բերդերի թվում, որոնք Ներքին Խաչենի Նասան-Ջալալ իշխանը եր է սրացել Բաթու խանից և մինչ այդ խված է եղել նրանից վրացիների ու թուրքերի կողմից⁴¹: Այս առթիվ ուշագրավ է Բ. Ուլուբաբյանի դիտողությունը. «Ավանան պարկանում էր Վերին Խաչենի ճյուղին և այսպես Նասան-Ջալալը պարզապես ներկայացված է որպես ամբողջ Խաչենի գահերեց իշխան»⁴²:

Այնուհետև Ավանան կրկին նշվում է Ծարի Դուխյանների փիրույթում. ըստ 1289 թ. մի վիճագրի՝ այն պարկանում էր Դուխյան Գրիգոր Բ իշխանին⁴³, իսկ 1430 թ. մեկ այլ խաչքարի արձանագրության մեջ Դուխյան Շանշեի (Շահանշե) որդի Սայրին ներկայանում է իբրև Ավանայի, Նաթերքի և այլ «տեղեացս փեր եւ պարոն»⁴⁴: Ավանաբերդի հերազա ճակարագիրը կապված է Դուխյան իշխանափոխի ճյուղավորման և Ծար-Վերին Խաչենի միասնական իշխանության փրոհման հետ: Բազմաթիվ փարակարծությունների տեղիք փված այս խնդրի վերջին ուսումնասիրողները համարում են, որ Դուխյան իշխանական փունը 15-րդ դարում բաժանվել է Շահանշենց (կամ Ուլուբեկանց), Աղբուղենց (կամ Այրինեցոնց) և Ջահանշենց միջև⁴⁵, որոնք, իրենց հերթին, հաջորդ դարում մասնավորվել ու ճյուղավորվել են, փեր մնալով սակայն երկրամասում նոր

⁴⁰ Գ. Հովսեփյան, Խաղթակյանք կամ Պոռշյանք, մասն Ա, էջ 192, Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 190, 215, 333:
⁴¹ Կ. Գանձակեցի, էջ 359:
⁴² Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 190-191:
⁴³ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 405:
⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 408:
⁴⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 334, Գ. Կիրակոսյան, Մարենագիտական տեղեկություններ Դուխյանների մասին, էջ 222, Նույնի՝ Նայասարանը Լանկ-Թամուրի արշավանքների շրջանում, էջ 208:

1. ԱՎԱՆԱԲԵՐԴԻ ԱՊԱՐԱՆ. Զախագրություն-վերակազմություն

ձևավորվող մանր գավառապետական կազմավորումներում մելիքություններում⁴⁶:

Ներկայումս պարսկական իրադարձությունների այս ընթացքին, փրամաբանական է ենթադրել, որ վերջին շրջանում Ալանաբերդը ևս, ինչպես Ճարը, Մոդըրը, Մեծ Մագրան, դարձել է այդ փոհմանդյուղերից մեկի մելիքական աթոռանիստը և որպես այդպիսին մնացել մինչև 16-րդ դարի կեսերը, երբ ողջ երկրամասը գրեթե հիմնովին ավերվել ու ամայացել է պարսկա-թուրքական պարտերազմների հերթանքով: Այս պարտաճառով է, որ հետագայում հայ մելիքությունների բուռն վերելքի դարաշրջանում Ալանաբերդը սակավադեպ է հիշվում⁴⁷, չնայած գրնվում էր Ջրաբերդի հզոր մելիքության փրոույթում⁴⁸:

Այսպիսով, կարծում ենք բոլոր հիմքերը կան եզրակացնելու, որ Ալանաբերդի ապարանքը 15-րդ դարում կամ 16-րդ դարի առաջին կեսում կառուցել են Դուխյան իշխանական փնից սերված մելիքական փոհմերից մեկի ժառանգորդները՝ որպես իրենց գավառափրոույթի նստոնգ-կենտրոն:

Պարսպափակ ապարանքի ամբողջությունը հարակազմում արևելքից արևմուտք ձգված ուղղանկյուն է (արտաքուստ՝ 13,0 x 24,0 մ), բաղկացած հյուսիսային կողմի չորս իրար կից ու միաշարք, կիսագեղամափոր դահլիճից և դրանց հարավային ճակարի երկայնքով ձգվող նախասրահ-միջանցքից (ներքուստ՝ 3,6 x 22,4 մ): Միակ արտաքին մուտքը նախասրահի արևմտյան կողմից է, դահլիճներինը՝ ճակարային պարերի եզրամասերում: Դահլիճներից միջին երկուսը միաչափ են ու ավելի ընդարձակ (ներքուստ՝ 6,3 x 7,0 մ), մուտքերով կապված են միմյանց և արևմտյան դահլիճի հետ, իսկ եզրայինները համեմատաբար նեղ են ու ձգված (ներքուստ՝ 3,7 x 7,0 մ): Ապարանքի հարավային պարն ամրացված է երկու եզրային և երկու միջին՝ կիսագլանաձև, բրգանման, փոքր ու հոծ ելուստներով, որոնց միջև նկարելի են ճեղքաձև պարուհանների հետքեր: Պարերը շարված են կոպրապաշ ուրձաքարով (հասարությունը՝ 0,8 մ) և ներքուստ սվաղված են եղել կրաշաղախով: Դրանք մեծ մասամբ պահպանվել են 0,5-2,0 մ բարձրությամբ, հիմնովին ավերված է միայն հյուսիս-արևելյան հարվածը: Դահլիճների հյուսիսային պարերի կենտրոնական մասերում կան մեկական փոքր որմնա-

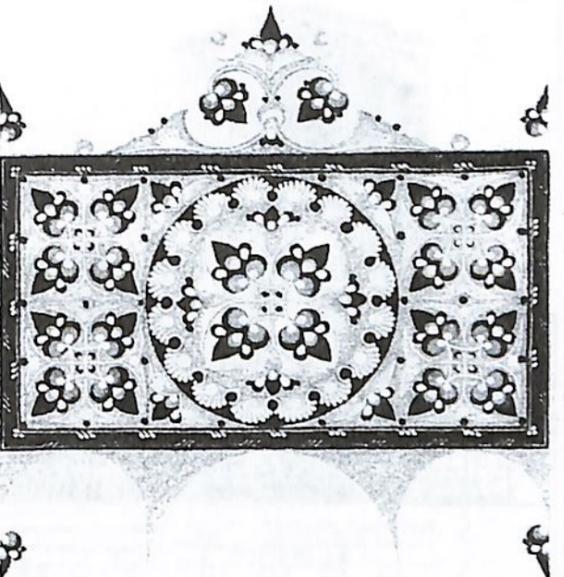
⁴⁶ Կարապետ Եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան, Դուխյանք և Մելիք-Շահնագարյանք, Նյութեր հայ մելիքության մասին, գիրք Բ, Էջմիածին, 1914, Բ. Ուլտաբայան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 385-391, նույնի՝ Արցախի պարմությունը, էջ 122, 126:
⁴⁷ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պարմություն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 37-39:
⁴⁸ Ըստ Նյուսիսային Արցախի Գեղաշեն գյուղում պահպանված փապանաքարերի, «ՉԱՐԱԲԵՐԴՈՒ ԱԿԱՆԵՅԻ»-ները այսօրև են գաղթել սկսած 19-րդ դարի սկզբից (տես Մ. Կարապետյան, Գեղաշեն, Ե., 1992, էջ 4): Մեկ այլ վավերագրից հայտնի է Ազանա գյուղի բնակչության վերջնական գաղթը Գեղաշեն՝ 1845 թ. (տես ՎՊՊՄԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գործ 3333, թերթ 123-124):

խորշեր, որոնց եզրաշարվածքից կարելի է կռահել, որ մուտքային բացվածքների այժմ բացակայող եզրամասերը ևս կոպրապաշ են եղել:

Ապարանքի դահլիճների ծածկերը չեն պահպանվել: Սակայն ավերակների հակիրճ նկարագրության մեջ Ս. Բարխուդարյանը նշում է, որ դրանք «թաղածածկ են, ...լուսավորությունն սրացվել է ծածկի կենտրոնից»⁴⁹: Անվանի վիճագրագետի այս կարևոր տեղեկությունը, անշուշտ, փաստական հիմք ունի և վկայում է, որ ապարանքն ունեցել է քարաշեն ծածկեր: Ավաճից պարզ է նաև, որ թաղակապ է եղել եզրային դահլիճների ծածկը (հավանաբար նաև՝ նախասրահը), իսկ կենտրոնական, քառակուսի հիմքով դահլիճներն ունեցել են երդիկով պսակվող քարակերտ, բրգաձև կամ գմբեթաձև ծածկ: Վերջիններիս հավանական լուծման մասին կարելի է դարել, ելնելով Արցախ-Սյունիքի ուշ միջնադարյան աշխարհիկ կառույցներում լայնորեն փարածված քարաշեն ծածկաձևերից, որոնք քառակուսի հիմքի դեպքում հիմնականում լուծված էին կամ քառանիստ-բրգաձև՝ գոցվող թաղի ձևով, կամ ունեին անկյունային փրոմպների վրա բարձրացող ութանիստ-բրգաձև և կիսագլուխի-գմբեթաձև տեսք⁵⁰: Թե այս փարբերակներից որն է կիրառվել Ալանաբերդի ապարանքում, դժվար է ասել: Կարևորն այն է, որ ապարանքի համաչափ ու կուռ հարակաձևով թելադրված ողջ ծավալաբարձական հորինվածքի արդյունքում սրեղծվել է պալատական կառույցի թելուզկ պարզ ու անպաճույճ, բայց և՛ չափազանց ուշագրավ մի փայ, որն իր սեղմ ու ամրոցակերպ ձևերում կրում է դարաշրջանի անհանգիստ ու փագնապալի քաղաքական իրավիճակի կնիքը:

Ալանաբերդի ապարանքը 15-16-րդ դարերից մեզ հասած սակավաթիվ հուշարձաններից է, և դրանով իսկ ուշագրավ, իսկ որպես ուշ միջնադարյան մելիքական ապարանքների առաջնեկ ու նախարիպ՝ այն չափազանց մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Իր անխաթար ու ամբողջական հարակազմային պահպանվածությամբ, քարակերտ-գմբեթավոր գլխարուն-դահլիճներով ու պաշտպանական կառույցին բնորոշ գծերով ապարանքը կարևոր տեղ ունի Արցախ-Սյունիքի միջնադարյան պալատաշինության պարմության մեջ:

⁴⁹ «Դիվան հայ վիճագրության», 5, էջ 130:
⁵⁰ Ն. Պապուկյան, Չայրվող ծածկերով բնակարանները, էջ 332:

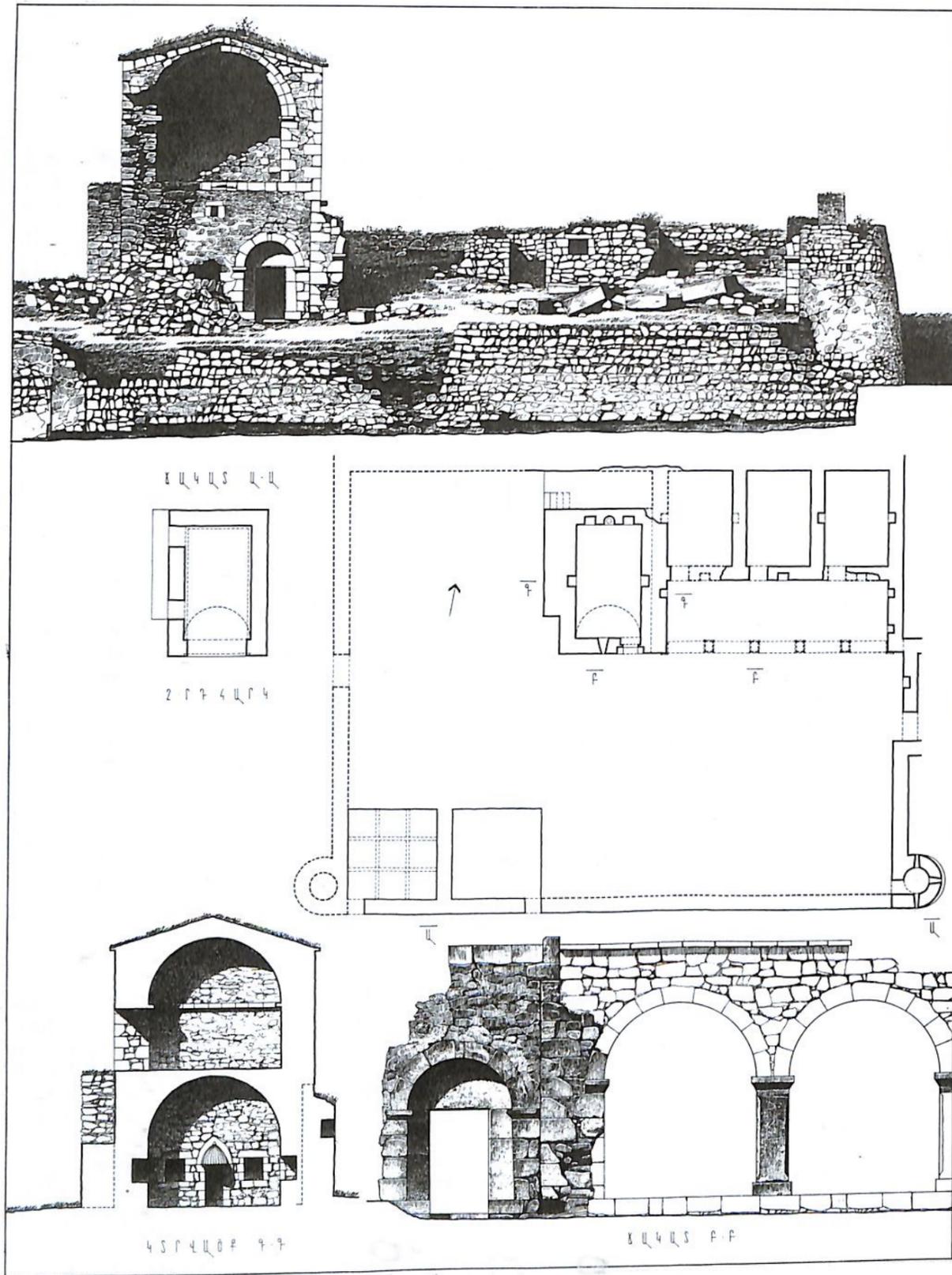
ԲՆՇՆԱԹՈՒՂ

4106

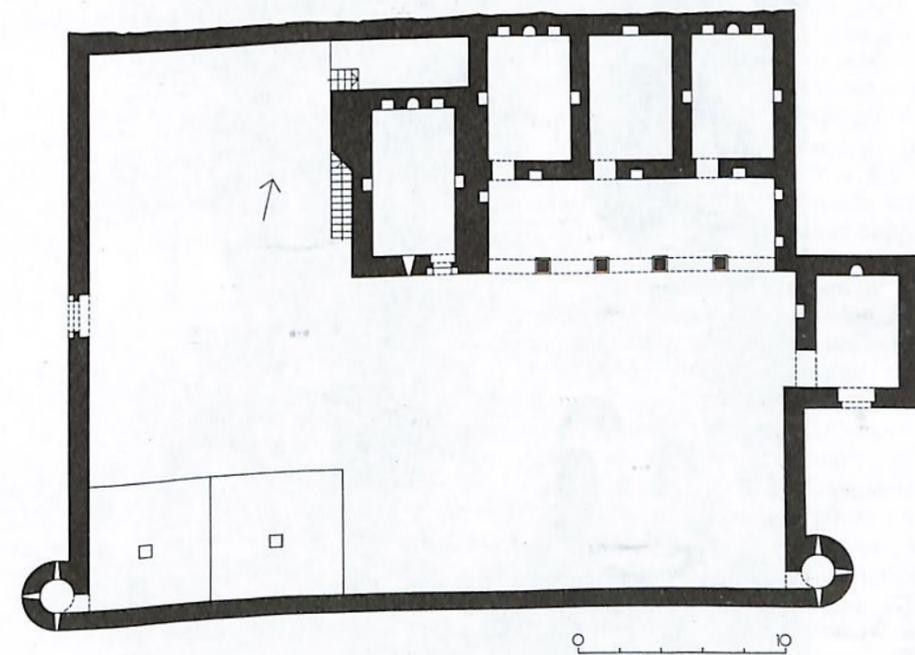
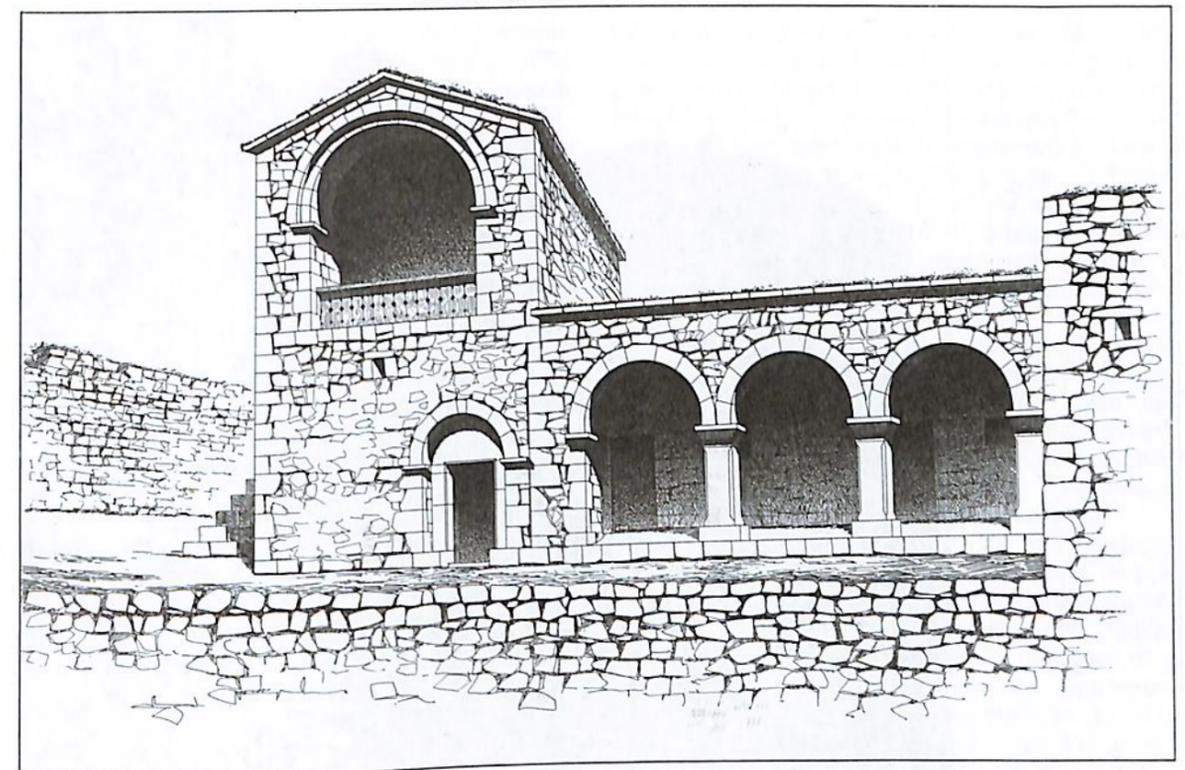
Ապարանքի ավերակները գրնվում են ԼՂՏ Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջանում, Աղավնո գետի Ծիծեռնավանից վրակի ձախ ափին, նախկինում Մուլթանքենդ կոչված գյուղակում⁵¹: Ապարանքի մասին որևէ պարմամատենագրական տեղեկություն կամ վկայություն հայտնի չէ: Առաջին անգամ հակիրճ նկարագրությամբ հիշատակում է անվանի հայագետ Մորուս Նաարաթյանը և գավառի պարմության համառոտ բնութայնք և վերաբերում է հենց այս Մելիք-Նայկազ Ա-ին և թվագրվում 15-րդ դ. վերջով՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ արդեն 16-րդ դ. սկզբում Նայկազի որդի Նախնագարը գավառի աթոռանիստը տեղափոխել էր Քաշաթաղից ոչ հեռու գրնվող Խնածախ գյուղը և այնտեղ կառուցել նոր ապարանք⁵²: Անշուշտ, սրանով Քաշաթաղ-մելիքանիստի դերը չի նվազել, և իր հարմարավետ աշխարհագրական դիրքի, ինչպես նաև Ծիծեռնավանքի հարևանության շնորհիվ հետագայում էլ շարունակում էր մնալ գավառի նստոնգ-կենտրոններից մեկը: Տեղին է շեշտել, որ ապարանքի ավերակները անվիճելիորեն մարմանաշում են մելիքանիստ Քաշաթաղ ավանի գրնվելու վայրը (ինչը ստուգապես հայտնի չէ այլուստ), քանզի Սյունիքի և Արցախի միջնադարյան իշխանանիստ և մելիքանիստ բնակավայրերին բնորոշ է առաջին հերթին ապարանքի առկայությունը: Ուստի անհիմն ու անհամոզիչ է վերջերս առաջ քաշված վարկածը, ըստ որի վիճարկելով Քաշաթաղ-Մուլթանքենդ նույնացումը և անտեսելով ապարանքի

⁵¹ Հուշարձանը տեղում ուսումնասիրել ենք 1985 թ.: Տես Ա. Նույան, Քաշաթաղի իշխանական ապարանքը, «Նայ արվեստի» համալրված հանրապետական յոթերորդ գիտական կոնֆերանս», գեղարվեստի թեզեր, Ե., 1995, նույնի՝ Քարե վկայագրեր, «Ազարամարտ», 1993, N 17, էջ 11:
⁵² Մ. Ս. Հաարաթյան, Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Քաշաթաղ-Խնածախ, էջ 158:
⁵³ Մ. Ս. Օրբելյան, Սյունիքի պարմություն, էջ 70-71, Գ. Ալիշան, Միսական, էջ 266:
⁵⁴ Ա. Դարիժեցի, Գիրք պարմութանց, Ե., 1990, էջ 63, 222, Ա. Դարիժեցի, Գիրք պարմութանց, Գիրք Բ, էջ 312, А. Карагемян, К локализации гавара Кашатаг, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1987, 1, էջ 40-45:

⁵⁵ Լեո, Նայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 21, Մ. Ս. Հաարաթյան, Քաշաթաղ-Խնածախ, էջ 155-165:
⁵⁶ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարկարաններ», մասն Բ, Ե., 1958, էջ 375, 400, Նայերեն ձեռագրերի հիշարկարաններ, ԺԵ դար, Ե., 1974, էջ 206-207, Գ. Հովսեփյան, Խաղաղության կամ Պոռոյանք, մասն Ա, էջ 232, 236:
⁵⁷ Մ. Ս. Հաարաթյան, նշվ. աշխ., էջ 158, Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 274:
⁵⁸ Մ. Ս. Հաարաթյան, նշվ. աշխ., էջ 158:

2. ՔԱՇԱԹԱՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

3. ՔԱՇԱԹԱՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

1. ԲԱՇԱԹ-ՄԼ. Մեյիք-Հայկազ Ա-ի ապարանքը բակի հր-արդ կողմից (1950-ական թթ. և 1985 թ.)

գոյությունը, փորձ է արվում շրջանի Ղարըղջաղ գյուղի և Քաշաթաղ-Քշտաղ անունների կարծեց-յալ նմանության հիման վրա փնտրել Քաշաթաղ ավանի փեղադրության նոր վայր⁵⁹: Մինչդեռ եկ-վորների կողմից գյուղի անվան Սուլթանքենդ հորջորջումն իսկ, որ թարգմանաբար նշանակում է թագավորացյուղ կամ իշխանացյուղ, ավելորդ անգամ վկայում է, որ հենց այսօրեղ է գրնվել գա-վառի աթոռանիստ կենտրոնը⁶⁰: Կարծում ենք նաև, որ Ա. Ղարագյոզյանի վկայակոչած 17-րդ դ. ձեռագիր հիշարակարանի «... յաստումաբնակ և յանառիկ դղեակս Քաշթաղ...» փեղեկությունը ևս⁶¹ վերաբերում է ոչ թե մինչ օրս անհայտ բեր-դին, այլ Քաշաթաղ ավանի (թերևս՝ բերդավանի) յուրօրինակ միջնաբերդ մեյիքական դղյակին, այ-սինքն՝ ամրոցակերպ ապարանքին:

Վերջինս, իրոք, մի ամրոցակերպ համալիր է՝ առնված ուղղանկյուն հարակազմով շրջա-պարսպի մեջ (արտաքուստ՝ մոտ 29,0 x 36,0 մ) և կառուցված է ժայռոտ բլրալանջի հովիտամերձ մասում արհեստականորեն սրբազան դարա-վանդի վրա⁶²: Ապարանքը սկզբնապես բաղկա-ցած է եղել թիկունքով լանջին հաված երեք իրար կից միաջակի դահլիճից (ներքուստ՝ մոտ 4,0 x 6,0 մ) և դրանց մուտքային ճակարդ բռնող սյունա-գարդ կամարասրահից (ներքուստ՝ մոտ 4,0 x 14,0 մ), որոնք, ըստ Մորոս Նասրաթյանի կարարած մի լուսանկարի, 1950-ական թթ. դեռևս մեծ մա-սամբ կանգուն էին⁶³: Շինությունների այս խումբն այժմ լիովին ավերակ է ու մասամբ հողա-ծածկ և, ըստ հարակից պատերի վրա երևացող հետքերի, ունեցել է փայտաշեն, հարթ ծածկ: Մրահի երկու եզրապարտերին պահպանվել են կամարակրունկի բարերը, ինչպես նաև փապա-ված փեղում մնացած միակտոր, բառանիստ սյու-նարները:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այս խմբի արևմտյան կողմում կցակառուցված երկհարկանի դահլիճը, որի գլխավոր լայնական ճակարդ կամարասրահի շարունակությունն է կազմում: Դահլիճը երկու հարկում էլ միաջակի է

(ներքուստ՝ մոտ 4,0 x 7,0 x 4,0 մ), ծածկված է կի-սագլանաձև թաղով և ունի ճակտոնավոր, երկ-լանջ փանիք: Առաջին հարկի կամարակապ շքա-մուտքը և միակ պատուհանը բակի կողմից են, ո-րոնց հանդիպակաց պարի կենտրոնում սաղա-վարագլուխ օջախ-բուխարին է՝ երկու կողմում համաջակի դասավորված պահարանախորշերով: Դահլիճի արևմտյան պարի երկայնքով արտա-քուստ հաված քարե շքասանդուղքը փանում է երկրորդ հարկ, որի բակահայաց ճակարդ լուծ-ված է եզրային որմնաեղուսների վրա հենվող և ծածկաթաղի թռիչքն ընդգրկող կամարային բաց-վածքով: Վերջինս հետագայում փակվել է կենտ-րոնում լայն պարուհան ունեցող պարով: Կրկնահարկ այս դահլիճը 1985 թ. հիմնականում կանգուն էր. փլուզված էին հարավ-արևմտյան անկյունամասը և հավելված պարը, փեղահան-ված էին շքասանդուղքի ասփճանասալերը:

Բակն ընդգրկող պարսպից պահպանվել են արևելյան և հարավային հարվածները՝ մոտ 3 մ բարձրությամբ և դրանց անկյունամասում գրնվող սնամեջ-բլուրածն բուրգը՝ երեք հրակ-նարով ու դեպի բակ բացված կամարակապ մուտքով: Նրակնաբներ կան նաև արևելյան պարսպապարի մեջ, որոնց շարքն ընդհարվում է վերջինիս՝ կամարասրահին կից փոքր-ինչ դուրս ընկած հարվածում: Պարսպի գրեթե ողջ արևե-լյան ճակարդ՝ մինչև բուրգը, այժմ փակված է բնակելի փան պարով, սակայն հիշյալ հարվա-ծում փան լուսամտի վերածված մուտքային բացվածքը, ինչպես նաև ավելի բարձր պահպան-ված պարսպամասը վկայում են, որ այսօրեղ ա-պարանքի արևելյան մուտքն է եղել՝ լուծված պարսպից առաջացող նախամուտքի ձևով, թերևս նաև՝ վերդարպասյա ծավալով:

Դարավանդաձև բակի հենապար հանդի-սացող հարավային պարսպապարի արևմտյան եզրին կից կա երկու նույնաչափ գեղնափոր գլխարուն (ներքուստ՝ մոտ 5,5 x 5,5 մ), որոնց «հազարաշեն» ծածկից պահպանվել են խաչաձև դասավորված երկու զույգ գեղանները: Մրանք, ըստ երևույթին, օժանդակ-փնտեսական նշանա-կություն են ունեցել: Նկարելի են նաև արևմտյան և հյուսիսային պարսպապարերի մնացորդները, որոնցով և պարիակվել է բակի այդ հարվածը: Ըստ ամենայնի, ապարանքի գլխավոր դարպասը եղել է հենց արևմտյան կող-մից՝ գեղեզեցիկ դեպի Ծիծեռնակաձև ձգվող հնօրյա ճանապարհի ուղղությամբ:

Ապարանքի՝ մոտ 1 մ հաստությամբ պա-րերը հիմնականում իրականացված են կոպրա-փաշ քարից. սրբափաշ է միայն պարերի, բաց-վածքների, որմնախորշերի ու կամարների եզրա-շարվածքը: Առանձնակի խնամքով աչքի է ընկ-նում հարկապես երեսբաց վերնասրահի մշակու-մը. ճակարի շարվածքը գրեթե ամբողջովին սրբափաշ է՝ շեշտված երկասփիճան, լայնաթռիչք կամարաղեղով, ծածկաթաղի հիմքն ընդգծված է ուղղանկյուն հարվածի նուրբ որմնագոպիով, արևմտյան պարի երկու լայն բացվածքներն ու-նեն մոտ 1,5 մ երկարությամբ միակտոր քարե

⁵⁹ А. Карагезян, К локализации гавара Кашатаг, с. 40-41. Ավելորդ չէ նշել, որ նախկինում քրդաբնակ գյուղի անվան ման ԳՅՏԼԱԳ արմաբը (նշանակում է՝ ձմեռանոց, օրս, փն՝ ման Ադրբեջաներեն-հայերեն բառարան, Ե., 1987, էջ 187) փա-րածված է որպես առանձին գյուղանուն և հայրնի է Ադրբե-ջանի վեց այլ վայրերում (փն՝ Азерб. ССР, Адм.-террит. деление, Баку, 1979, с. 176): Ավելին, այդ ԳՅՏԼԱԳ-ներից մեկը գրնվում էր նույն Լաշինի շրջանում (փարբեր է Գары ԳՅՏԼԱԳ-ից, փն՝ նույն փեղում, էջ 63):

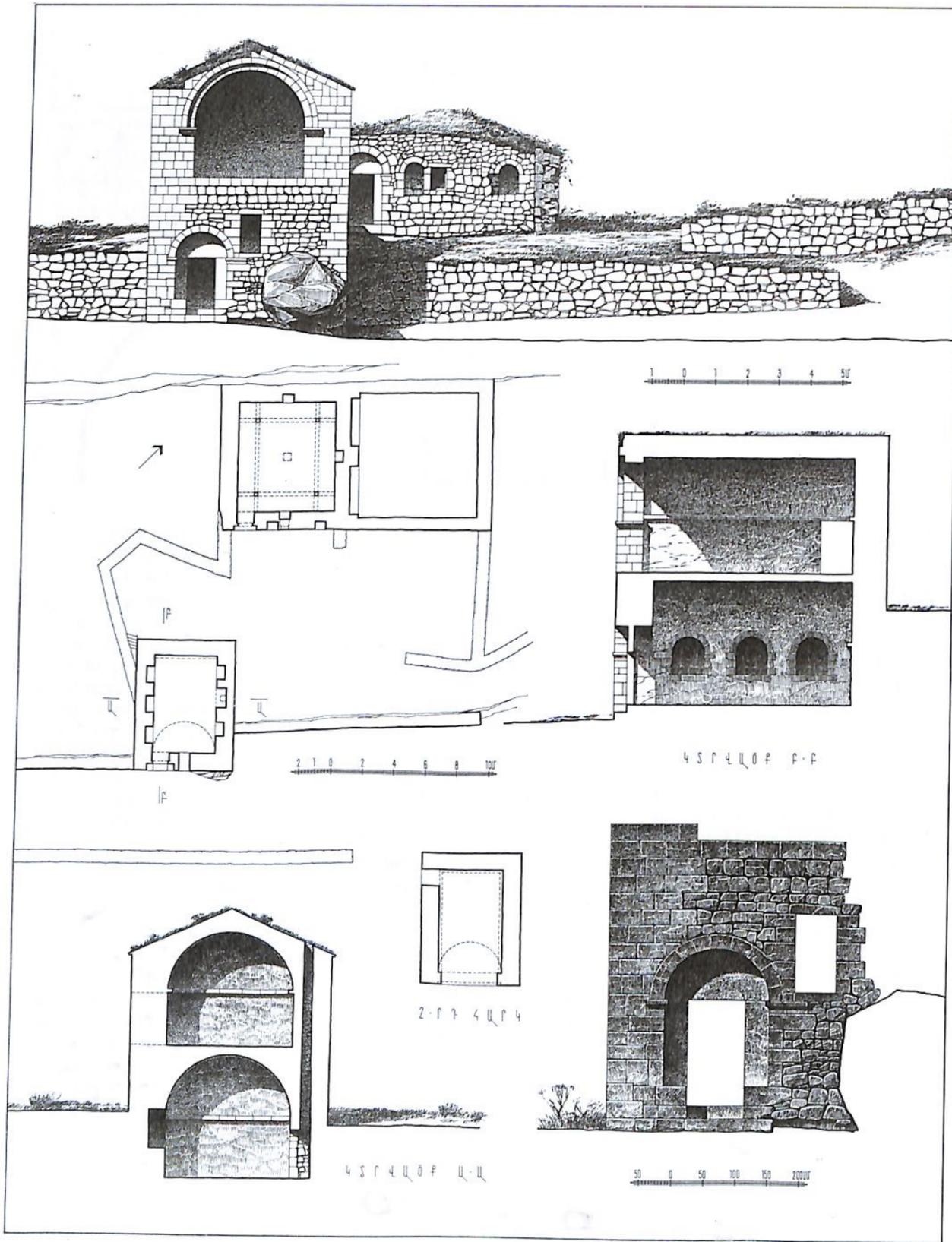
⁶⁰ Ա. Ղուլյան, Քարե վկայագրեր. «Ազգագրամարք», 1993, N 17, էջ 11, Ս. Կարապետյան, Տայ մշակույթի հուշարձաններ, որ Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ 151-155:

⁶¹ А. Карагезян, նշվ. աշխ., էջ 42:

⁶² Նուշարձանը չի չափագրվել. մեզինք անկախ պարճառեն-րով փեղում հաջողվել է կարարել միայն հարակազմի կա-սեղափոր առանց չափերի: Ներկայացված գծագրերը կա-պարված են ապարանքի մանրամասն լուսանկարների և փորձված են ապարանքի մանրամասն լուսանկարների խնամախի նմանափայ ապարանքի չափագրությունների բաղդապությամբ, ուստի բերվող չափերը խիստ մոտավոր են:

⁶³ Լուսանկարը մեզ է փրամադրել անվանի հայագետի որդին՝ ճարտարապետության դոկտոր Մուրադ Նասրաթյանը:

4. ԽՆԱԾԱԽԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

թանապաստ գործունեությամբ⁷², համարվել է ժամանակի մեծահարուստ ու ազդեցիկ մելիքներից մեկը⁷³, և այս պատճառով է, որ Խնածախի ապարանքի կառուցումը ավանդաբար կապվել է նրա անվան հետ: Սակայն նշենք, որ այս դեպքում ևս մելիքական փան շինարարության ժամանակը պետք է փնտրել 16-րդ դարի կեսերին՝ Նայկազի իշխանության առաջին փանամյակներին, բանգի հայրնի է նաև, որ դարավերջին թուրքական փիրապետության շրջանում նա հեռացել է Պարսկաստան, ապա շահական բանակի օգնությամբ ազատագրել հայրենի փրոյությունը⁷⁴:

Ապարանքի երբեմնի համակառուցյից պահպանվել է երկու ամբողջական շինություն՝ երկհարկանի դահլիճը և դրա երևանասից 7 մ հեռու գրնվող գլխավորը՝ երկուսն էլ գլխավոր ճակարներով ուղղված դեպի հարավ-արևելք⁷⁵: Երկհարկանի դահլիճը դրված է հենապարով ամրացված ձորեզրից մոտ 6 մ եր, ունի կիսազանաձև թաղով ծածկված կրկնահարկ հորինվածք և առնված է ճակտոնավոր երկլանջ փանի-քին հարկը հարակազմում ուղղանկյուն է (ներքուստ՝ 3,9 x 6,2 x 3,9 մ), երկայնական պատերում համաչափ դասավորված երեքական կամարակապ որմնախորշերով, որոնցից հյուսիս-արևելյան շարքի մեջտեղինը օջախ-բովսարին է: Ճակարային պատի ձախ եզրում կամարակապ շքամուրքն է, իսկ կենտրոնում՝ միակ պարուհանը: Երկրորդ հարկը նույնպես հիմքում ուղղանկյուն է (ներքուստ՝ 3,9 x 6,6 x 3,65 մ), մուրքը հարավ-արևմտյան պատի վերջնամասից բացվում է դեպի փոքր-ինչ բարձրադիր երնաբակը, իսկ ճակարը լուծված է եզրային որմնաեկուսքների վրա հենվող և ծածկաթաղի թռիչքն ընդգրկող կամահենվող և ծածկաթաղի թռիչքն ընդգրկող կամարային բացվածքով (վերջինս հետագայում փակվել է երկու պարուհան ունեցող պարով):

Կրկնահարկ դահլիճի երկրորդ հարկից մի փոքր ցածր ընկած դարավանդաձև երնաբակի խորքում կառուցված գլխավորն ավելի ընդարձակ մի դահլիճ է (ներքուստ՝ 6,0 x 7,0 մ) և ունի անկյունամերձ չորս փայտե սյուների վրա բարձրացող երդիկավոր «հագարաշեն» գերանածածկ: Երեք պատերում (բացի հարավ-արևմտյանից) երեք մեկական առանցքային դիրքով պահարանախորշեր, որոնցից ճակարապատինը հետագանախորշեր, որոնցից ճակարապատինը հետագանախորշեր է ամրացվել պարուհանի: Գլխավորն ճակարը, ի տարբերություն փայտածածկ ներքին հորինվածքի, լուծված է երկհարկանի դահլիճի ճարտարապետությանը հարազատ շքամուրքով

ու երկու կամարակապ որմնախորշերով: Վերջիններիս առկայությունը, ինչպես նաև գլխավոր երկու կողմից կից կառույցների հետքերը վկայում են երբեմնի կամարաարանի գոյության մասին⁷⁶: Ավաճառի վկայությունն է նաև ապարանքի ճարտարապետական մրահղացման բացահայտ ընդհանրությունը Քաշաթաղի և Խնծորեսկի մելիքական փների համակառույցների հետ, որոնց հարկանշական կառուցամասերից մեկը սյունազարդ կամարաարանն է:

Ապարանքի նախնական համակառույցը, անկասկած, եղել է պարսպապար և ունեցել է այլ շինություններ, սակայն գրնվելով գյուղի կենտրոնական ու բանուկ մասում, դրանք կամ հիմնովին բանդվել են, կամ մնացել շրջակա կառուցապարման փակ: Այնպես է միայն, որ համակառույցի հարավ-արևելյան կողմը եզրափակված է եղել ձորակի շուրթով մինչև այժմ պահպանված բարձր հենապարսպով: Ուշագրավ է, որ այսպիսով ապահովվել է և՛ ճակարակողմի պաշտպանվածությունը, և՛ փեսանեխությունը հեռվից:

Ապարանքի պատերն ունեն 1,2 մ հաստություն և կառուցված են հիմնականում կուպրապաշ քարից. սրբաքաշ է միայն պատերի, բացվածքների, որմնախորշերի ու կամարների եզրաշարվածքը, ինչպես նաև երեսբաց վերնասրահի ամբողջ ճակարը: Մեծ խնամքով են իրականացված կրկնահարկ դահլիճի շքամուրքը, որմնախորշերը, վերնասրահի երկաստիճան, լայնաթռիչք կամարը: Երկու հարկն էլ ներքուստ սվաղված են կրաշաղախով, վերնասրահի թաղի հիմքը ընդգծված է նուրբ որմնագործիով:

Այսպես ևս, ինչպես Քաշաթաղում, կրկնահարկ դահլիճն ապարանքի գլխավոր կառույցն է, որի առաջին հարկը եղել է մելիքի բնակարանը, իսկ երեսբաց վերնասրահը՝ ամառային ընդունարան-գահասրահը: Այս առումով ուշագրավ է, որ ըստ Ն. Պապուխյանի, մինչև այսօր էլ «երկհարկանի շենքը փեղի բնակիչները կոչում են «բալախանա», որը պարսկերեն վերնաբուն է նշանակում»⁷⁷:

Խնածախի մելիքական ապարանքը 16-րդ դարից մեզ հասած պալատական ճարտարապետության հազվագյուտ հուշարձան է՝ դարաշրջանին հարուկ հարակ հորինվածքով ու անպաճույճ նկարագրով և Քաշաթաղի ապարանքի հետ ներկայացնում է ուրույն փիպ ու շինարարական մելիքական ապարանքների ձևաստեղծման շրջանում:

⁷² «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 193, 196, Ա2. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, գիրք Բ, էջ 252:

⁷³ Լեո, Նաոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 21, նույնի՝ Խոջայական կապիտալ, էջ 159:

⁷⁴ Մ. Ս. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 165:

⁷⁵ Չափագրությունը՝ ըստ Ն. Պապուխյանի:

⁷⁶ Ն. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 73:

⁷⁷ Նույն փեղում, էջ 71, նույնի՝ Միսիսի, Գորիսի ու Ղափանի շրջանների ժող. ճարտարապետության կառուցվածքները, էջ 58:

II. ԽՆՁՈՐԵՍԿ. Մեյիք-Փարաճագյանների ապարանքը հր-արյ-ից՝ հետագա կցակառույցներով (ըստ Սր. Լիսիցյանի)

Դժվար չէ պատկերացնել նաև, որ ապարանքի նախնական հորինվածքում առանցքային դեր է ունեցել կրկնահարկ դահլիճ-կամարասրահ համադրվածքը, որն, ինչ խոսք, ժառանգված է Քաշաթաղի (և որոշ չափով՝ նաև Խնածախի) ապարանքից: Այս առումով պետք է նշել, որ, ինչպես երևում է, 1836 թ. վերակառուցման ժամանակ երկհարկանի դահլիճի առաջին բոլորակով ու պահարանախորշերով ձևավորված բնակելի հարկն ու մեյիքական ընդունարան-վերնասրահը պահպանել են իրենց նախկին նշանակությունը, իսկ կամարասրահն ու կից դահլիճը վեր են ածվել ախոռի: Այս պարզառոտ է, որ սրահին կցված կառույցներով առանձնացվել ու փակվել է սյունազարդ ճակարկը: Իսկ սա բացառվում է այն հանրահայտ իրողությամբ, որ 19-րդ դարում բա-

ղաքաբնակ կամ բազմաբաժին-երկհարկանի բնակելի համակառույցների մեջ ընդգրկված հնավանդ գլխարները, դահլիճները, սրահներն ու այլ սենյակները, որպես կանոն, երկրորդական նշանակություն էին ստանում և օգտագործվում էին օժանդակ-փոփոխական նպատակներով:

Այսպիսով, առկա նյութերը հնարավորություն են տալիս պարզելու, որ Խնձորեսկի մեյիքական ապարանքն իր նախաստեղծ՝ 18-րդ դարի հարակազմային ու ծավալարարածական լուծումներով հիմնականում ունեցել է նախորդ դարերում ընդհանրացած ճարտարապետական ձևեր և նմանօրինակ հուշարձանների հետ ներկայացրել է ուշ միջնադարյան պալատաշինության մեջ կազմավորված այդ խիստ յուրահատուկ փուլը:

ՏՈՂ

Ապարանքը գտնվում է ԼՂՏ Նաղրութի շրջանի Տող գյուղի կենտրոնական մասում, բնակելի խիտ կառուցապարման մեջ: Ապարանքի նախնական հորինվածքի մեջ մտնող շինություններից պահպանվել են գլխավոր մուտքի դարպասը, երկու թաղածածկ սենյակ և երկհարկանի ընդունարանը, ինչպես նաև դրանց կից այլ սենյակների ու պարսպապատերի որոշ հատվածներ⁸⁹, որոնք այժմ գտնվում են գյուղամիջյան ճանապարհի երկու կողմում և մասնակի վերակառուցումներով ընդգրկված են 19-րդ դարից մինչև մեր դարի սկզբները ձևավորված հարթածածկ բնակելի համակառույցների մեջ⁹⁰:

Ըստ ընդունարանի երկրորդ հարկի շքամուտքի ամբողջ ճակարակ մեկ փորագրված ընդարձակ շինարարական արձանագրության ապարանքը 1737 թ. կառուցել է Դիզակի մելիքության հիմնադիր Մելիք-Եզանը⁹¹:

18-րդ դ. սկզբում Տող ավանում հիմնավորված Ղուկաս վարդապետի որդի Մելիք-Եզանը (բուն անունը Ավան, 1716-1744 թթ.)⁹² դարի առաջին կեսի հայ քաղաքական կյանքի ամենասակնառու գործիչներից էր: Նա եռանդուն մաս-

նակցություն է ունեցել Օսմանյան Թուրքիայի դեմ արցախյան սղնախների մղած ազատագրական մարտերին, որպես Դիզակի սղնախի ղեկավար, միաժամանակ գործուն դեր խաղացել հայտնական դիվանագիտական հարաբերություններում⁹³: 1736 թվականին «Տուգախու մելիք Էկենն» Աբրահամ Կրեպացի կաթողիկոսի հետ Մուղանի դաշարում մասնակցել է Նաղիր Շահի թագադրությանը⁹⁴, ապա, ինչպես մանրամասնորեն պարունում է հիշյալ արձանագրությունը, հաջորդ փարում 1737 թ. վերջինիս կողմից «խան և բեկլարբեկ», այսինքն՝ իշխանաց իշխան հաստատվել հայոց 6 գավառների Թալիշի, Չարաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա⁹⁵: Արցախի հինգ սղնախների կամ մելիքությունների համառ պայքարով ստեղծված և «Մահալ-ե խամսե» կամ առավելապես «խամսայի մելիքություններ» անունով հայրնի այս ինքնավար իշխանության գլխավոր կենտրոնը Տող ավան էր⁹⁶, որպեսզի էլ այս առիթով կառուցվել է ապարանքը, որպես միավորված նահանգի գահերեց Մելիք-Եզանի (Մելիք-Ավան-խան) նստոց-պալատ:

Նշենք նաև, որ ընդունարանի (ըստ բնագրի՝ «թանապա») կառուցմանը վերաբերող հիշյալ արձանագրության թվականը ապարանքի ողջ շինության ավարտին ենթ վերագրում էլնելով այսպես պահպանված երկու այլ թվակիր վիմագրերի առկայությունից⁹⁷: Դրանցից մեկը փորագրված է ապարանքի դարպասի դիմացի 19-րդ դարի պարզամբավոր շինության ճակարամասում

⁸⁹ Շարադրանքը կազմված է ըստ ճարտարապետ Մանվել Սարգսյանի մեզ փրամադրած և հրատարակած նյութերի (տես Մ. Սարգսյան, Մելիքական բնակելի համակառույց Տող ավանում, «ՊԲՏ», 1987, 3, էջ 132-140): Օգրվել ենք նաև Ն. Պապուխյանի չափագրություններից:

⁹⁰ Մինչև այժմ ամբողջովին կանգուն և Մելիք-Եզանյանների հետնորդներին պահպանող այս բնակարանների բնությունը դուրս է մեր խնդրի շրջանակներից: Մանրամասն տես Մ. Սարգսյանի հիշյալ հոդվածը:

⁹¹ Հ. Փափազյան, Մելիք Եզանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1985, 5, էջ 75-78: Նանգամանակից ու համոզիչ բնութայամբ հետինական այսպես ցույց է փայլիս, որ արձանագրության թվականը ոչ թե ՌճԺԶ-1667 է, այլ՝ ՌճԶԶ-1737: Նմանք Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 76, «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 180-181: Ի դեպ, սխալն առաջինը նկատել է Պ. Նարթույունյանը (Պ. Արտյունյան, Освободительное движение армянского народа, с. 62):

⁹² Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 75, նույնի՝ Պարմուրին Աղունից, հր. Բ. էջ 37-38:

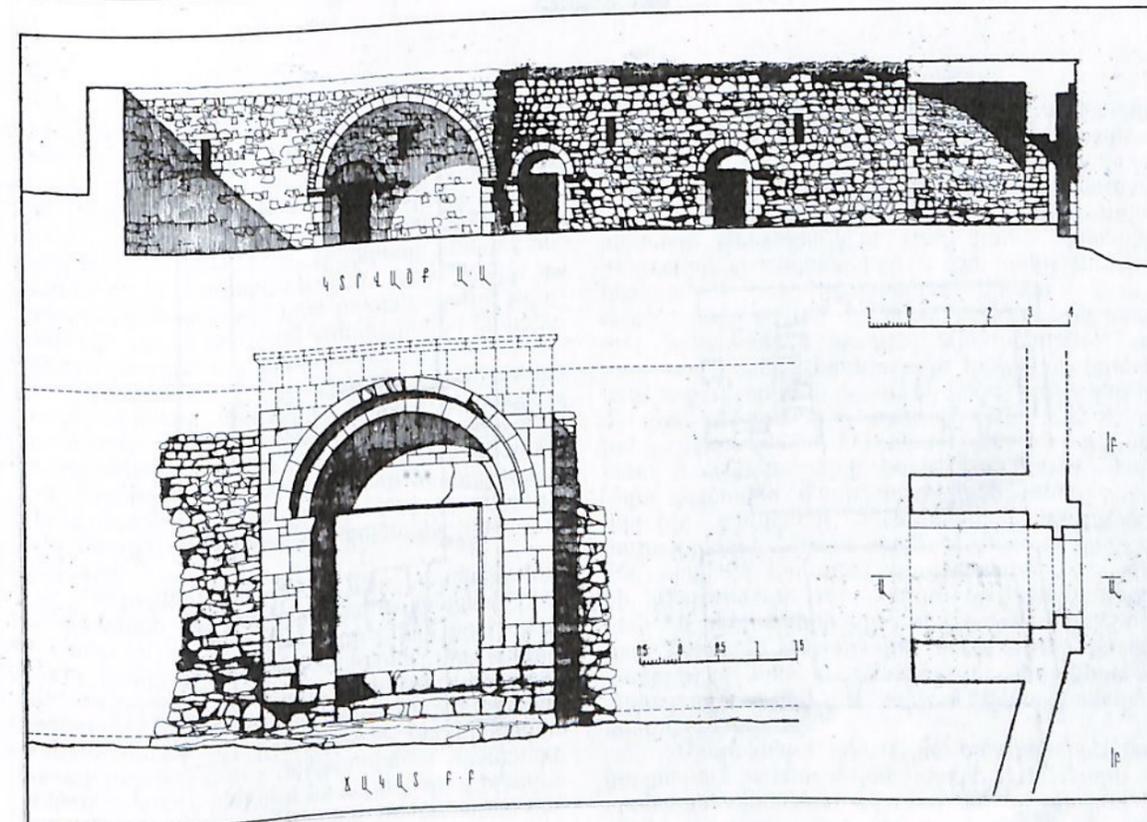
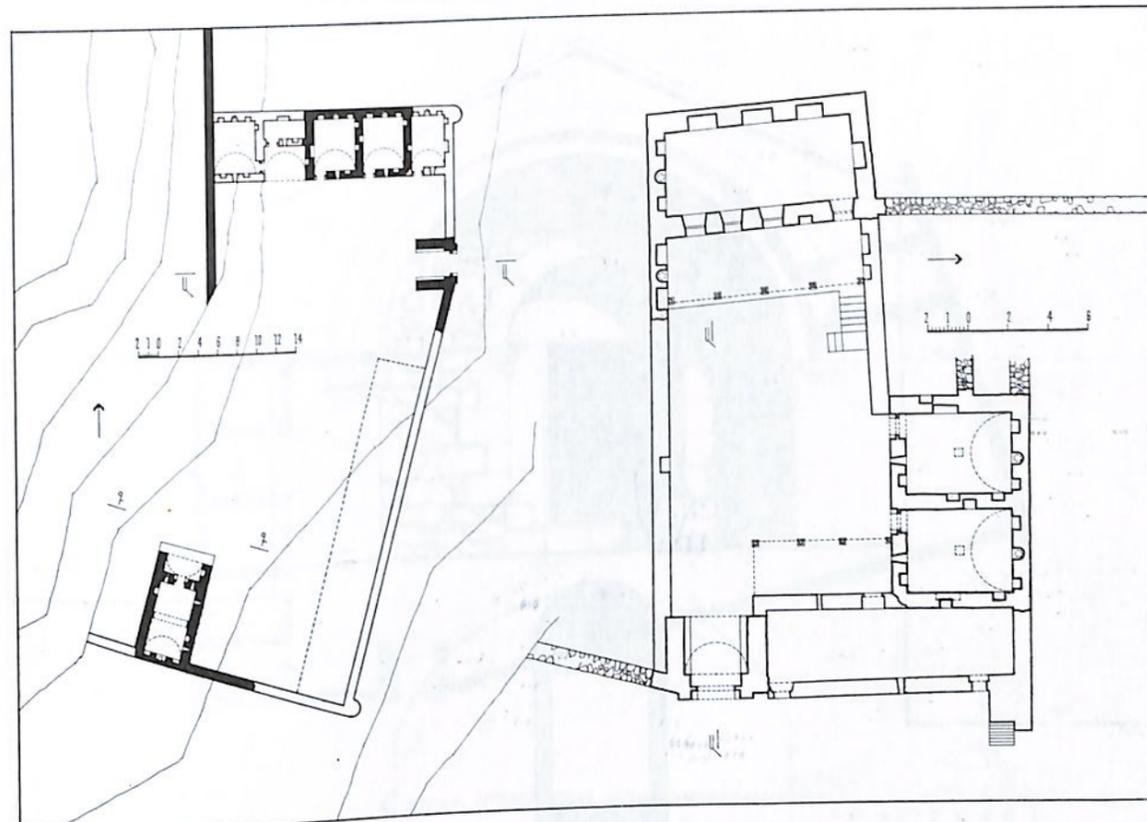
⁹³ Բաֆֆի, Եժ, հր. 9, էջ 440-445, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 92, 250, 269, П. Арутюнян, ук. соч., с. 62: «Նայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 181, Բ. Ուրուբայան, Արցախի պարմությունը, էջ 149:

⁹⁴ Աբրահամ Կրեպացի, Պարմություն, էջ 80:

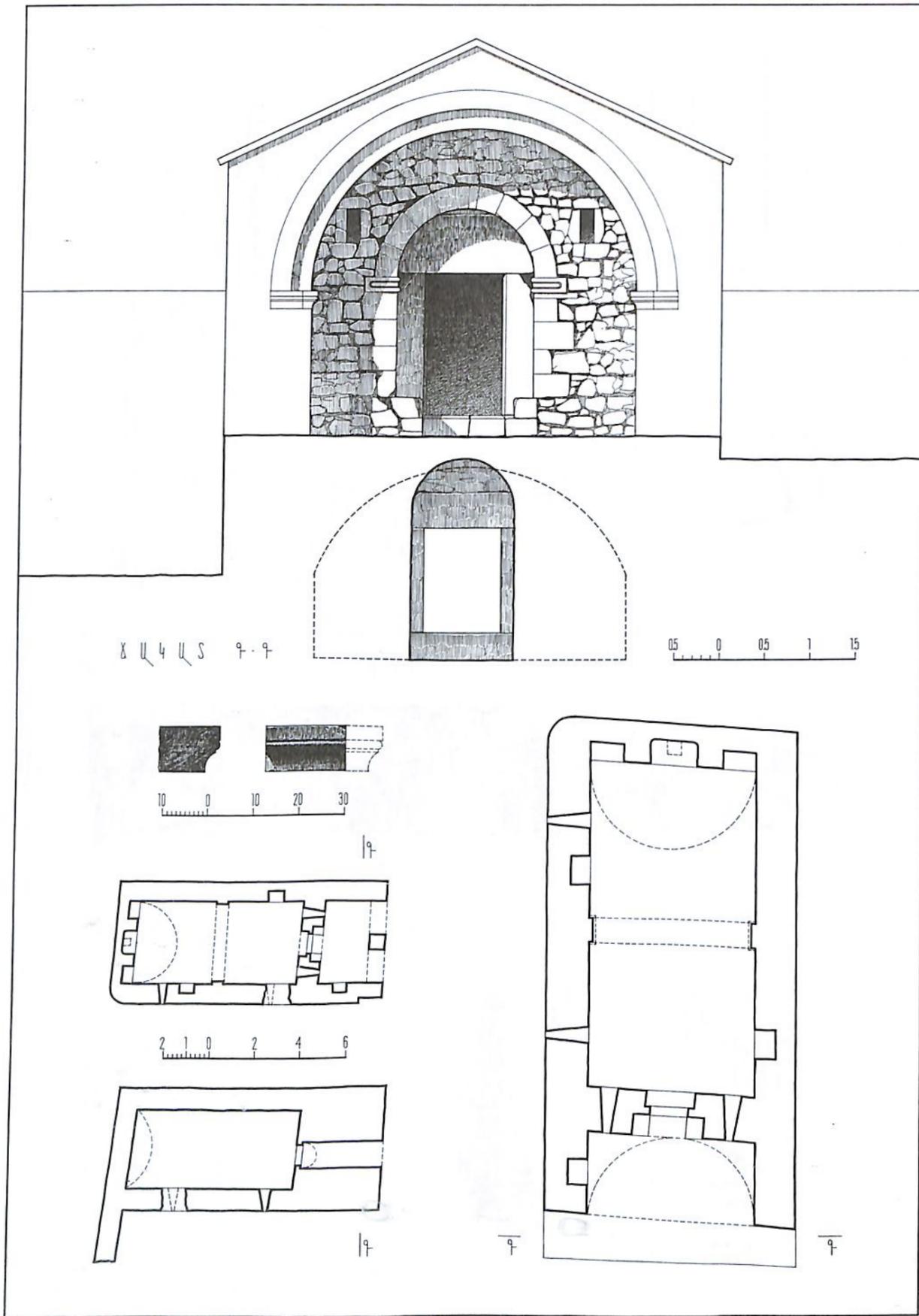
⁹⁵ Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 77: Ներինակն այսպես Քոչիզը նույնացնում է Քաշաթաղի հետ:

⁹⁶ «Նայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 186, Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

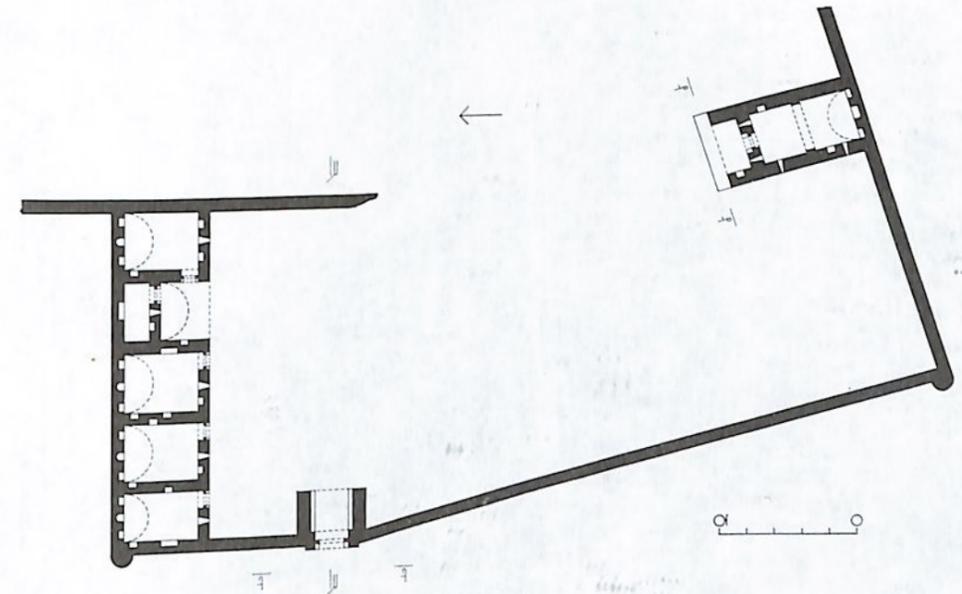
⁹⁷ Մ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

6. ՏՈՂԻ ԲՊԵՐՄՆԸ. Չափագրություն-վերակազմություն

7. ՏՈՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ. Չափագրություն-վերականգնություն

8. ՏՈՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերականգնություն

ագուցված բարի վրա, նույն ՌՃՁ (1737) թվականին և պարկանել է Մելիք-Եզանի որդու «բականի Արամի»⁹⁸ այժմ չպահպանված հարկաբաժրուն նին: Ըստ Մ. Սարգսյանի դարպասի աջ կողմում նին գտնվող մյուս եղծված արձանագրության մեջ ընթերցվում է ՌՃՁ (1731) թվականը: Պետք է ենարարության սկիզբը, կամ բացակայում է թվականի «Ձ» միավորը, որով այն փարեկից կդառնա նախորդ արձանագրություններին:

Ապարանքից մեզ հասած ամբողջական կառուցամասերը դարպասը, երկու սենյակը և ընդունարանը, ինչպես նաև դրանց կից պարերի մնացորդները ցույց են փայխ, որ այն սկզբնամնացորդները ու պարսպապար համակառույց պես ընդարձակ ու պարսպապար համակառույց է եղել, հարակազմում հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ձգված փարածքի պարագծային կառուցապարմամբ⁹⁹:

Դարպասը գտնվում է ապարանքի արևելյան ճակարի աջ կողմում պարսպապարի բեկման փեղում և ունի պարսպից դեպի բակ առանց փողոցի խորը, թաղակապ եզրամույթով սրբազան ծավալաձև: Արարքին ճակատում մուրքավան բացվածքը ընդգծված է երկու կողմի որմնաեղևներով, որոնք պսակվում են հորիզոնական լուսարձակ ընդգրկող երկաստիճան կամարով: Բարավորն ընդգրկող երկաստիճան կամարն աջքի է ընկնում նաև խնամքով իրականացված սրբապաշտ շարվածքով, բակահայաց ճակատում մաքրապաշտ է միայն եզրաշարվածքը: Դարպասի ծավալն այժմ բողբոջված է կցակառույցներով և վրան ավելացված հարկով, սակայն դրսից հարակորեն նկարվում են մուրքի որմնաեղևներից դեպի երկու կողմ ձգվող պարսպի մնացորդները: Ընդ որում, դրանցից հարավայինը ընդհարված է գյուղամիջյան ճանապարհով, իսկ հյուսիսայինը միանում է այս ուղղությամբ ձգված ուշ շրջանի ընդարձակ դահլիճի երկայնական պարին: Այս դահլիճից հարավ ապարանքի հյուսիսային կողմի միջնամասում ամբողջովին կանգուն են երկու իրար կից ու միաձափ սենյակներ (ներքուստ 4,05 x 5,25 մ), որոնք հարակազմում ուղղանկյուն են, թաղածածկ և մեկական ձախ եզրային մուրք ու դեպի ներս լայնացող փոքր պարուսան ունեն բակի կողմից: Մուրքերի հանդիպակաց պարերում բուխարիներ են երկու կողմի պահարանախորշերով, որպիսիք կան նաև մյուս պարերում, թաղերի կենտրոնների ուղղանկյուն երդիկները փակված են սենյակների վրա հերազայում ավելացված հարկով: Ամբողջովին կոպրապաշտ բարից կառուցված սենյակների միայն շքամուրքերն են սրբապաշտ և ունեն միանման ու պարզ կամարակապ կառուցվածք:

Սենյակների արարքին երկայնական ճակատներում պահպանված պարերի հեքերն ու պահարանախորշերը վկայում են, որ այստեղ եղել են այլ բաժանմունքներ ևս: Այսինքն, սենյակների շարքը շարունակվել է դեպի արևելք և արևմուտք մինչև պարսպապարերը, ընդ որում,

⁹⁸ Ըստ փաստագրի «պարոն Մելիք Արամ» (1744-1745 թթ.), փեն Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 75-76:
⁹⁹ Նմմր. Մ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 134, գծ. 1:

ԴՅՈՒԽՍՐԱՆԻ ԲԵՐՂ

Գյուլիստանի բերդը գտնվում է ԼՂՏ Շահումյանի շրջանի Գյուլիստան գյուղից մոտ 2 կմ արևմուտք, Ինջա գետակի աջ ափին, Մռավ լեռանը հանդիպակաց հսկայական սեպածն քարածայրից կազմված բլրի վրա¹⁰⁴։ Արևմուտքից Մռավի անբառուր փեշերից հոսող գետակը երեք կողմից շրջանցում է բլուրը՝ նրան թերակղզու ձև փայլով և միայն հարավային կողմի համեմատաբար մարգելի լանջով է կապվում ստորոտի հետ, որտեղից և ամրոցի հիմնական մուտքն է։ Բերդը կառուցված է ժայռաքարծուների լեզվակաձև հարթության վրա (երկարությունը 240 մ է, ամենալայն մասը՝ 30 մ), բրգավոր շրջապարիսպը դրված է փարածքը եզերող գրեթե ուղղաձիգ ժայռերի անկանոն պարագծով, հարավային կողմը ամրացված է կրկնապարսպով։ Գերնափորթաղակապ գաղտնուղին հյուսիս-արևմտյան կողմում է՝ քողարկված անբառախիտ լանջով։

Միջնաբերդ-ապարանքը տեղավորված է ամրոցի արևմտյան կողմում, ժայռազանգվածի անկման եզրին գոյացած բարձրադիր ու նեղլիկ դարավանդի վրա, իսկ երկրորդ փոքր ապարանքը կառուցված է բերդի հարավային լանջի ստորոտում, դեպի մուտք փանող ճանապարհի մոտ։ Այսպես բերդի շուրջը սփռված երբեմնի բերդավանից պահպանվել են բազմաթիվ այլ շինությունների մնացորդներ, այդ թվում եկեղեցու, ջրաղացի, բաղնիքի և կամրջի ավերակները¹⁰⁵։

Բերդի, նաև ապարանքների կառուցման վերաբերյալ պարմական ստույգ տեղեկություն հայտնի չէ։ Անցյալ դարավերջի ուսումնասիրողներից սկսած, ժողովրդական ավանդազրույցների հիման վրա փարածված է այն տեսակետը, իբր՝ Գյուլիստանի մելիքության մյուս կենտրոնում՝ հռոմեականում հիմնավորված Մելիք-Բեգլար Ա-ը հզորանալով փրկել է նաև գավառի հին իշխող Աբրահամ յուզբաշուն պարկանող Գյուլիստան բերդին և նորոգելով, դարձրել իր նստավայրը¹⁰⁶։ Սակայն նորահայտ պարմական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ այսպես ժամանակագրական շփոթություն կա. 17-րդ դարի կեսերին գործած Մելիք-Բեգլար Ա-ի և նրան հաջորդած մելիքների իշխանությունը մինչև 18-րդ դարի կեսը անմիջականորեն չի փարածվել Գյուլիստան գյուղի և նրա շրջակայքի վրա, իսկ այստեղի հին իշխողների շառավիղ Աբրահամ յուզբաշին ապրել ու գործել է Մելիք-Բեգլար Ա-ից ավելի բան կես դար հետո¹⁰⁷։

1720-30-ական թթ. հայ-ռուսական հարաբերությունների նամակ-փաստաթղթերում, որպես Գյուլիստան գավառի, գյուղի և բերդի (բնագրում՝ նաև «սղնախ») տեր քանիցս հանդես են գալիս եղբայրներ Եսայի, Աբրահամ և Սարգիս յուզբաշինները¹⁰⁸։ Այս փաստաթղթերի ուսումնասիրությամբ պարզված է, որ Գյուլիստան բերդը 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում սրելով կենդանի հինգ ռազմական կազմա-

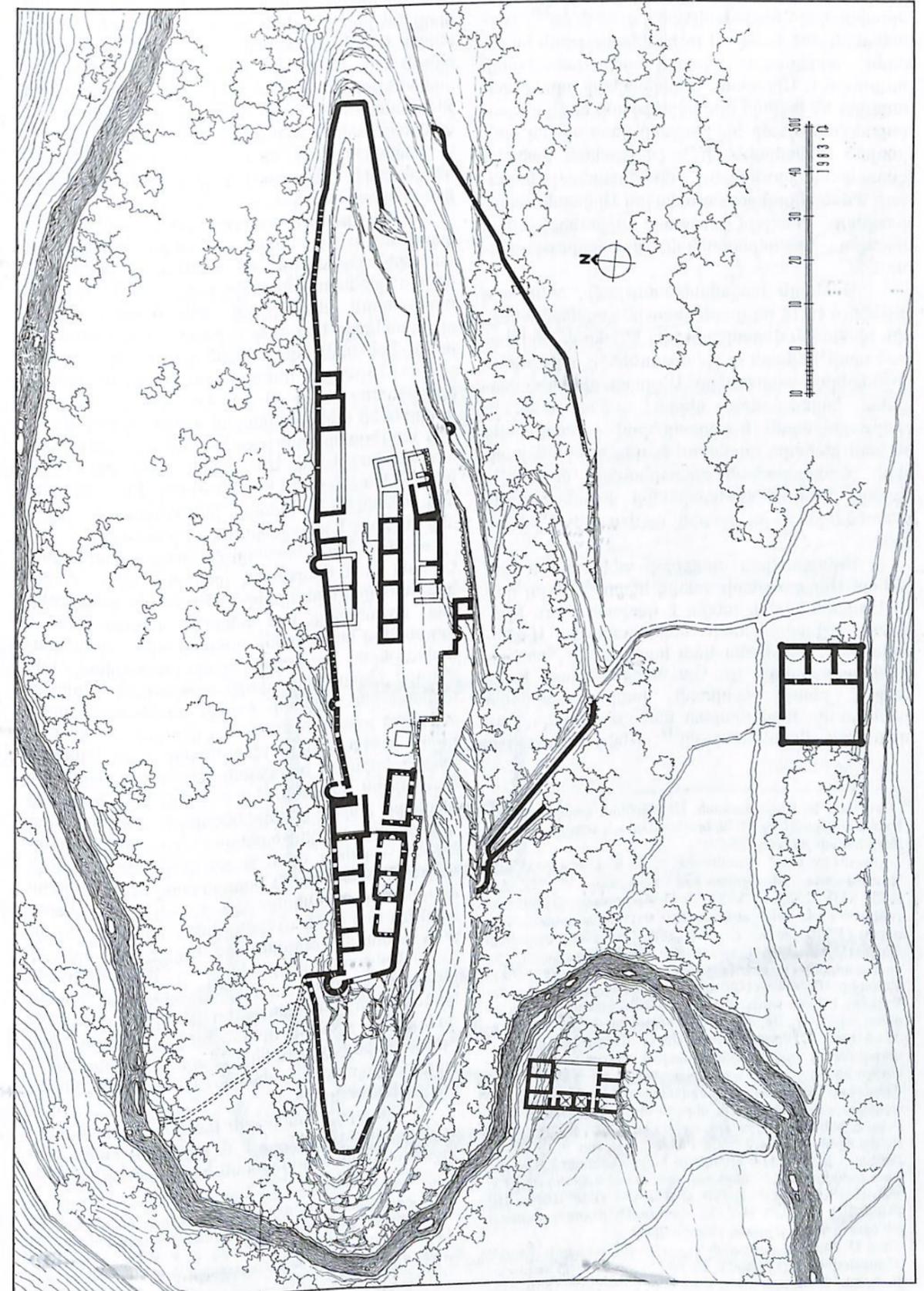
¹⁰⁴ Բաֆֆի, ԵՃ, հր. 9, 419, 422, Մ. Բարխուդարեանց, Պարմունիսն Աղուանից, հր. Բ, էջ 49-50, նույնի՝ Արցախ, էջ 256-257, Ե. Լալայան, «Գանձակի գավառ», Երևան, հր. 2, էջ 210, 253: Գավառի պարմության անբավարար ուսումնասիրվածության պայմաններում այս վարկածը նույնությամբ կրկնվել է նաև հետագայում: Տե՛ս Լեո, Նայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 259, Մ. Յովհաննեսյան, Նայապարհի բերդերը, էջ 457-460:

¹⁰⁷ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Ղաիրամանյան, Նյուփիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 16-20:

¹⁰⁸ Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 25, 27, 29, 41, 60, 63, 72, 77, 84, 92, 187-188, 235, 250-251, 282, 285-286, 289, 321, Армяно-русские отношения, т. III, с. 20, 23-24, 33, 41.

¹⁰⁴ Ըստ վարչական բաժանման՝ Ինջա գետակի աջ ափը մտնում է ԼՂՏ Մարտակերտի շրջանի մեջ:

¹⁰⁵ Բերդը և շրջակա շինությունները չափագրել ենք 1983 թ.:

9. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴ. Չափագրություն-վերականգնություն

վորումներից մեկի՝ Չարաբերդ-Գյուլիստան տղնախի կարևոր հենակետերից մեկն էր¹⁰⁹։ Ժամանակին մեծ համբավ ու հեղինակություն են ունեցել հարկապես այստեղ ամրացած Եսայի յուզբաշին և Աբրահամ Սպարապետը, որոնք կարողացել են համառ դիմադրությամբ ու ճկուն քաղաքականությամբ երկրամասը զերծ պահել կովկասյան լեռնականների և թուրքական բանակի ասպատակություններից՝ միաժամանակ եռանդուն մասնակցություն ունենալով Արցախն ազատագրելու խնդրով Ռուսաց արքունիքի հետ փարվող նամակագրական բանակցություններում¹¹⁰։

Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս շրջանում էլ 18-րդ դարի առաջին փասնամյակներին հիմնովին վերակառուցվել են բերդի՝ մեզ հասած պարիսպներն ու շինությունները, այդ թվում՝ միջնաբերդի ապարանքը։ Անշուշտ, բերդի չափազանց նպաստավոր դիրքն ու պայմանները պաշտպանական նպատակներով օգտագործվել են նաև նախորդ դարերում և, դարելով ավերակների շերտագրական դիրարկումից, մասնավորապես միջնաբերդ-ապարանքը վերակառուցվել է առնվազն 17-րդ դարից պահպանված հիմքի վրա։

Մղնախական պայքարի անկումից և Աբրահամ Սպարապետի մահից հետո¹¹¹, 18-րդ դարի կեսերին բերդն անցել է գավառի մյուս նշանավոր իշխանապետին՝ ներկայացուցիչ Մելիք-Նովսեփին, որի հիմնական նստավայրը Նոռեկավանի ապարանքն էր։ Այս մելիքին պետք է վերագրել բերդի ստորոտի փոքր ապարանքի կառուցումը, հավանաբար նաև՝ միջնաբերդի ապարանքի վերանորոգումը¹¹²։ Մելիք-Նովսեփի և

¹⁰⁹ Տե՛ս նաև Զ. Արզումանյան, Մղնախների առաջացումը և նշանակությունը, էջ 77-79, նույնի «Մեծ» և «Փոքր» տղնախների հարցի շուրջ, էջ 85-92։

¹¹⁰ Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, под ред. Ам. Иоаннисяна, Историческое введение, с. XXXIX, XLIII-XLIV, LXII, XCV-XCVI, П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, с. 224-226, 228, «Նայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 160-161։ Աբրահամը միակն է իր ժամանակակից յուզբաշի-գորապետներից, որ Դավիթ-Քեկի գինակից Մխիթար-բեկի պես նաև սպարապետ է կոչվել։ Նայարնի է նաև թուրքական սուլթանի ֆիրմանը՝ անհնազանդ «գլավուր Աբրահամին» պարծելու մասին։ Մանրամասն փնտրելու համար տես Մ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից։

¹¹¹ Աբրահամ Սպարապետի մահվան փարին հայտնի չէ։ Փաստաթղթերում նրա անվան վերջին հիշատակությունը 1733 թ.-ից է, իսկ փաստաբարը գրնվելիս է եղել Գյուլիստանի Ամենափրկիչ վանքում (տես Բաֆֆի, ԵԺ, հր. 9, էջ 269) և 1990 թ. քառաբլուր վիճակում հայտնաբերվել է Գյուլիստան գյուղում։ Ունի հետևյալ արձանագրությունը. ԱՅՍ Է ՆԱՄԳԻՍՏ ԳԷՈՐԶԻ ՈՐԴԻ ԱՊՐԱՆԱՎ ՈՒՋՊԱՆՆԵՐ, ՈՐ ՓՈՒՆԵՑԱՎ ԱՌ ԱՅ ԹՎ Ռ... (թվականի հաջորդ փառերը չեն պահպանվել չորրորդ բեկորի վրա)։

¹¹² Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի «...փակավին կանգուն մնում է Մելիք-Յովսեփի ապարանն, որ հիմնուած է բերդի հարաւային կողմում, մուրքի աջ ու ձախ անկյուններում»։ (Տե՛ս «Արցախ», էջ 256)։ Նշված փրկում պահպանված շինություննե-

նրա որդիների՝ Մելիք-Քեզլարի և Մելիք-Աբովի օրոք ևս բերդը երկրամասի հզորագույն ամրոցներից մեկն էր և անառիկ է մնացել դարավերջին գրեթե ողջ Արցախին փրկած Շուշվա խաների ուրնձգությունների դեմ¹¹³։ Բերդը միաժամանակ շարունակում էր մնալ հայ-ռուսական դիվանագիտական նամակագրության օջախներից մեկը¹¹⁴, և պարսիկական չէ, որ այստեղ է կնքվել 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ի ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագիրը։

Միջնաբերդ-ապարանքի ընդհանուր հարկանքը թելադրված է փրկանքը պարփակող ժայռերի եզրագծով և արևելքից արևմուտք ձգված կողմերով սեղանի փետք ունի։ Տիբրում ուղղանկյուն սենյակները երկայնական պարսպապարերին կից երկու շարք են կազմում, որոնց միջև ստեղծված միջանցքի մուրքը արևելքից է։ Միջանցքի հյուսիսային կողմի սենյակներից երկուսը (4,6 x 7,1 մ և 4,6 x 5,6 մ) լայն պարուհաններ ունեն արտաքին պարուհ, իսկ դրանցից արևելյանը՝ նաև օջախ-բուխարի՝ գույգ պահարանախորշերով։ Այս շարքի մյուս երկու սենյակի (3,9 x 5,6 մ և 3,9 x 3,3 մ) ներքին պարերից միայն հետքեր են մնացել, իսկ արտաքին պարի մեջ բացված է յոթ պարուհան-հրակնար։

Միջանցքի հարավային շարքը բաղկացած է իրար հետ մուրքերով կապված երեք սենյակից, որոնցից արևելյանը (4,5 x 7,0 մ) մուրք ունի նաև միջանցքից։ Այս սենյակն առանձնանում է մյուսներից կանոնավոր դասավորված պահարանախորշերով և խոշոր օջախ-բուխարիով, իսկ մուրքի դիմաց ունի փոքր պարուհան։ Այստեղ՝ հարավային ճակարի ծածկի սահմանում պահպանված չորս գերանաբները վկայում են բարձակային պարզգամբի, հեղուաբար՝ նաև երկրորդ հարկի երբեմնի գոյության մասին։ Ուշագրավ է նաև միջին սենյակը (4,5 x 4,8 մ), որի հարակից մի փոքր բարձր է կողքիններից և ունի երդիկակիր գոցվող թաղով ծածկված թաքստոց-գեղմահարկ։ Վերջինս այժմ մասամբ լցված է ծածկի փլվածքով ու հողով և հավանաբար ստորգետնյա գաղտնուղի է ունեցել։ Այս շարքի մյուս սենյակում ևս (3,8 x 7,0 մ) կան պահարանախորշեր և, ըստ ամենայնի, այդտեղ եղել է նաև բուխարի։

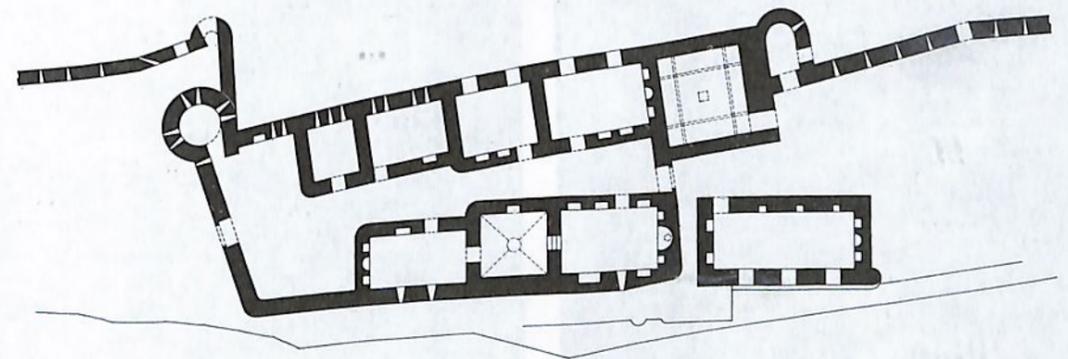
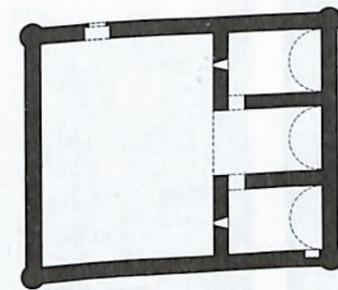
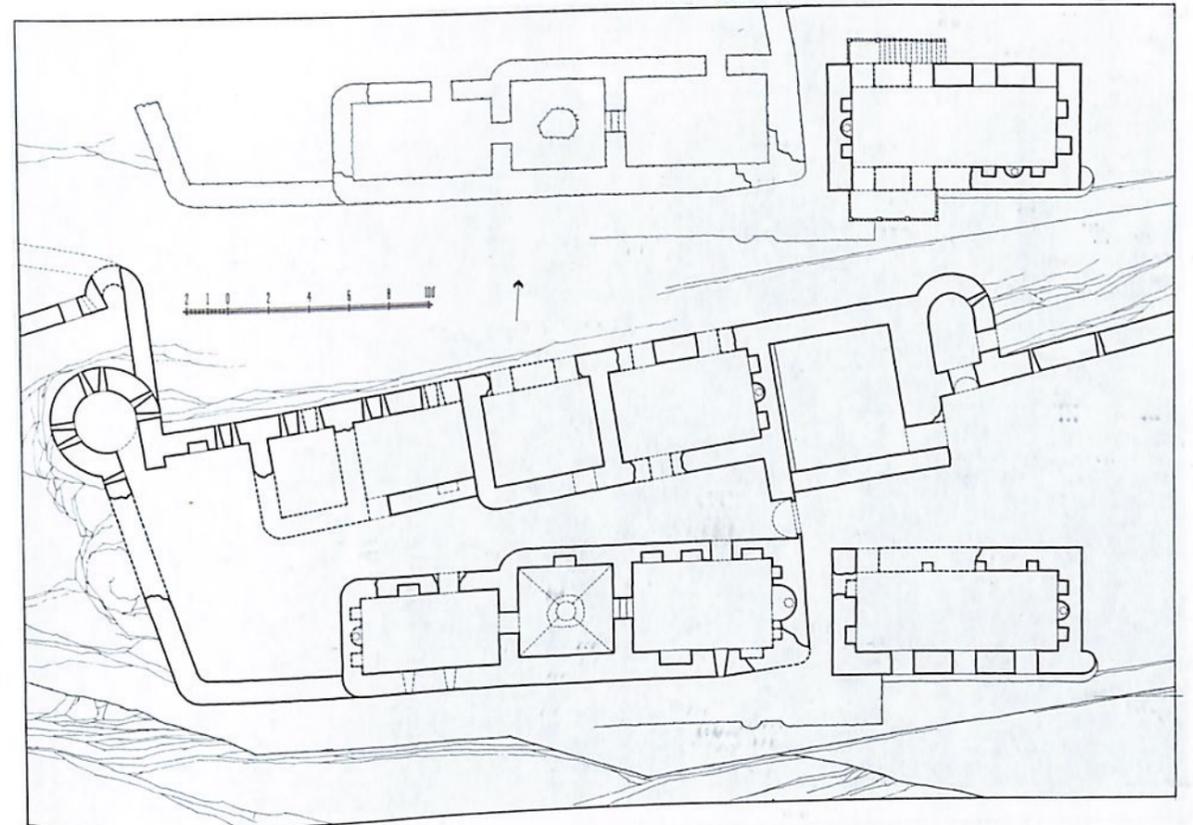
Երկշարք սենյակների և միջանցքի արևմտյան կողմում առաջացած անկանոն հարկանքով փոքր հրապարակը եզերված է ժայռագանգվածի շուրթով դրված խուլ պարսպով, իսկ հյուսիս-արևմտյան անկյունամասը ամրացված է բարձր, բլրորածն, սնամեջ և հրակնարներով հագեցված բուրգով։

Շինությունների այս խմբի ներքին պարերը պահպանվել են 1-2 մ բարձրությամբ, իսկ շրջապարսպի երկայնական հարվածների բարձ-

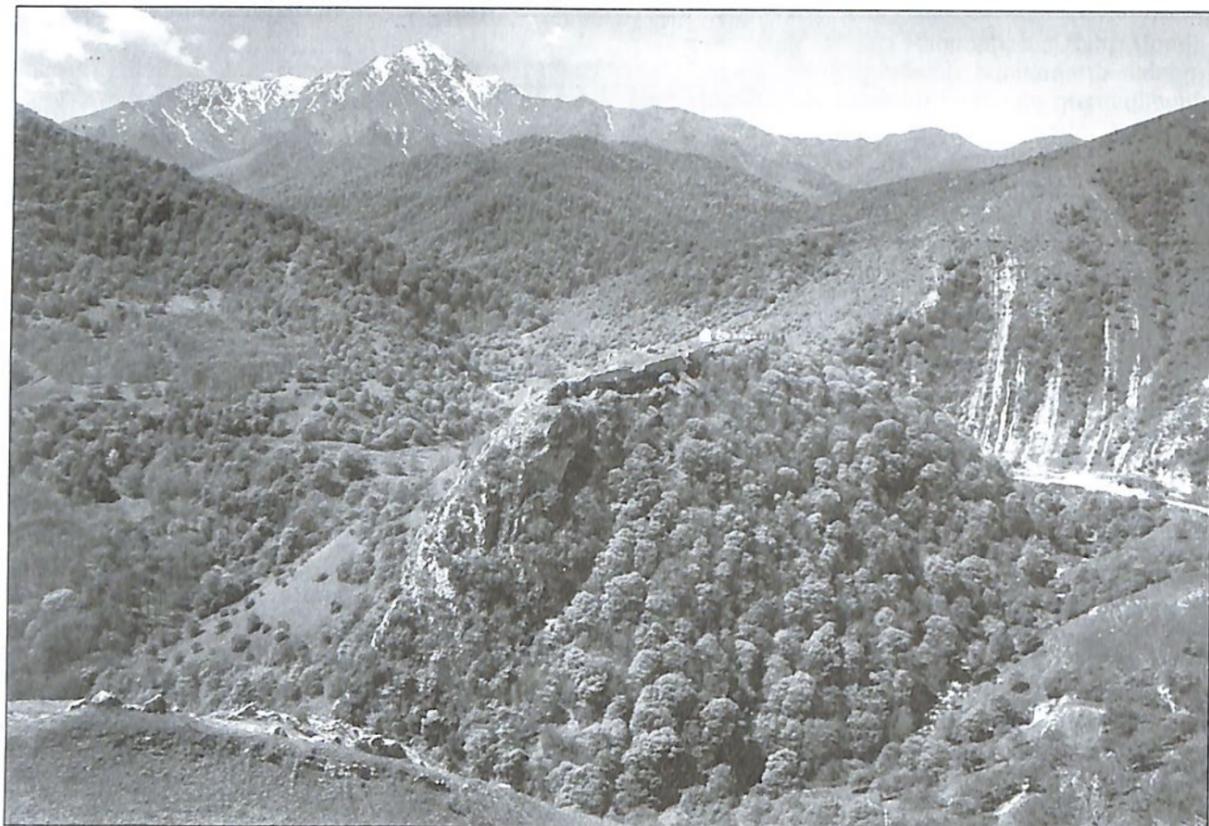
րը դժվարանում ենք ապարանք համարել, մանավանդ որ դրանցից մի փոքր արևմուտք միջնաբերդ-ապարանքն է։

¹¹³ Բաֆֆի, ԵԺ, հր. 9, էջ 446 և հրգ. Ա. Ք. Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия.

¹¹⁴ Նույն փրկում, с. 185, 225-226, Армяно-русские отношения, т. IV, с. 232-234, 238, 328, 383, 496.

10. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴԻ ԱՊՐԱՆԱՎ ՈՒՋՊԱՆՆԵՐ. Չափագրություն-վերակազմություն

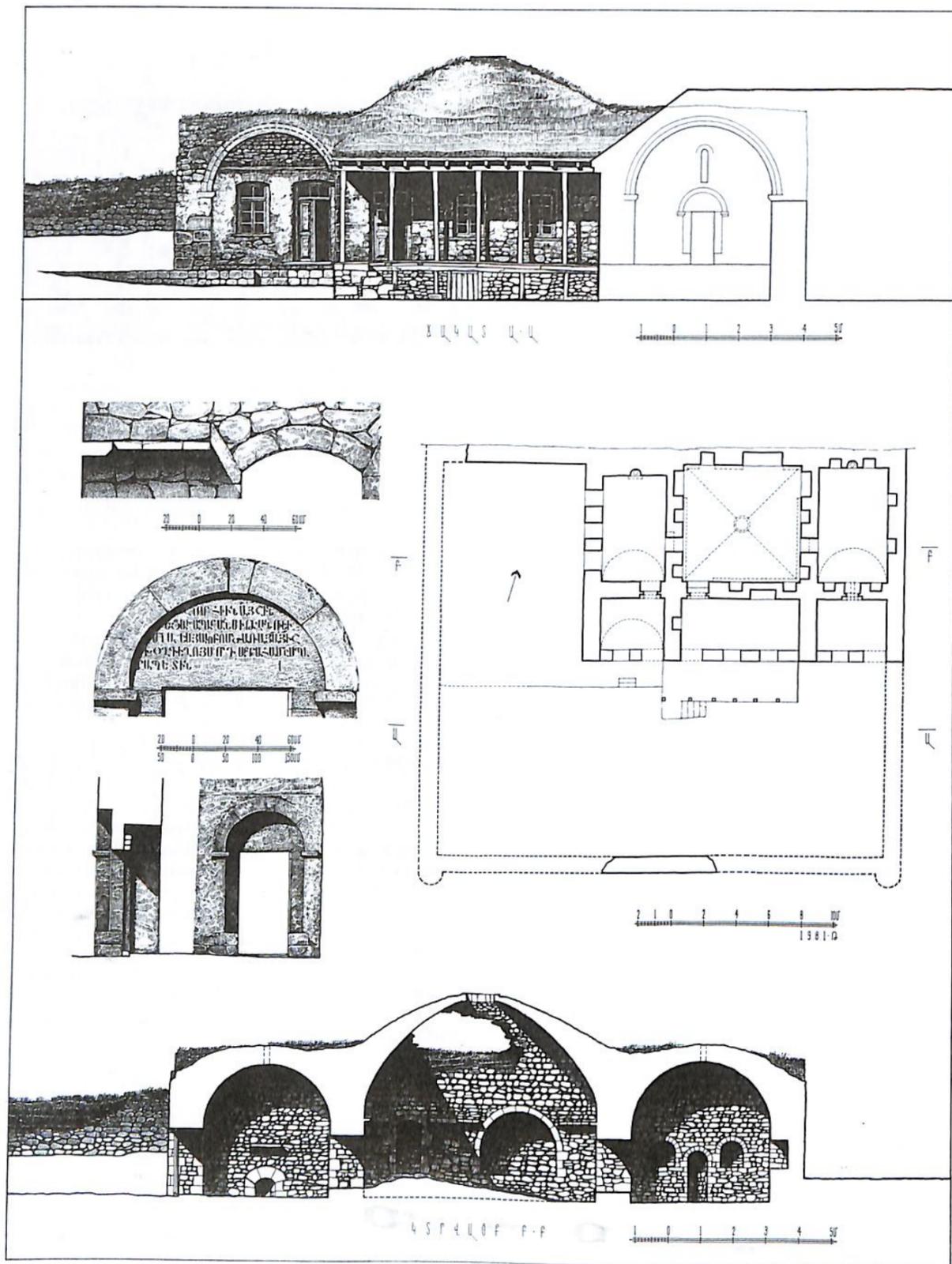

IV. ԳՅՈՒԼԻՍԱՏԱՆԻ ԲԵՐԳ. Մելիքական ապարանքը հս-արլ-ից՝ Մոսալ լեռան հեղ, արմ-ից և արլ-ից

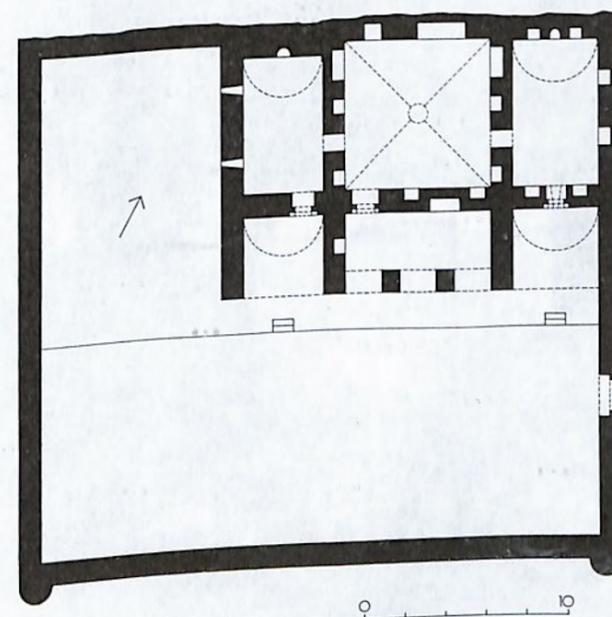
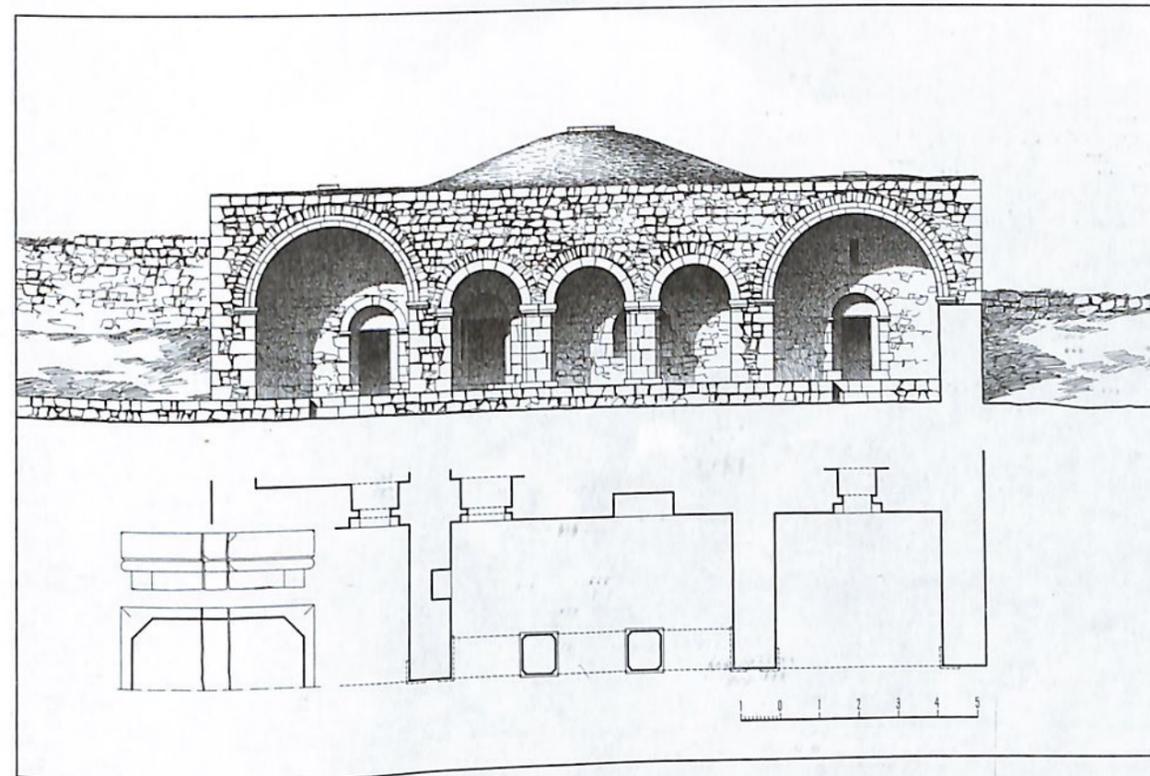

V. ԳՅՈՒԼԻՍԱՏԱՆԻ ԲԵՐԳ. Միջնաբերդի ապարանքի ընդհանուր տեսքը և կրկեսաձևի դահլիճը

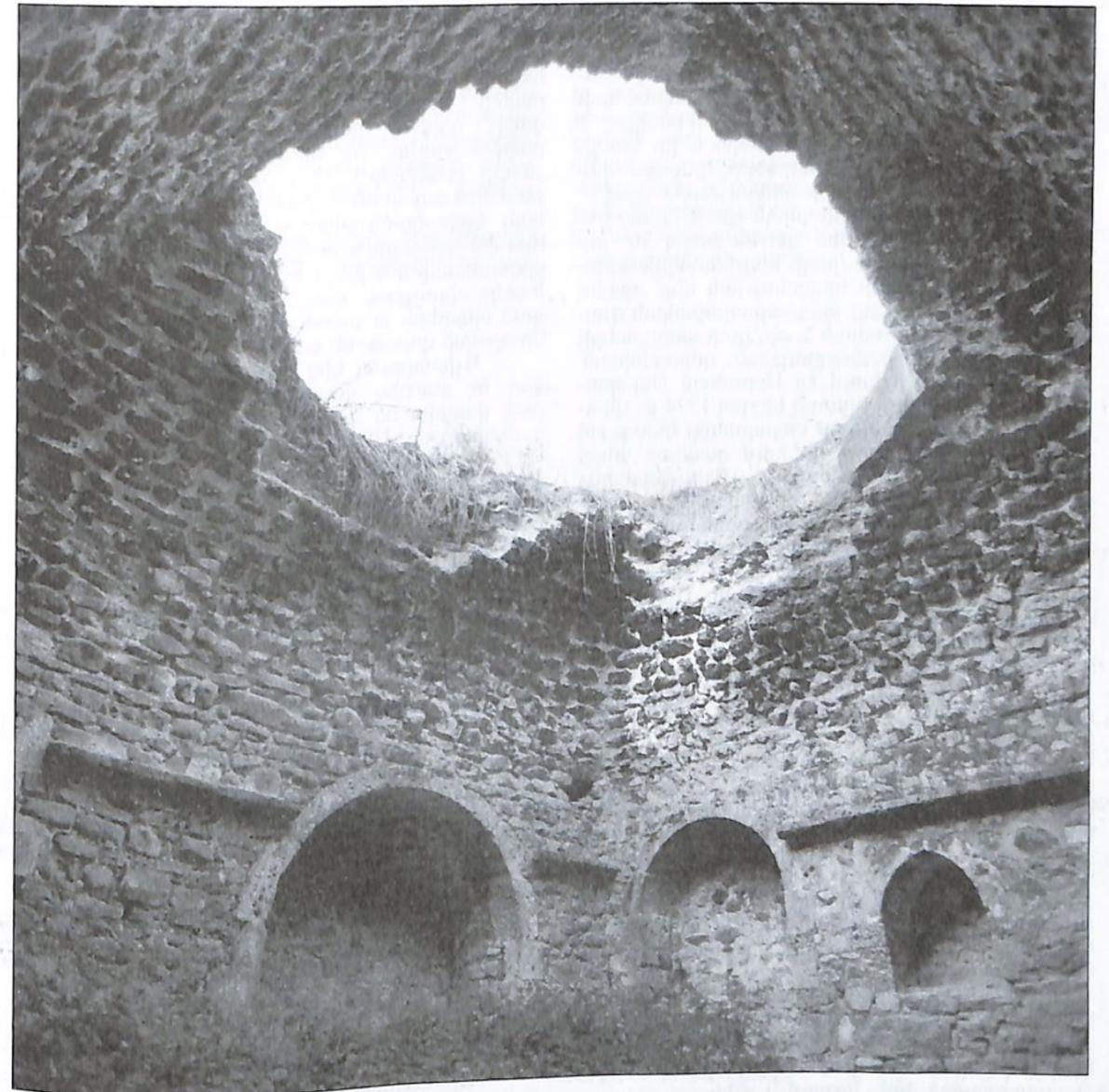
11. ԳՅՈՒԼԻՍԱՄՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

12. ԳՅՈՒԼԻՍԱՄՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Արտիկազմություն

VI. ԳՅՈՒԼԻՍԱԿՆ. Գյուղը հին զերեզմանոցից և ապարանքը հր-արմ-ից

VII. ԳՅՈՒԼԻՍԱԿՆ. Աբրահամ Սպարապետի որդի Հակոբի ապարանքի գլխավորները և Աբրահամ Սպարապետի քապանարարը

Արժանահիշատակ է, որ ապարանքը կառուցումից ի վեր երբեք չի լքվել. մինչև 1992 թ. այնպեղ և դրան հետագայում ավելացված սենյակներում ապրում էին Աբրահամ Սպարապետի փոհմի շառավիղ Մեփյանների ընտանիքները:

Իսկ Աբրահամ Սպարապետը և իր Եսայի ու Սարգիս յուզբաշի-եղբայրները, ինչպես փեսանք նախորդ ապարանքի առնչությամբ, գավառի հին իշխողների ժառանգորդն էին և իրենց հերոսական կենսագրության էջն են թողել 18 -րդ դարի առաջին երեսնամյակի հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պայմանության մեջ՝ որպես խիզախ ու շրջահայաց ռազմաքաղաքական գործիչներ¹²²: Նախկանշական է, որ, ըստ ապարանքի շինարարական արձանագրության, դարավերջին 1772 թ. գյուղում իշխում էր Աբրահամ Սպարապետի որդի Նակոբը, չնայած հիշյալ 1774 թ. վկայագրից է նաև հայտնի, որ ապարանքը կառուցող «Յակովբջան իւզբաշու» օրերում գավառի քերը «Տիրեկավանի քաջամարտիկ Մելիք-Յոսեփն» էր¹²³: Ավաճից հետևում է, որ դարակզբին հակաթուրքական թեժ կռիվների շրջանում, Աբրահամ Սպարապետի և նրա զինակից եղբայրների նստոց-ապարանքը, իրոք, եղել է Գյուլիստան բերդում, իսկ դարի կեսերից, բերդը Մելիք-Նովսեփին անցնելուց հետո, Աբրահամի հետնորդների նստավայրը դարձել է նույնանուն գյուղը, որպեղ և կառուցվել է նոր ապարանքը:

Մեղմ թերությամբ հարավահայաց լանջի վրա կառուցված ապարանքը, չնայած հերազա վերակառուցումներին ու հավելումներին, հիմնականում պահպանել է նախնական հատկանիշները և բաղկացած է գլխավորից ու դրա երկարության չափով երկու կողքից կից մեկական սենյակներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի երկայնական պատերի շարունակությամբ կազմված առանձին նախասրահ-պարզամբ: Ընդ որում, դրանք մեկ ուղղանկյուն հիմքով ամբողջություն են կազմում (արտաքուստ՝ 19,7 x 13,2 մ) և երեսայտով հավաճ են լանջին, իսկ ճակարամասի հատակը փոքր-ինչ բարձր է բակից:

Գլխավունը հատակազծում քառակուսի ընդարձակ դահլիճ է (ներքուստ 7,15 x 7,15 x 6,2 մ), քարաշեն զոցվող թաղերով կազմված երդիկավոր գմբեթածածկով: Մուտքը նախասրահից է՝ ճակատապատի ձախ եզրում և ունի բարավորաքարն ընդգրկող արտաքուստ երկաղեղ, իսկ ներքուստ կիսաշրջանաձև կամարավարտ: Գլխավորան պատերում թողնված փաստ մեծ ու փոքր պահարանախորշերը և դեպի կից սենյակներ երկու կողային մուտքերը երկայնական ուղղությամբ դասավորված են համաչափ ու կանոնավոր, իսկ լայնական կողմերում՝ ազատ փեղադրությամբ, և փարբեր բարձրություններ ու կամարավարտներ ունեն (երկաղեղ, կիսաշրջանաձև, հարթաղեղ), ինչը մեծ աշխուժություն է հաղորդում ողջ ներքին փարածքին: Գմբեթաթաղի հիմքի «թարեր»-դարակ-որմնագոտին մասջելիությ-

յան համար դրված է ծածկի անցման սահմանից բավականին ներքև, որի պարճառով այն ընդհատվում է մուտքի և խորշերից մի քանիսի բարձր կամարաղեղներով՝ միաժամանակ իր ցածր դիրքով ընդգծելով թե գմբեթածածկի բարձրությունը, թե որմնախորշերի անընդհատ շարքը պատերում: Ըստ փանդերերի վկայության՝ որմնագոտուն ամրացված են եղել մեքաղական կոփածո-ձևավոր ջահակալներ, գլխավորան հյուսիս-արևմտյան անկյունում գրնվող աղբյուրջրավազանը փակվել է 80-ական թթ.: այդ մասում ծածկի փլուզման պարճառով, իսկ ծխից սևացած պատերն ու առաստաղը վկայում են երբեմնի օջախի գոյության մասին:

Գլխավունը կից սենյակների հետ կապող նեղ ու ցածրիկ մուտքերը հետագայում կիսով չափ փակվել են և օգտագործվել որպես պահարանախորշեր: Սենյակները միանման թաղակապ շինություններ են (արևմտյանը ներքուստ 3,8 x 6,4 մ, արևելյանը՝ 4,25 x 7,05 մ)՝ իրենց լայնության չափով կազմված թաղակապ-երեսբաց նախասրահներով, որպեղից և մեկական մուտք ունեն, իսկ արևելյանը ունի նաև նեղ պատուհան դրանից վեր: Մրանք լուծված են դարին բերրոշ պարզ, կամարակապ շքամուտքերի ձևով, արևմտյանի բարավորին շինարարական արձանագրությունն է:

Սենյակների երեսապատի կենտրոնում օջախ-բուխարիներն են. արևմտյանում դրանից վեր փեղաղոված լամպաքար («լմբաքար»)՝ ճրագակալով, իսկ արևելյանում՝ գույգ կամարախորշերով: Արտաքին երկայնական պատերում ևս պահարանախորշեր են եղել, որոնցից միայն մեկն է մնացել. մյուսները հետագայում լայնացվել ու վեր են ածվել մուտքերի և պատուհաններին:

Այս վերակառուցման ժամանակ (1919 թ.)¹²⁴, պայմանավորված նահապետական ընտանիքի փրոհմամբ, լայն բացվածքներ ունեցող պատերով փակվել ու սենյակների են վերածվել կամարակապ-երեսբաց նախասրահները, դրանց ողջ ճակատի երկայնքով, խուլ կիսահարկի վրա ավելացվել է փայտաշեն սյուներով պարզամբ, քանդվել է ապարանքի շրջապարիսպը:

Այնուամենայնիվ ապարանքի նախնական ճակատային լուծումը լիովին պահպանվել է. արևմտյան սենյակի նախասրահում պահպանվել է թաղածածկի պահունակավոր ու երկշար ճակարակամարի ստորին մասը, իսկ փայտաշեն պարզամբի ասփիճաններում օգտագործված են գլխավորան նախասրահի քառակող, փաշված անկյուններով սյան և դրա փրամատավոր վերնասալի բեկորները: Վերջիններս վկայում են, որ գլխավորան նախասրահը եղել է սյունազարդ ու կամարակապ և, ըստ հետքերի, ունեցել է հարթ ծածկ, իսկ սենյակների նախասրահներն իրենց թաղածածկը եզերող կամարներով բացվել են դեպի բակ:

Բակը, դարելով պահպանված պարսպապատերի մնացորդներից և փեղանքի պայմաններից, փարածվել է շինությունների հարավային և արևմտյան կողմերում, իսկ արևելքից սահմանափակվել է այդ կողմում առկա երկայնական եզ-

րապատի շարունակությամբ կազմված պարսպով:

Ապարանքի բոլոր բացվածքների, որմնախորշերի ու կամարների եզրաշարվածքը իրականացված է սրբափաշ, իսկ 1,1 մ հաստությամբ պատերն ու թաղերը՝ կոպրափաշ որճաքարից: Ընդ որում, դրանք հետագայում մասամբ սվաղվել են ծղոտախառն կավաշաղախով և սպիտակեցվել կրաջրով:

Չնայած համեստ չափերին, Գյուլիստանի ապարանքն իր հազվագյուտ շինարարական ար-

ձանագրությամբ և դրա մեջ շինության բնույթի վերաբերյալ հիշարակությամբ («ապարանք»), հարակ ու կուռ հապակագծային կառուցվածքով և բավականին ամբողջական պահպանվածությամբ յուրովի փեղ ունի ուշ միջնադարյան մելիքական ապարանքների շարքում և քարակերպ գլխավորան հորինվածքային առանցքի շուրջն սրեղծված իր անպարտաճարտարապետությամբ ներկայացնում է այդօրինակ հուշարձանների հասուն ու ավարտուն հորինվածքային փիպարբերակներից մեկը:

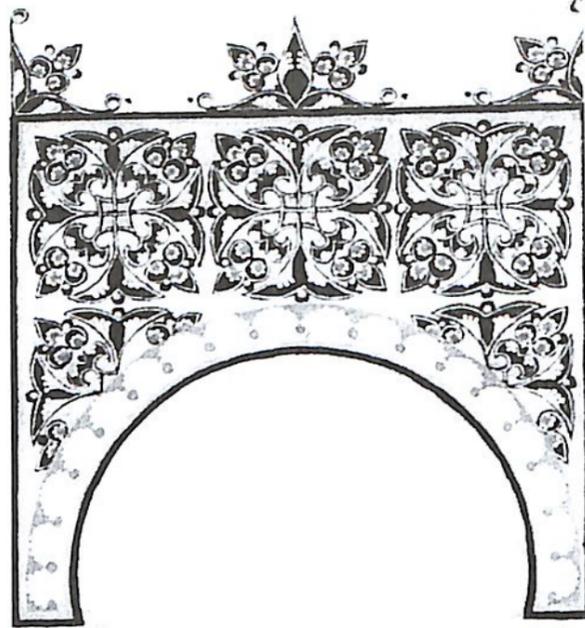

¹²² Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, Историческое введение, т. II, ч. II, Ա. Աբրահամյան, Մի էջ հայ-ռուսական հարաբերությունների պայմանությունից, Կ. Դահրամանյան, Տյուսիսային Արցախ, գիրք Ա:

¹²³ Աբրահամ Սպարապետի փոհմի 19-րդ դ. ներկայացուցիչների փապանաքարերը գրնվում են ապարանքից մի փոքր դեպի արևելք կառուցված 17-րդ դ. եկեղեցու հարավային կողմում, իսկ Մելիք-Նովսեփի սերունդ Մելիք-Բեգլարյանների նույն դարի մեկիքներինը՝ հյուսիսային կողմում:

¹²⁴ Թվականը փորագրված է փայտաշեն սյունաշարի հիմնագերանի վրա՝ ասփիճանների մոտ:

ՀՈՒԵՎԱԿԱՆ

Երկու ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՄ Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղից 5-6 մ արևմուտք, հանդիպակաց բլրալանջերի վրա, որոնցից հարավայինի բարձրադիր մասում նշանավոր հողեկա կամ Գլխո վանքն է: Երբեմնի մեղիքանիստ բնակավայրի կենտրոնական մասում մինչև 30 մ հեռավորությամբ կառուցված ապարանքների արանքով ճանապարհը հարթավայրային Թալիշից լեռնային անտառների միջով փանում է դեպի մեղիքության մյուս նստավայր Գյուլիստան գյուղն ու ամրոցը, այսպես՝ հողեկավանում է խաչմերուկվում նաև Գանձակից Արցախի խորքերը փանող հին ճանապարհը:

Հողեկավանը դեռևս վաղ միջնադարից հայրենի Ուտեկան կամ հողեկան ավանն է¹²⁵, որպեսզի գտնվող Արցախի հնագույն եկեղեցիներից մեկի՝ Գլխո վանքի¹²⁶ տեղում 13-րդ դարում կառուցվել է նոր եկեղեցի՝ կից գավթով և բնակավայրի անունով հայրենի դարձել որպես հողեկա վանք¹²⁷: 17-րդ դարի սկզբից հողեկ գյուղը նոր վերելք է ապրել՝ դառնալով նորակազմ Գյուլիստանի կամ Թալիշի մեղիքության նստոց-կենտրոններից մեկը¹²⁸: Այս և հաջորդ դարերում գյուղը հայրենի էր առավելապես Թալիշ անունով, որից և իր անունն է ստացել ոչ հեռու գտնվող այժմյան գյուղը: Հին Թալիշի կամ հողեկավանի փարածքում վանքից և ապարանքներից զարպահայանվել են նաև բնակավայրի հին ու նոր զերեզմանոցները, որպեսզի առանձին ու ընդարձակ

խումբ են կազմում գավառի 18-19-րդ դարերի Մելիք-Բեգլարյան մելիքական տոհմի անդամների և նրանց նախորդների զեղաքանդակ ու արձանագիր փայտանքարերը¹²⁹: Նախայրի ողջ փարածքն այժմ պարված է ծառախիտ անտառով, պահպանված շինություններն ու փայտանքարերը մասամբ հողածածկ են:

Առաջին ապարանքը կառուցված է վանքի դիմաց, արևելահայաց բլրալանջի ստորին դարավանդահարթակի վրա՝ երևապարսպով հաված լանջին: Ապարանքի շինարարական արձանագրությունը փորագրված է եղել հյուսիսային եզրի պարսպակից սենյակի մուտքի ճակատակալ բարի վրա և պահպանվել է մինչև մեր դարի սկզբները: Արձանագրությունը շար հակիրճ է.

«ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՈՏԱՆ ԲԱՐՈՒՆ ՏԵՐԻՆ ՄԵՒԻՔ ԹԱՄՐԱԶ Թ. ՌՃՆԶ» (1727)¹³⁰: Այլ խոսքով՝ 1727 թ. կառուցած ապարանքը Մելիք-Թամրազը ընծայում-նվիրում-հիշատակ է թողնում պարոն-տեր Օհանին: Ինչ վերաբերում է Մելիք-Թամրազի և պարոն-տեր Օհանի ինքնությանը, ապա պար-

¹²⁹ Ապարանքների թվագրման և առհասարակ գավառի մելիքության պարմության համար շար արձեռագիր այս փայտանագրերը մինչև այժմ ամբողջովին ու պարզաճ ձևով չեն վերձանվել ու հրապարակվել: Նմանք. Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 254, Կ. Ղահրամանյան, Նյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 66-67:

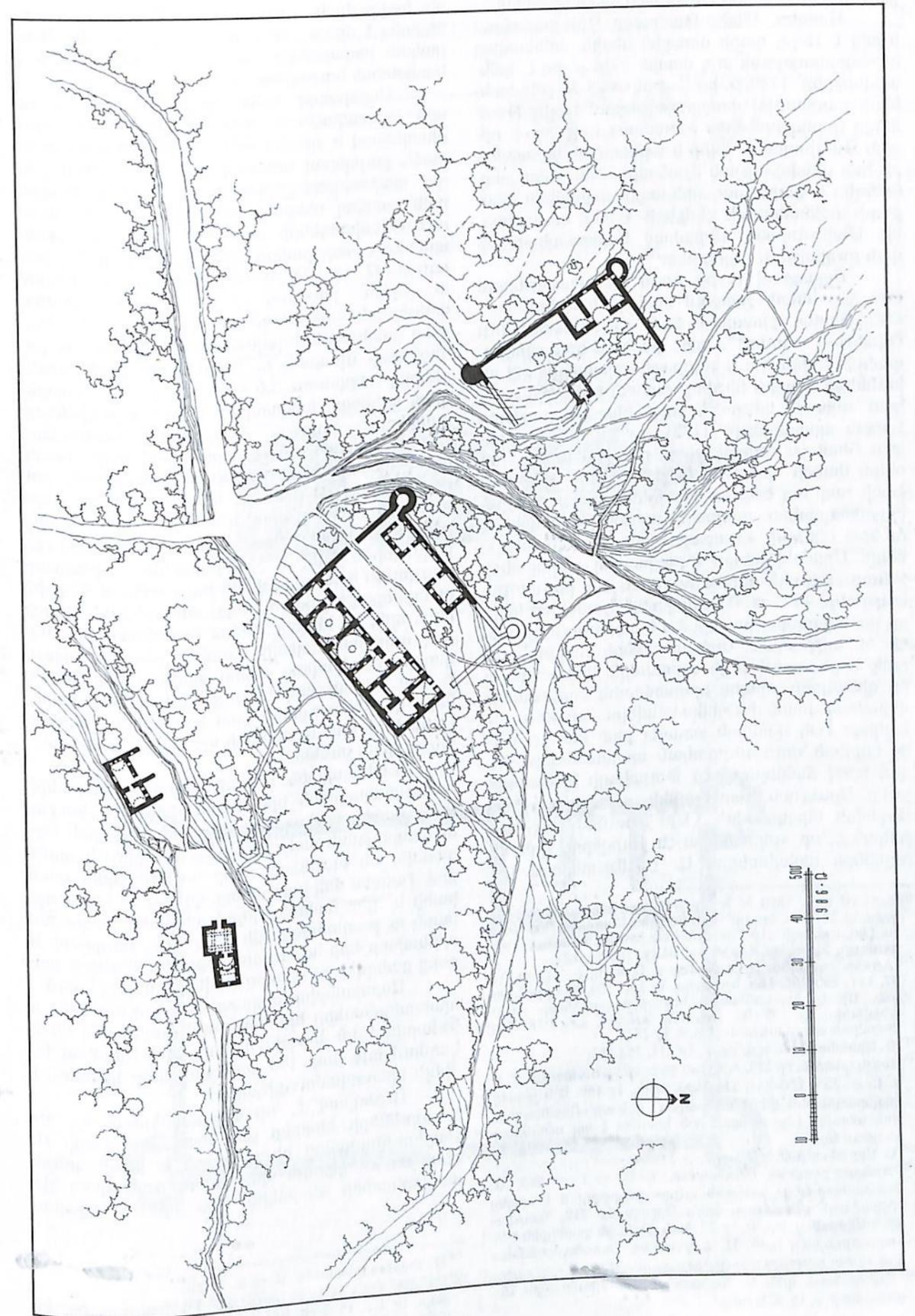
¹³⁰ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 271, Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 252: Բաֆֆին արձանագրությունը բերում է աշխարհաբար փառալուծությամբ, սակայն վերձանությունը ավելի համոզիչ է, քան Ե. Լալայանինը, որը «բարուն»-ը կարդացել է «բարուն», իսկ «տերին»-ը «մերեն», թվականը «ՌՃՇ» (1701): Արձանագրությունն առաջին անգամ հրապարակվել է Թիֆլիսի «Մշակ» թերթում, 1890 թ. «Շ» ստորագրությամբ («Յիֆիշարակ է Ռհան Բարուն մերեն Մելիք Թամրազ ՌՃՇ»): Տես «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2: Հայ վիճագրության «Իվանում» տեղ է գրել միայն Ե. Լալայանի վերձանությունը (տես պրակ 5, էջ 101), ընդ որում այսպես արձանագրությունը թուրիմացաբար վերագրվում է հողեկավանի մյուս ապարանքին:

¹²⁵ Մ. Կողանկարուացի, էջ 11-12, 327:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 208, 212, 218, 234, 237:

¹²⁷ «Դիվան հայ վիճագրության», 5, էջ 102: Ապարանքներն ու վանքը չափագրել ենք 1980 թ., իսկ 1983 թ.: Ռ. Աբգարյանի հեղ.

¹²⁸ Բաֆֆի, Եժ, հր. 9, էջ 421, Ե. Լալայան, «Գանձակի գավառ», Երկեր, հր. 2, էջ 210, Լեռ, հայոց պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 258-259, Բ. Ուրբարյան, Արցախի պարմությունը, էջ 133:

13. ՀՈՒԵՎԱԿԱՆ ԿՐԿՐԱՆՔՆԵՐ. Չափագրություն-վերակազմություն

մական աղբյուրները ավելի քան պերճախոս են:

Այսպես. Մելիք-Թամրազը Գյուլիստանում իշխել է 18-րդ դարի առաջին կեսին. ամենավաղ հիշարարությունն այդ մասին 1716 թ.-ից է, ամենավերջինը՝ 1750 թ.-ից¹³¹: Իսկ 1723-26 թվականների բազմաթիվ փաստաթղթերում Մելիք-Թամրազը (բնագրում նաև «Թամրազ ուզբաշի»), որպես Գյուլիստանի մելիք և արցախյան սղնախների հայ զինվորության նշանավոր հրամանատար, հանդես է գալիս ազգային-ազատագրական պայքարի ամենաերևելի դեմքերի՝ Եսայի կաթողիկոսի, Մելիք-Եզանի, Աբրահամ Մպարապետի, Ավան յուզբաշու և այլոց հետ¹³²:

Ուշագրավ է, որ նույն փաստաթղթերում այս անունների շարքում հաճախ է նշվում նաև «Տեր Ռհան» (բնագրում նաև «Տեր Ռհանէս, Տեր Օվանէս») անունը¹³³, որը, կարծում ենք, գյուլիստանցի մելիքների և յուզբաշի-գորապետների անունների կոդքին հիշվող «Յոհան ուզբաշին» է¹³⁴ կամ «պարոն փերը»¹³⁵, նույն ինքը՝ «առաջնորդ Յոհան պարոնփերը» (1721 թ.)¹³⁶ կամ «պարոնփեր Ռհանը»: Իսկ վերջինս, ըստ ամենայնի, Նոռեկա վանքի առաջնորդն էր և ինչպես դարաշրջանի շար այլ հոգևոր գործիչներ՝ նաև ազգային-ազատագրական պայքարի ոգեշունչ մասնակիցն ու նրա զինուժի «յուզբաշի»-հարյուրապետներից մեկը: Սրանով պետք է բացատրել ապարանքի շինարարական արձանագրության բովանդակությունը. 1727 թ. Գյուլիստանի նշանավոր մելիքը ամրոցակերպ ապարանք է կառուցում հնամենի ու նվիրական Նոռեկա վանքի հարևանությամբ և ընծայում նույն սրբավայրի վանահորն ու իր զինակցին՝ որպես երկրամասին սպառնացող վերահաս վտանգին դիմագրավելու ամրոց ու հենակետ: Իսկ վրանգն առավել քան մեծ էր 1724 թ. կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրից հետո, որով ճանաչվում էր Թուրքիայի իշխանությունը Արևելյան Հայաստանի, այդ թվում նաև Արցախի նկատմամբ¹³⁷: Այս առումով հարկանշական է, որ «չորս ամրաշէն բուրգերով դղեակի (այսինքն՝ ապարանքի - Ա. Ղ.) մէջ փեղումն կայ

¹³¹ Տե՛ս «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 227-228, նույնի՝ Պարոնփին Աղուանից, հր. Բ, էջ 50, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 276, փեն նաև Мирза Джамал Джеваншир, История Карабаха, Баку, 1959, с.121:
¹³² Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 45, 68, 72, 92, 111, 250-251, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 150, 169, Ա. Արրահամյան, Մի էջ հայ-ռուսական հարաբերությունների պարմությունից, էջ 105-106, 152, 198, 216-218, 220, 256 «Նայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 181:
¹³³ Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 212, 252-253:
¹³⁴ Նույն փեղում, էջ 258, Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 235, 250-251, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 169: Այս շրջանի վավերագրերում գրեթե անպակաս է մեկ այլ «Ռհան ուզբաշու» անունը, ինչը փարածված երևույթ է այլ անունների դեպքում ևս:
¹³⁵ Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 217:
¹³⁶ Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, с. 385, Մ. Բարխուդարյանցը «պարոն փերը» բացատրում է որպես «իշխանագն քահանայ», (փեն Արցախ, էջ 219, Պարոնփին Աղուանից, հր. Բ, էջ 27, ծան. 1), նույն կարծիքին է Պ. Հարությունյանը (փեն Ս. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа, с. 48, 51):
¹³⁷ Մանրամասն փեն՝ Կ. Ղահրամանյան, Հյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 30 և հրգ.:

մի նուիրական ուխտապետի»¹³⁸, որը ևս պահպանվել է մինչև օրս և որի առկայությունը մելիքական ապարանքի կազմում եզակի երևույթ է համանման հուշարձանների մեջ:

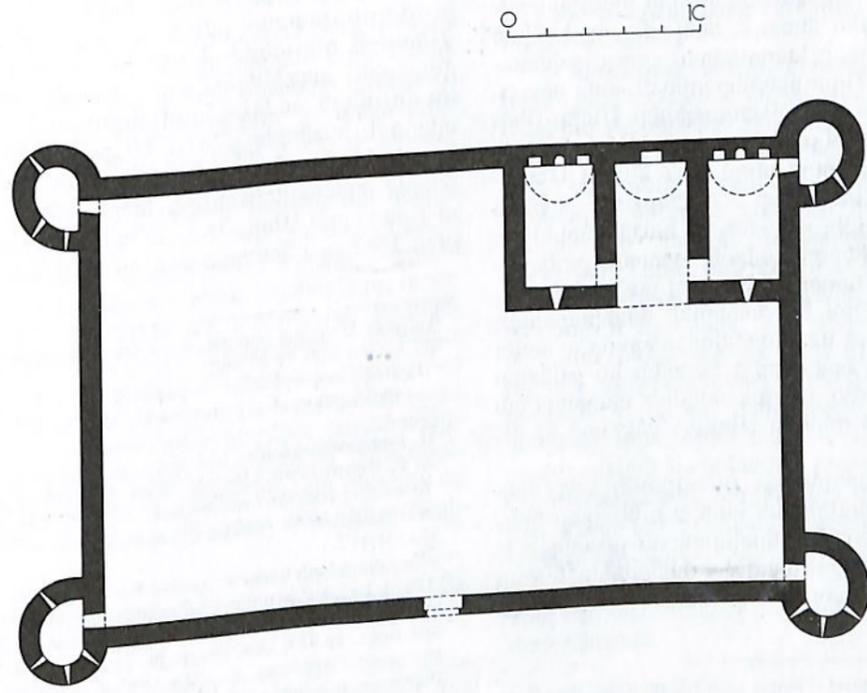
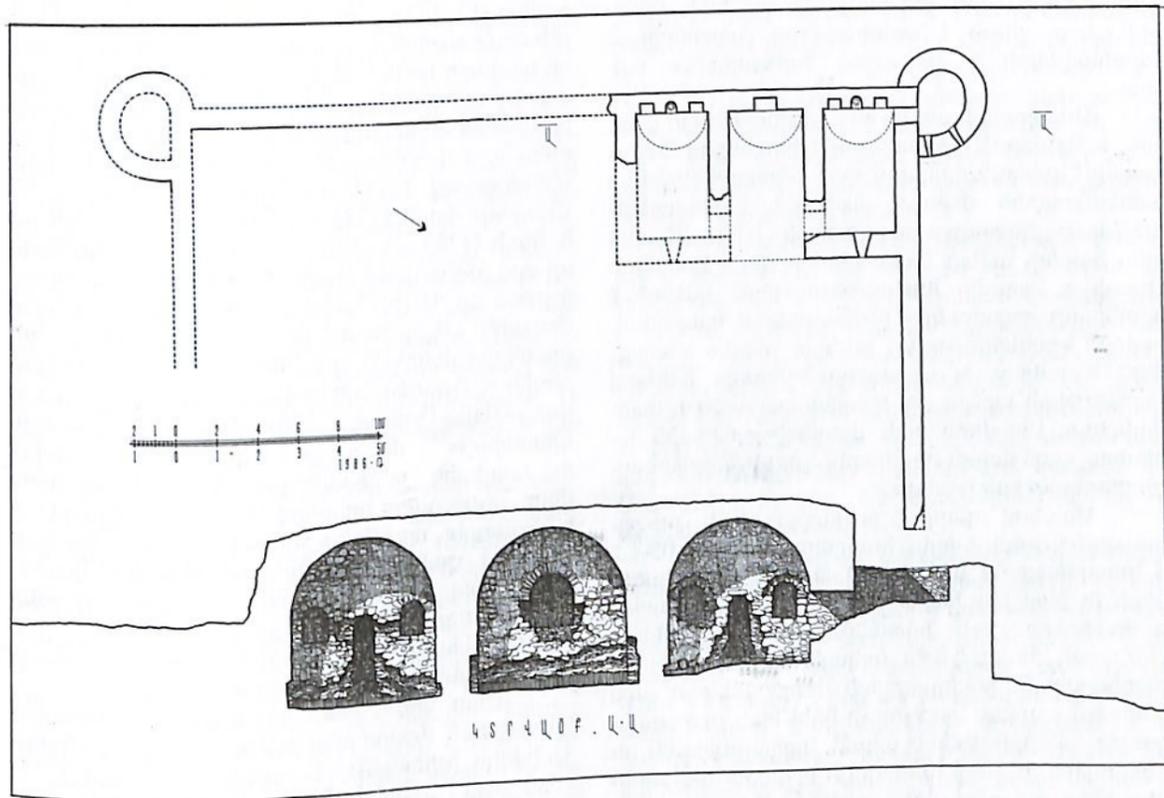
Ապարանքի ավերակները վկայում են, որ այն հարակազմում ուղղանկյուն կազմող պարիսպներով և դրանց անկյունները սնամեջ-բուրաձև բուրգերով ամրացված համակառույց է եղել՝ պարսպապատերին հաված և դեպի ներքին բակ բացվող սենյակներով: Ինչպես և նախորդ ուսումնասիրողների ժամանակ, այժմ ևս պահպանվել է ապարանքի արևմտյան կեսը (արտաքուստ՝ 22,1 x 37,8 մ) այդ կողմի պարիսպներով ու երկու բուրգով, ինչպես նաև հյուսիսարևմտյան անկյունամասի շինությամբ¹³⁹: Վերջինս բաղկացած է լայնական պարով պարսպակից երեք միաչափ ու թաղածածկ բաժանմունքներից (ներքուստ՝ 3,6 x 6,2 մ), որոնցից մեջտեղին երեսբայ նախասրահ է, իսկ եզրայինները՝ այսպետից բացվող մուտքերով սենյակներ: Սրանք երևապարում օջախ-բուխարի ունեն գույց կամարակապ պահարանայտրշերով, իսկ բակահայաց ճակատում՝ մեկական դեպի ներս լայնացող նեղլիկ պարուհան: Ընդ որում, նախասրահի աջակողմյան սենյակը (որի մուտքի բարավորին եղել է շինարարական արձանագրությունը) հարակից փոքր-ինչ բարձր ու փոքրիկ բացվածքով կապված է նաև անկյունային բուրգի հետ, որն, իր հերթին, երկու հրակնապ-դիպանցքով ուղղված է դեպի հյուսիս-արևելք՝ հարթավայրից բնակավայր բերող ճանապարհի կողմը: Ի դեպ, բուրգը, ըստ երևույթին, հերազա փարիների վերակառուցման կամ հավելման արդյունք է, քանի որ դրա և սենյակի պատերը կառուցվածքային կապ չունեն:

Նախասրահն ու սենյակները ապարանքի կառուցապարման հիմնական մասն են կազմել (ինչի մասին է վկայում նաև շինարարական արձանագրության առկայությունն այսպետ) և պահպանվել են համեմատաբար ամրողջական փեսքով: Ինչպես մեկ դար առաջ, փլված են նախասրահի և դրա ձախակողմյան սենյակի ճակատամասն ու թաղածածկի մի մասը, իսկ մուտքերի և որմնախորշերի եզրաշարվածքի կանոնավոր քարերը քանդվել ու օգտագործվել են մեր օրերում:

Ապարանքից պահպանված մյուս բուրգը և պարսպամասերը հիմնականում հողածածկ են և նշմարվում են հարվածաբար, իսկ հյուսիսային կողմում այն մոտ 1 մ բարձրությամբ կանգուն է մինչև պարսպամուտքի եզրը:

Ուշագրավ է, որ ավերակներում այլ շինությունների հետքեր չեն նկատվում, բացի Մ. Բարխուդարյանցի հիշարարված և բակի գրեթե կենտրոնում գտնվող փոքրիկ ու թաղակապ կիսազգեմնափոք սենյակից, որն այժմ էլ ուխտա-

¹³⁸ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 230:
¹³⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 230, Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 271, Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 252:

14. ՀՈՐԵԿԱՎԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊԱՐԱՆՔԻ Զախագրություն-վերակառուցման պարմություն

տեղի է: Նավանաբար այս սենյակը և սրան կից կառույցները (մեզ չհասած) նկարի ունի Րաֆֆին, երբ գրում է «ախոռափան, սփորերկրյա ներքնափնների և զանազան ծածկոցների» մասին:

Ապարանքի արևելյան չափահասված թևը, որն, անկասկած, բրգավոր պարիսպներով եզրափակել է բակը, գրավելով դարավանդահարթակի ամենասփորին մասում, ամենայն հավանականությամբ կառուցապարված չի եղել, ինչպես դրա համար ավելի նպաստավոր մյուս կողմերը: Ուստի և առավել համոզվածությամբ կարելի է պնդել, որ ապարանքը հիմնականում պաշտպանական նշանակություն է ունեցել՝ որպես ամրացված հենակետ ու գորակայան-սղնախ հսկելով մելիքության արևելյան փափասարանամերձ սահմանները, միաժամանակ վրանգի պահերին ապահով ապաստան դառնալով գյուղի և շրջակայքի բնակչության համար:

Մրանով պեպր է բացառել նաև, որ շինությունը գուրկ է որևէ հարդարանքից և 1,05-1,2 մ հաստությամբ պարերում նույնիսկ բացվածքների ու խորշերի եզրաշարվածքը կոպրապաշ է՝ ի փարբերություն համանման հուշարձանների մեծ մասի: Պեպր է նշել սակայն, որ դարաշրջանի քաղաքական իրադրության հետ մեկտեղ այս հարցում պակաս կարևոր չի եղել նաև ապարանքերը մելիքի տնտեսական կարողությունն ու հզորությունը, ինչի լավագույն ապացույց-վկաներից մեկը այսպեղ գրավող մյուս մելիքական ապարանքն է:

Երկրորդ ապարանքը կառուցված է առաջինի դիմաց Նոռեկավանքի բլրի հյուսիսահայաց լանջի ստորին մասում, երեսամասով հպված լանջին: Ապարանքի կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Ուսումնասիրողներն այն ավանդաբար վերագրում են Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյաններին և առնչում 18-րդ դարի սկզբի իրադարձությունների, ըստ այդմ նաև հիշյալ Մելիք-Թամրազի անվան հետ¹⁴⁰: Ընդամին երբեմն շփոթվել-նույնացվել են երկու հուշարձանները, իսկ առաջինի շինարարական արձանագրությունը վերագրվել է երկրորդին¹⁴¹: Եվ սա՛ այն պարճառով, որ վերջինս իր չափերով, ճարտարապետական ձևերով ու պահպանվածությամբ առավել ակնառու է, իսկ նախորդից հայտնի են թվակիր արձանագրությունն ու դարասկզբի պարմական անցուդարձերում գործող Մելիք-Թամրազի անունը:

Ուստի ապարանքի թվագրումը նոր մեկնակետի ու հիմնավորման կարիք ունի՝ ըստ երկրամասի պարմության վավերական ընթացքի և հարևան մելիքություններում նմանատիպ խոշոր ապարանքների կառուցման ժամանակագրական պարկերի¹⁴²:

¹⁴⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Պարմություն Աղուանից, հր. Բ, էջ 50, Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 272, 423-425, Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 213, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 259:
¹⁴¹ «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 101:
¹⁴² Մենք ևս մեր նախորդ իրապարակումներում ապարանքը թվագրել ենք 18-րդ դարի 20-ական թվականներով (Տե՛ս Ա.

Այս տեսակետից դիտարկելով խնդիրը՝ դժվար չէ տեսնել, որ մելիքական ապարանքների շինարարության ամենաբուռն շրջանը 18-րդ դարի երկրորդ կեսն է՝ Շուշվա խաների ահագնացող ուրնձգությունների և արցախյան մելիքությունների համառ գոյապայքարի նոր շրջանը: Նշելով, որ հենց այս ժամանակահատվածում են կառուցվել Մոխրաթաղի (1771 թ.), Գյուլիստանի (1772 թ.), Ավետարանոցի (1786 թ.), Գյուլաթաղի (1799 թ.) և Տեղի (1783 թ.) ապարանքները¹⁴³, հիշենք նաև, որ այս ընթացքում Թալիշ-Գյուլիստանի «երկրում» իշխում էր Մելիք-Նովսեփը՝ նույն ինքը «քաջամարտիկ Մելիք-Յոսեփը»¹⁴⁴ և «Ղարաթաղի հերոսներից մեկը»¹⁴⁵, ռուս մեծ գորավար Ա. Սուվորովին և Ռուսաց արքունիքում հայտնի, «նշանավոր Մելիք-Ռուսուփը՝ Մելիք-Աղամի համերաշխ զինակիցը»¹⁴⁶, մի խոսքով՝ Արցախի ամենահզոր ու ազդեցիկ ռազմաքաղաքական գործիչներից մեկը 18-րդ դարի երկրորդ կեսում¹⁴⁷: Եվ բնական է ենթադրել, որ Մելիք-Նովսեփը ևս իր ժամանակի մյուս նշանավոր մելիքների օրինակով կառուցել-ունեցել է իր համբավին ու կարողությանը պարզաճող այնպիսի ապարանք, որպիսին կարող էր լինել նրա հիմնական նստավայր Նոռեկավանում պահպանված այս ապարանքը:

Ըստ այսմ, խնդրո առարկա հուշարձանի կառուցման ժամանակը պեպր է փնտրել Մելիք-Նովսեփի իշխանության փարիներին (մոտ 1750-1780 թթ.)¹⁴⁸: Այս ժամանակահատվածի առաջին փաստաթուղթը համընկնում է Շուշի բերդում Փանահ խանի հասարակման, Վարանդայի Մելիք-Շահնագարի օգնությամբ Խանսայի մելիքությունների պառակտման և այդ ընթացքում մշտափոխ հալածանքների ու պարերազմների դժվարին փարիների հետ, ուստի ապարանքի կառուցման ամենահավանական ժամանակը պեպր է համարել 1767-1780 թվականները, երբ Գանձակի խանությունում անցկացրած կարճատև փարագրությունից հետո Մելիք-Նովսեփն ու Ջրաբերդի Մելիք-Աղամն իրենց հպարակների հետ 1767 թ. վերադառնում են հայրենի փրություն:

¹⁴⁰ Պոլյան, Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու հուշարձան, էջ 65-68):
¹⁴³ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 95, 215, 218, «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 94-95, 152, նույնի պրակ 2, էջ 70:
¹⁴⁴ Մ. Բարխուդարեանց, նշվ. աշխ., էջ 242:
¹⁴⁵ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Е., 1989, с. 174.
¹⁴⁶ Армяно-русские отношения, т. IV, с. 155, М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, с. 256, 263, 51, 113.
¹⁴⁷ «Նայ ժողովրդի պարմություն», հր. 4, էջ 221:
¹⁴⁸ Մելիք-Արթուր Բ-ի որդի Մելիք-Նովսեփը հաջորդել է վերոհիշյալ Մելիք-Թամրազին, 1750-ական թթ. (տե՛ս Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 425, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 259, Мирза Джамал, История Карабаха, с. 121): Մելիքի մահվան փարին Մ. Բարխուդարեանցն ու Րաֆֆին համարում են 1775 թ., սակայն հավաստի աղբյուրները նշում են 1780 թ.-ը: (Նմտ. Մ. Բարխուդարեանց, Պարմություն Աղուանից, հր. Բ, էջ 115, Րաֆֆի, ԵԺ, հր. 9, էջ 469-470, և «Դիվան հայոց պարմության», գիրք Ա, Ղուկաս Կարնեցի, Ե., 1984, էջ 174-175, Армяно-русские отношения, т. IV, с. 155, Կ. Ղահրամանյան, Նյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, էջ 46):

ները¹⁴⁹ և ամրանալով իրենց փոհմական նստավայրերում, նվիրվում ավերված երկրի բարեշինությանն ու շարունակում անհաշիվ պայքարը Շուշվա նոր բռնակալ Իբրահիմ խանի դեմ, ինչպես նաև եռանդուն մասնակցությունը Արցախի ազատագրության խնդրով Ռուսաց արքունիքի հետ փարվող բանակցություններին: Պարահասկան չէ, որ հենց այս փարիներին է կառուցվել մասնավորապես Մելիք-Աղամի նմանակերպ-դղյակաձև ապարանքը Մոխրաթաղում (1771 թ.): Իսկ Մելիք-Նովսեփի ապարանքը, ինչպես հիացմունքով նկարել են ուսումնասիրողները (Մ. Բարխուդարյանց, Րաֆֆի, Ե. Լալայան) և ինչպես այսօր էլ կարելի է տեսնել, իրոք մի ամրացակերպ համակառույց է՝ իշխանական դղյակ, որն առաջին հերթին ապահով պարսպարան էր վրանգի պահերին՝ մելիքական ընթացիկ և մելիքավանի բնակչության համար:

Ապարանքի ուղղանկյուն-պարսպապարամրոջությունն ունի թույլ արտահայտված արևելք-արևմուտք ձգվածություն (արտաքուստ 32,0 x 40,5 մ)¹⁵⁰ և բաղկացած է ողջ հարավային-լանջակից կողմը զբաղեցնող սենյակների հիմնական խմբից ու երկայնական ներքին բակի (12,0 x 38,5 մ) հյուսիսային կողմի միաշար, պարսպակից սենյակներից: Լանջի թեթևության պարճառով սենյակների հարավային խումբը պարճառով սենյակների հարավային խումբը փոքր-ինչ բարձր է հյուսիսայինից, որոնց միջև արևմտյան պարսպապարի միջին մասում ապարանի դարպասն է, նույն պարսպի հյուսիսային եզրում բոլորաձև սնամեջ բուրգը, իսկ արևելյան կողմի պարիսպը՝ երկրորդ դարպասով ու բուրգով, չի պահպանվել:

Նամակառույցի հարավային թևը բաղկացած է մի շարքով դասավորված չորս դահլիճից¹⁵¹, բակի կողմից դրանց ճակարի երկարությունը ձգված սրահից և սրահի ու սենյակների յամբ ձգված սրահից և սրահի ու սենյակների յամբ ձգված սրահից, կրկնակի շարքով կառուցված չորս այլ սենյակից: Դահլիճներից միջին երկուսը միաչափ ու միանման՝ քառակուսի հարակազմով (ներքուստ՝ 7,0 x 7,0 մ) գլխարներ են, ուր մտնողները կապված են սրահի, եզրային թուղթ մուտքերով կապված են սրահի, եզրային դահլիճների և միմյանց հետ: Գլխարները ծածկված են եղել կիսագնդաձև, քարակերպ, երդիկավոր գմբեթաթաղերով. գմբեթաթաղի քառակուսի սույց 2,7 մ բացվածքով անկյունային սրբանների միջոցով անցում է կարարված ութանկյան, ասիական հաստության հաշվին, շրջանագծապա, պարի հաստության հաշվին բուն գմբեթին գմբեթափնիքին, որի հետևանքով բուն գմբեթաթաղի կանոնավոր քարաշարքերը սկսվում են փրոմպների կամարից մի փոքր վեր: Զույգ երդի-

¹⁴⁹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 304-306, А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, с. 177, его же, Россия и армянское освобождение, с. 16-17:
¹⁵⁰ Չափագրությունը և նկարագրությունը ըստ 1980 թ. վիճակի: Ապարանքի չափագրությունները իրարարակել է նաև Ն. Պապուխյանը (տե՛ս նրա Չայրվող ծածկերով բնակարանները, պարթ. 104, Սոփ. Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաթաղի հայրերը, նկ. 6):
¹⁵¹ «Մշակի» հիշյալ անանուն թղթակիցը պալատ է անվանում միայն այս չորս սենյակը, (տե՛ս «Մշակ», 1890, N 78, էջ 2):

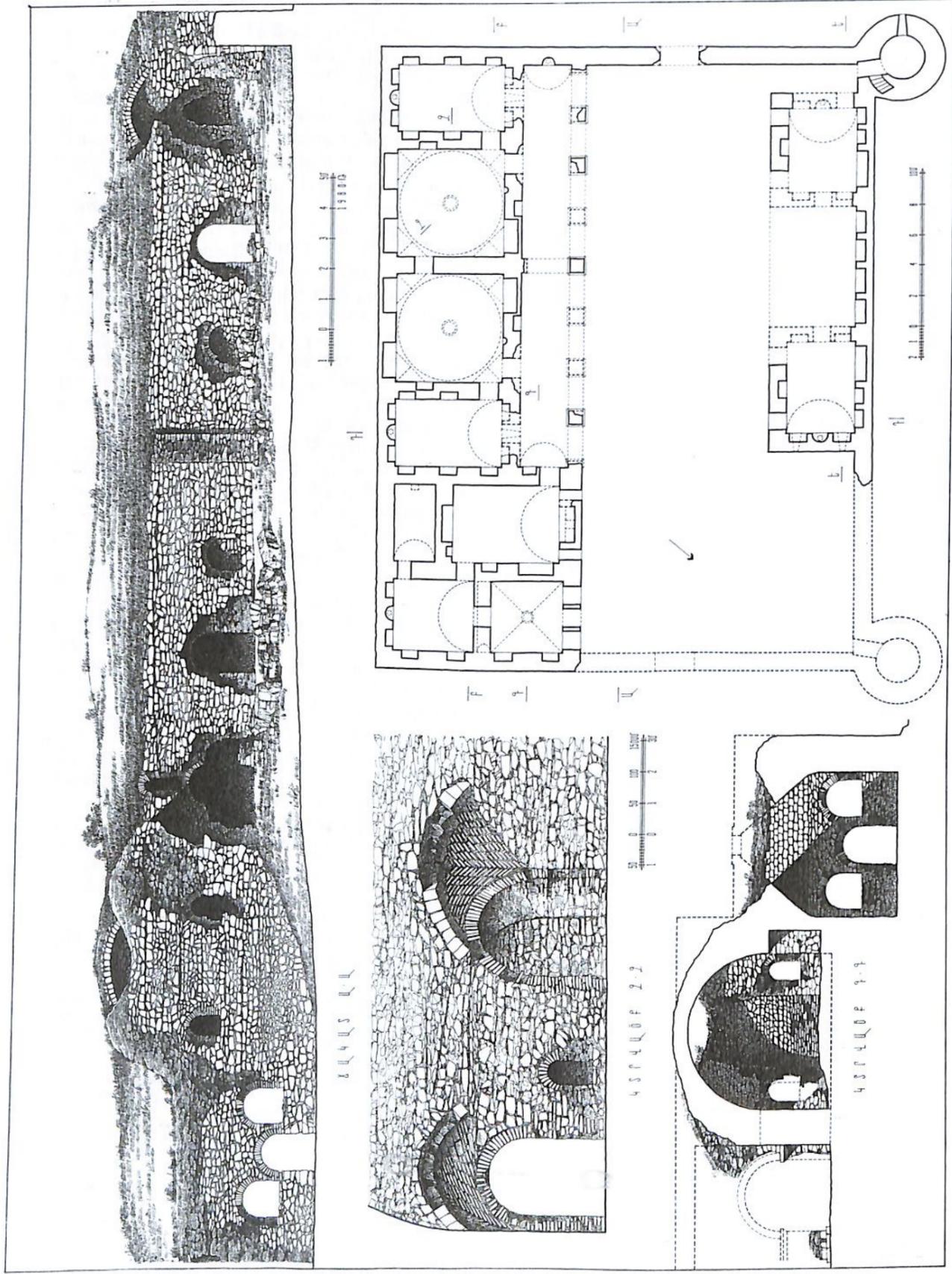
կավոր գմբեթները կանգուն են եղել մինչև մեր դարի սկզբները¹⁵², պահպանվել են ստորին 2-5 քարաշարքերը: Գլխարների ներքին հորինվածքում աչքի են ընկնում երկայնական պարերի խորը, լայնաթիչք կամարախորշերը, որոնք մուտքերի ու փրոմպների կամարների հետ աշխուժություն են հաղորդում ընդհանուր առմամբ խուլ պարերին, միաժամանակ, իրենց ռիթմիկ կանոնավորությամբ ընդարձակության ու հանդիսավորության պարանք ստեղծում:

Գլխարներին երկու կողմից կից թաղածածկ դահլիճները ևս միաչափ և միանման են (ներքուստ՝ 4,4 x 7,0 մ). մեկական առանցքային մուտք ու դրանից վեր նեղ պարուհան ունեն սրահից, որոնց հանդիպակաց լայնական պարերի կենտրոնում օջախ-բուխարիներն են՝ երկու կողմի կամարակապ պահարանախորշերով, որպիսիք ռիթմիկ շարքով կան և երկայնական պարերում: Դահլիճները հիմնականում կանգուն են: Մասամբ փլվել են ճակատապարերը և արևմտյանի ծածկը:

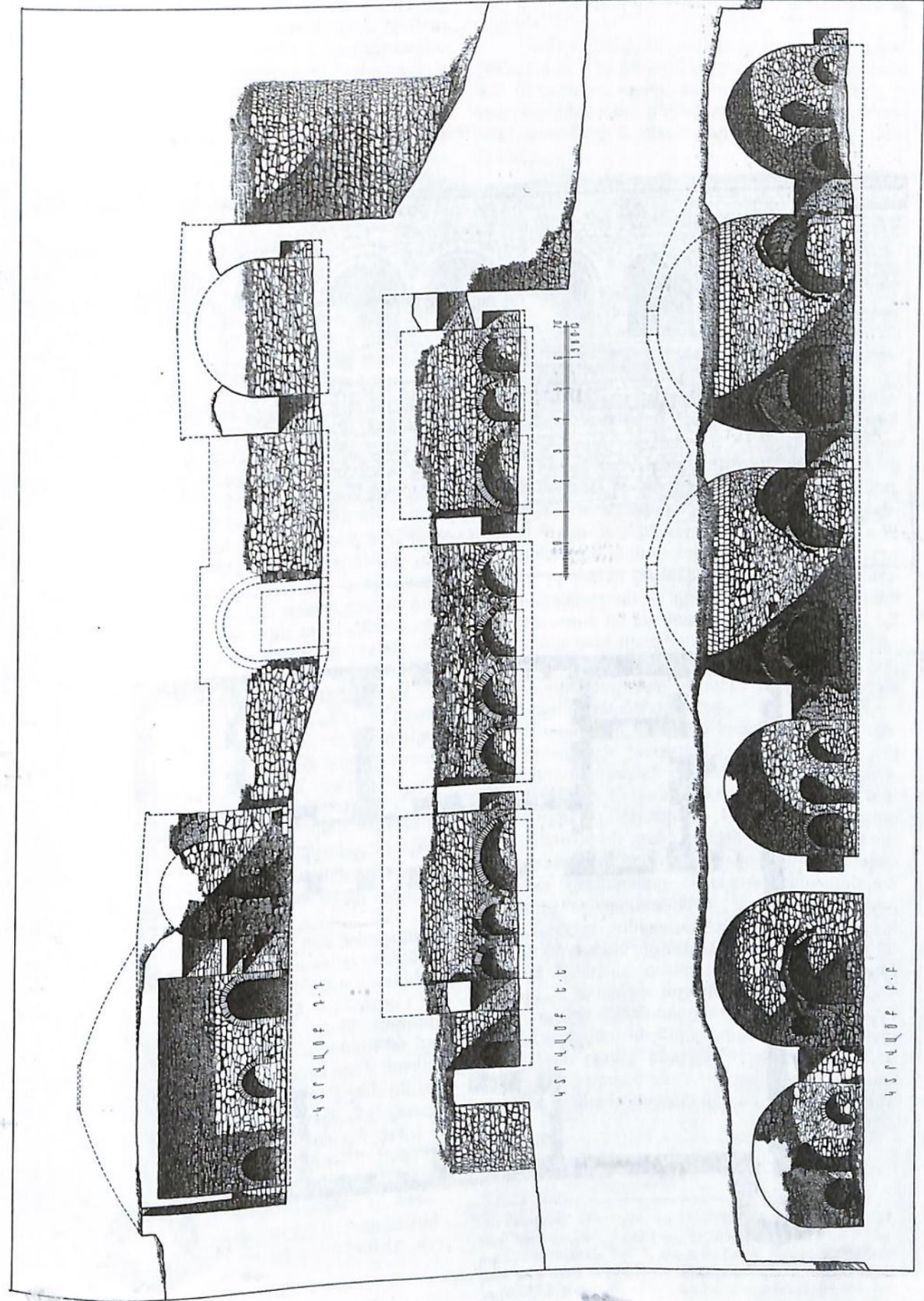
Գլխարների ու դահլիճների նախամուտք-կամարաքարին ունեցել է քառակուսի հիմքով (0,95 x 0,95 մ) յոթ մույթերի վրա հենվող թաղածածկ միջանկյալ թաղակիր կամարով: Կամարաքարաքար ևս մեր դարասկզբին ամբողջովին կանգուն է եղել¹⁵³, իսկ այժմ պահպանվել են մույթերի, թաղի և կամարների մնացորդներն ու դրանց փապաված զանգվածները: Մրահի երկայնական պարի երկու կամարակապ խորշն ու արևմտյան կողմի բուխարին վկայում են, որ այն բակի կողմից հանդիսավոր ու կամարագարո նախամուտք լինելուց բացի նաև հյուսիսահայաց ու հովաթուն պարզամբ է եղել ամառային բնակության համար:

Արևելյան կողմի սենյակները կամարաքարի հետ կապվում են մի թաղածածկ դահլիճի միջոցով (ներքուստ՝ 5,0 x 7,0 մ), որը երկու պարուհան ունի բակահայաց ճակատում և լայնաթիչք կամարով խոշոր բուխարի՝ դրանց միջև: Այսպեղից մուտք է բացվում դեպի մի փոքր ու թաղածածկ սենյակ՝ նույնպես բուխարիով ու գույգ խորշերով, իսկ վերջինս մուտքերով կապված է արևմտյան կողմից կից մեկ այլ հիմքում քառակուսի (ներքուստ՝ 4,6 x 4,6 մ) սենյակի հետ, ուր ողջ ճակատապարը բռնող երկու լայն պարուհան ու մուտք ունի բակի կողմից: Այսպեղ հարակը զգալիորեն ցածր է մյուսներից և, ըստ պահպանված կանոնավոր քարաշարքերի, ծածկվել է քառանիստ, երդիկավոր գոգված թաղերով: Այս պարճառով նախորդ սենյակի հետ ընդհանուր պարի վերին մասում մուտքից վեր առաջացել է լայն զանգված, որի հաշվին այդ մասում, սենյակի ողջ լայնքով ներկառուցվել է թաղածածկ զաղրնարան:

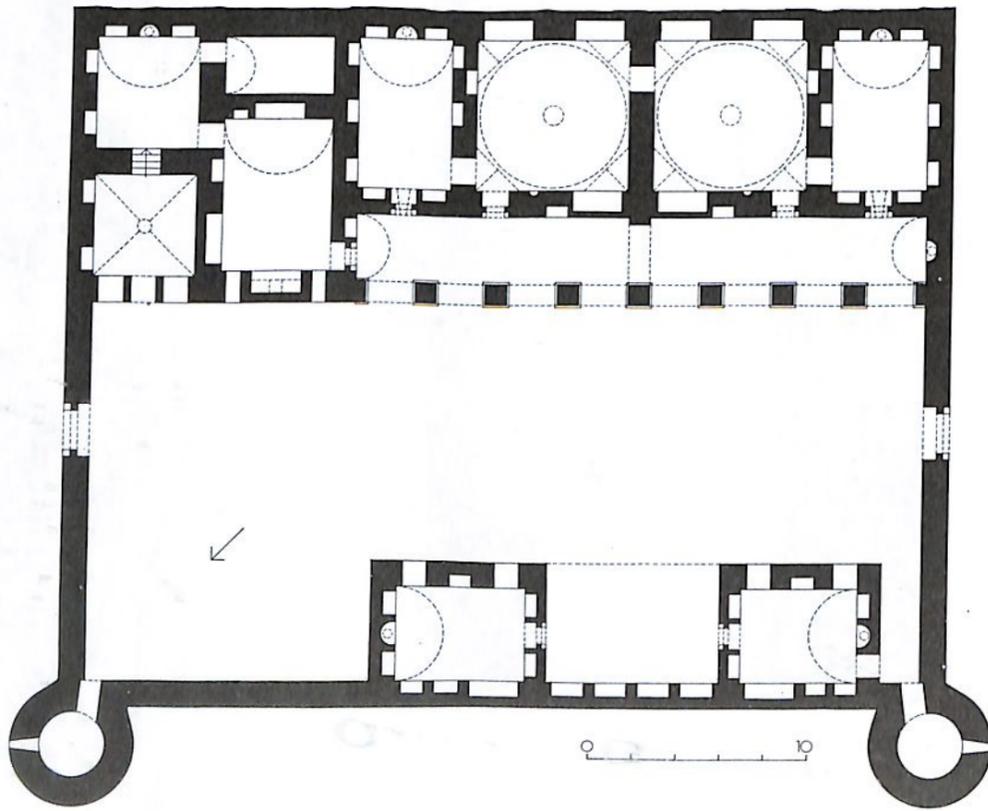
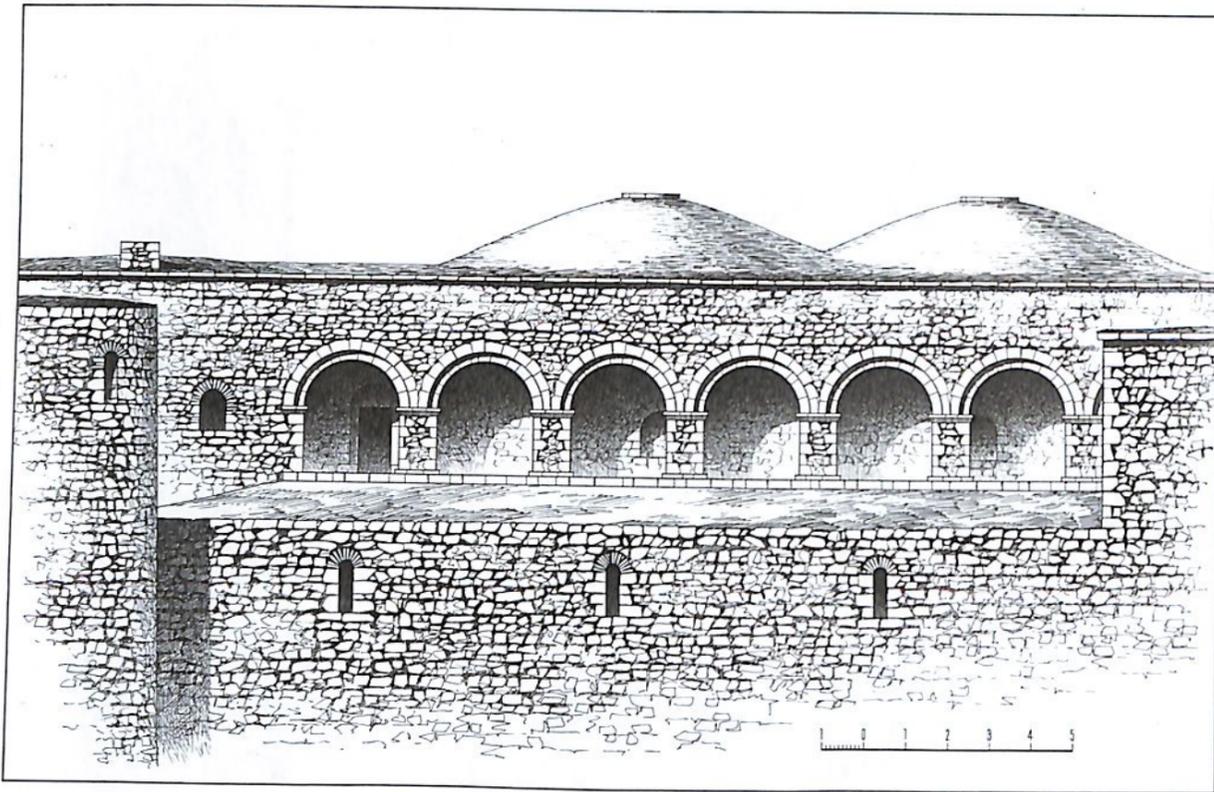
¹⁵² Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 230, Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 270, Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 252:
¹⁵³ Նույն տեղում:

15. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

16. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

17. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

Ինչպես երևում է, գլխավորն ու դրանց եզրային դահլիճները մելիքական փան հիմնական բնակելի մասն են կազմել և կամարասրահով կապվել են խոշոր բուխարիով խոհանոցի և մյուս օժանդակ սենյակների հետ:

Ապարանքի հյուսիսային թևում, ի փարբերություն հարավայինի, սենյակները միաշարք են, դեպի բակ են ուղղված երկայնական ճակարի լայն բացվածքներով և համեմատաբար վաթ են պահպանվել: Սենյակաշարը բաղկացած է կենտրոնական երեսբաց սրահից (5,6 x 7,9 մ) և դրան լայնական կողմերով կից երկու դահլիճից (ներքուստ 4,45 x 6,0 մ և 4,45 x 5,4 մ), որոնք, ըստ պահպանված հետքերի, նույնպես թաղածածկ են եղել: Սրանք երկուական լայն պատուհաններ ունեն բակի կողմից, եզրային պատերում բուխարիներ են կամարակապ խորշերով, իսկ մուտքերը եղել են երեսբաց սրահից այժմ չպահպանված պատերում: Չեն պահպանվել նաև սրահի ծածկի և ճակարամասում դրա հենարանների մնացորդները: Ուստի կարելի է ենթադրել միայն, որ այն կամ ունեցել է կից դահլիճների թաղերի շարունակությունը կազմող ծածկ բակահայաց կողմում հենվելով կամարակապ մույթերի վրա, կամ եղել է հարթածածկ ճակարային փայտե սյուններով: Ուշագրավ է, որ սրահի ու դահլիճների բարով: Ընդ որում, սրահի մասում դրանք չորսն են և միաջակ, իսկ դահլիճներում երեքական են և մուտքերի կողմից առաջինի ընդգծված խոշորությամբ: Հարկանշական է նաև, որ սենյակաշարը կառուցված է բնակելի մասի կամարասրահի դիմաց և եզրային-լայնական պատերով որպես առանձին շինություն, առանձնացված է արպես պարիսպներից. արևմտյան կողմում բուրգի հետ կապվող նեղլիկ միջանցքով, իսկ արևելքից՝ կառուցապարման բացակայությամբ և այդ ուղղությամբ բացված երկու փոքր պատուհաններով:

Ըստ այսմ ակնհայտ է, որ այս շինությունը մելիքական ապարանքի հանդիսավոր մասն է կազմել և ունեցել է դրա գործառնական առանձնահատկությամբ թելադրված դեր ու բնույթ:

Բաֆֆին հիշյալ երեսբաց սրահի առիթով գրում է. «...այս փեսակ սրահներ ունենում են իշխանները, որոնք պարսից սովորության համեմատ, այնպեղ նստելով, դաբավարություն են անում: Ժողովուրդը բակում, բաց օդի մեջ կանգնած է լինում. իշխանը սրահում նստած լսում է նրանց խոսքը և վճիռներ է փայխ»¹⁵⁴. Իսկ Ե. Լալայանն ու Լեոն հենց Գյուլիսարան-Հոռեկավանի մելիքների մասին խոսելիս վկայում ու հասնի մելիքների մասին իրավունքը իրավունքը փարում են, որ «դաբավարության իրավունքը պարկանում էր մելիքին... դաբը փեսնվում էր մելիքի փան բակում կամ ապարանքի սենյակներից մեկում»¹⁵⁵:

Ավելացնենք, որ երեսբաց սրահն իր դահլիճներով ու կից ընդարձակ բակով այս նպարակին ծառայելուց զար, անշուշտ օգրագործվել է նաև հանդիսավոր ընդունելությունների, փոխախմբությունների և ծիսակատարությունների ժամանակ:

Տեղին է նշել, որ ըստ Բաֆֆու նույն նկարագրության՝ «սրահի երկու կողմերի գեղեցիկ սենյակները երկու հարկանի են եղել: Վերին հարկը բանդված է»: Հայտնի չէ, թե ինչի վրա է հիմնված այս վկայությունը, բանգի շինության ավերակներում չի պահպանվել այդ մասին վկայող որևէ մնացորդ: Թերևս նման ենթադրության կարող է փեղիք փալ միայն կից պարսպաբուրգի պարի միջով դեպի փանիք փանող աստիճանների գոյությունը, սակայն ընդամենը. բանի որ փանիք բարձրանալու անհրաժեշտությունը ամրոցակերպ համակառույցներում բխում էր առաջին հերթին պաշտպանական նկարառումներից:

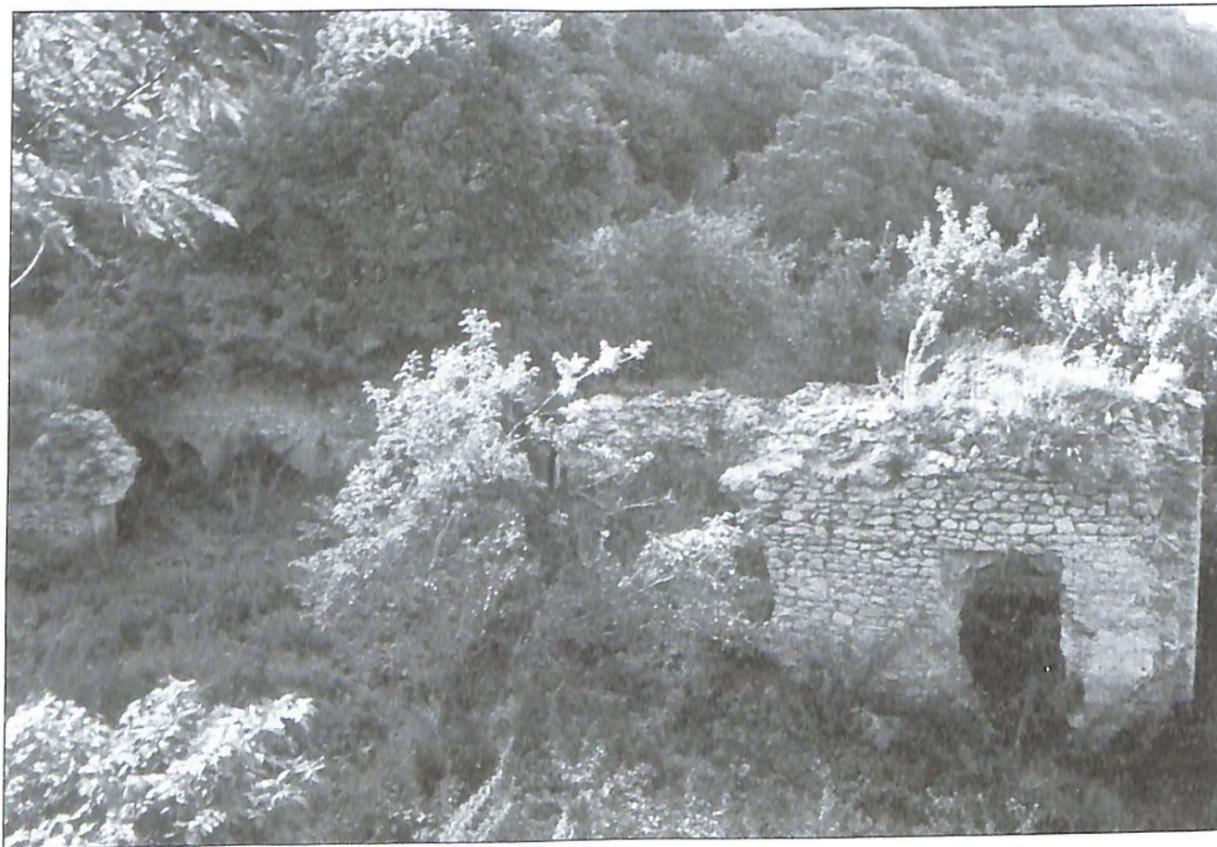
Պաշտպանական խնդիրները, ինչպես երևում է նաև ապարանքի նկարագրությունից, առաջնահերթ նշանակություն են ունեցել մելիքական փան համակառույցի հորինվածքում ու շինելակերպում. այն առնված է ուղղանկյուն պարագծով բրգավոր շրջապարսպի մեջ¹⁵⁶, սենյակները խմբավորված են դրանց կից՝ ներքին բակի շուրջը և գուրկ են արտաքին բացվածքներից, 1,2 մ հաստությամբ պատերն ու թաղակապ ծածկերը մի ամրակուռ ամբողջություն են կազմում, իսկ անկյունային բուրգերը «հսկում են» մելիքական մրնող ճանապարհները:

Ապարանքի պատերը կառուցված են սպիտակ որձաքարի կոպրաբաշ շարվածքով, իսկ գմբեթների ու թաղերի վերին մասերում շարվածքը մաքրաբաշ է՝ կանոնավոր շարքերով և ծակոկեն քարից: Այսպիսին է նաև փրոմպների կամարների և մի բանի խորշերի եզրաշարվածքը, հավանաբար նույն քարից են եղել նաև սյունասրահի կամարները: Սակայն պահպանված մուտքերի, պատուհանների և որմնախորշերի կամարներն ու անկյունամասերը հիմնականում շարված են թրծած աղյուսով (ճակարում՝ 10 x 25 սմ), իսկ երեսբաց սրահով շինության ներսում աղյուսից է պատերի ողջ մակերեսը՝ մինչև կամարախորշերի վերին եզրը: Այդ փեսակերպից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գլխավորների փրոմպները, որոնց ներքին կորագծային մակերեսները ևս շարված են աղյուսով՝ հիմքի անկյունագծի նկարմամբ շեղակի վեր ձգվող շարքերով:

¹⁵⁵ Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 245-246, փն նաև էջ 241, 247, Լեո, Խոջայական կապիտալ, էջ 166, փն նաև նույնի հայտնի պարմություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 19: Նման. Ն. Պողոսյան, Խասնայի մելիքների իրավունքների և պարսակառությունների մասին, «Բանբեր հայաստանի արխիվների», 1966, 1:

¹⁵⁶ Ըստ Բաֆֆու բուրգերը եղել բուրդ չորս անկյուններում:

¹⁵⁴ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 271:

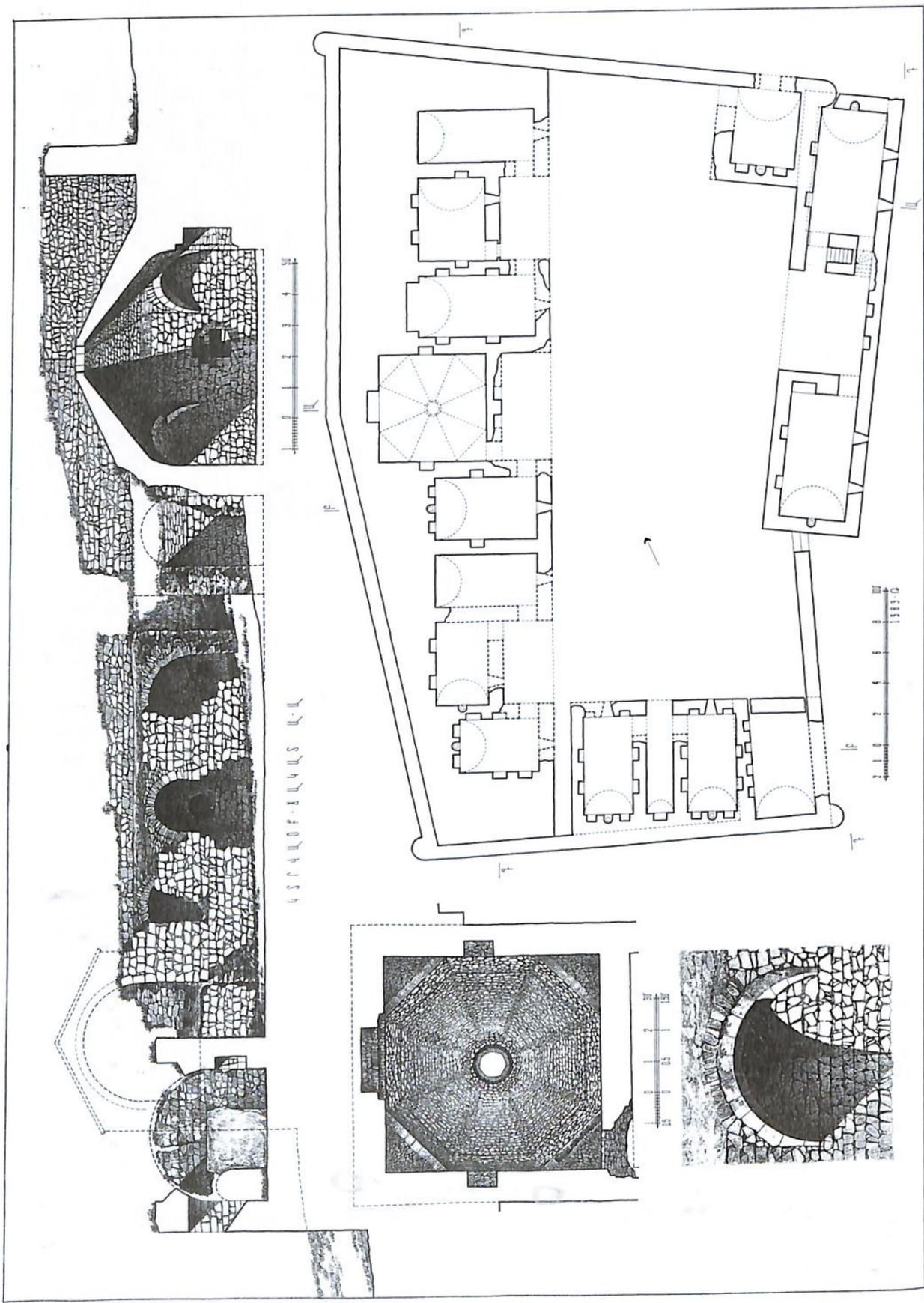
VIII. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆ. Մելիք-Հովսեփի ապարանքի հր և հս թևերի բակաստայաց ճակատների դրվագներ

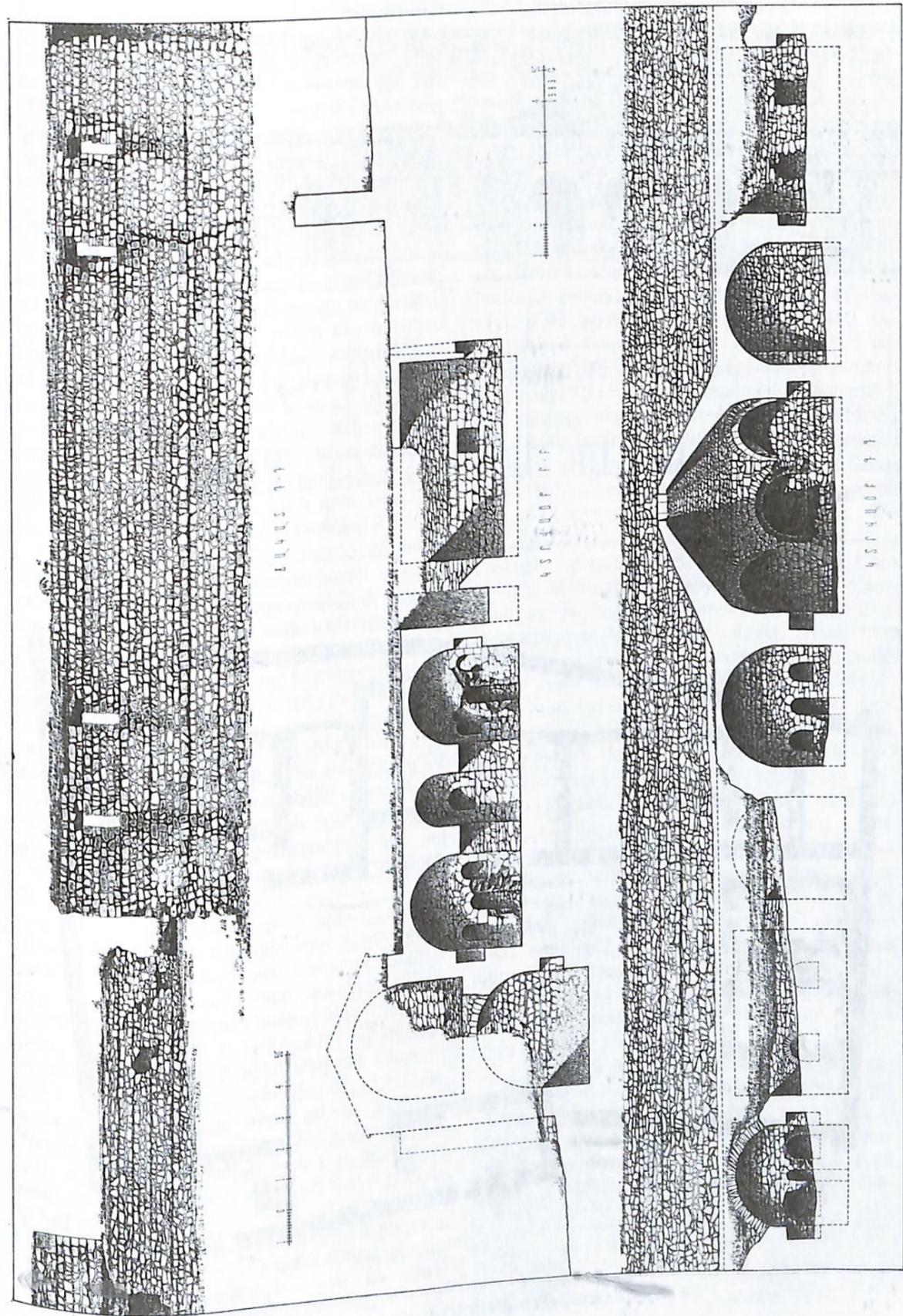
IX. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆ. Մելիք-Հովսեփի ապարանքը բակի հս-մյուս կողմից և գլխավորներից մեկը

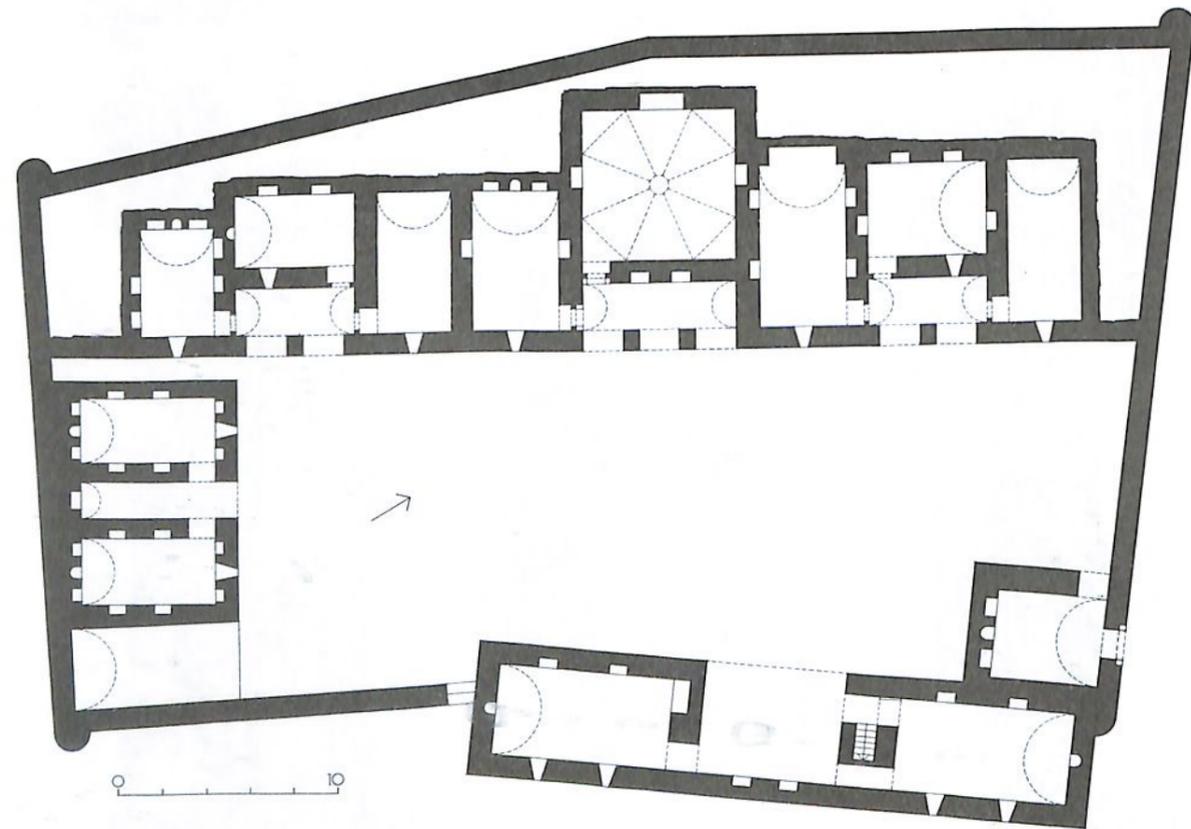
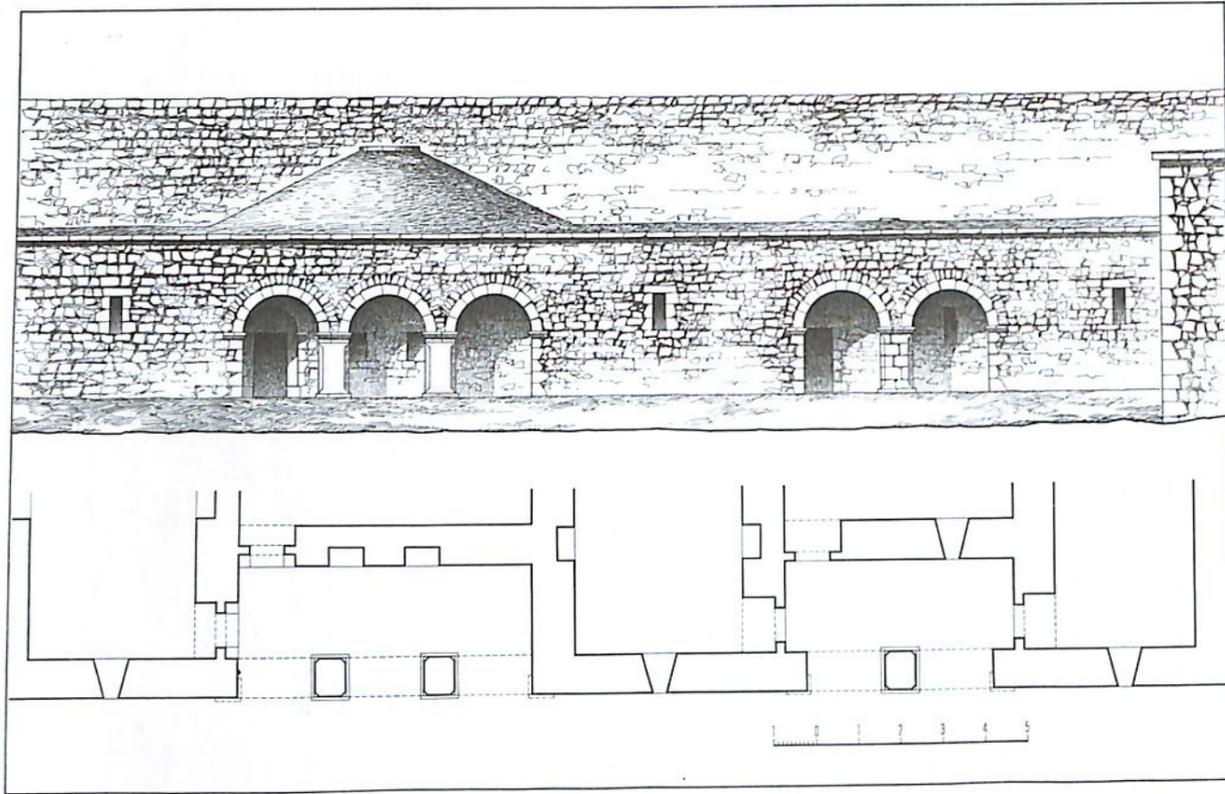

18. ՄՈՒՆՈՐԱՆՈՒՄԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

19. ՄՈՒՆՈՐԱՆՈՒՄԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

20. ՄՈՒՆԻՐԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐ. Վերակազմություն

տիճան որմնակամարով: Բացի այս և երկրորդ հարավային փոքր մուտքից, Գորշկովի պարկերած խիստ մուրավոր հարակազմում ցույց է տրված նաև մեկ այլ մուտք՝ հարավային կողմի նեղլիկ միջանցքի դիմաց: Այս հարվածում պարիսպն իրոք ընդհարվում է, սակայն, ըստ ամենայնի՝ հեփազա ավերման հետևանքով:

Նամակառույցի նախնական հորինվածքի սենյակները դասավորված են ներքին բակի (միջին չափը՝ 16,0 x 41,0 մ) արևմտյան երկայնական և հարավային՝ լայնական կողմերը զբաղեցնող երկու շարքով, որոնք անջարված են նեղլիկ միջանցքով և միմյանց նկարմամբ ուղիղ անկյուն են կազմում: Արևմտյան շարքի սենյակները երևանասով խորանում են լանջի մեջ և խմբավորված են երեք նախասրահների շուրջը: Սրանցից եզրայինները միաչափ են (ճակարային բացվածքը՝ 5,4 մ) և միմյանց են կապում երեքական փարբեր չափերի ուղղանկյուն հարակազմով թաղածածկ սենյակներ, իսկ կենտրոնականը զբաղեցնում է քառակուսի հարակազմով (6,9 x 6,9 մ) գլխարան ողջ ճակարը և դրա ձախ կողմում ունի կից մեկ թաղածածկ սենյակ ևս:

Նարկանշական է, որ, չնայած փեղանքի պայմաններով թելադրված սենյակների փարբեր չափերին, այս շարքի հարակազմային հորինվածքը ենթարկված է որոշակի կանոնավորության: Այսպես, երեք նախասրահներն էլ ճակարային գծի նկարմամբ հավասար խորություն ունեն, իրանցից հյուսիսայինին կից երեք սենյակի երեսնապարտերը մի գծով են ավարտվում, իսկ գլխարան հարավակողմի երեք սենյակինը՝ դրանից մի փոքր առաջ, ընդ որում վերջինս համընկնում է փոքր առաջ, ընդ որում վերջինս համընկնում է նաև, որ պարսպապարն այսփեղ համարված չէ սենյակների երեսնապարի հետ, այլ փեղված չէ սենյակների երեսնապարի հետ, այլ 2,5-5 մ հետ է դրված և սկսվում է դրանց փանիքի մակարդակից:

Սենյակների այս շարքի և ամբողջ համակառույցի հորինվածքային գլխավոր շեշտը գլխարանն է՝ դրված բակահայաց ճակարի առանցքով: Գլխարանն ապարանքի կազմում գրեթե անխաթար պահպանված սակավաթիվ դահլիճներից է և ծածկված է երդիկակիր ութանիստ բրգաձև զոցվող թաղով, որին անցումը կարարված է քառակուսի հիմքի չորս անկյունը 2,7 մ կամարաթիջքով պսակող փրոմպների միջոցով: Մուտքի հանդիպակաց պարուն փրոմպների միջև գտնվող որմնախորշը լայն է ու կամարակապ, իսկ կողապարտերի մեկական փոքր խորշերը հարթածածկ են:

Այսփեղ իրենց չափերով աչքի են ընկնում նաև գլխարան երկու կողմի դահլիճները, որոնք, միաժամանակ, համեմատաբար լավ են պահպանվել: Սրանցից հարավայինը (ներքուստ՝ 4,0 x

6,5 մ) ունի օջախ-բուխարի՝ գույգ կամարախորշերով, իսկ հյուսիսայինն ուշագրավ է երեսնապարուն գտնվող խորշաձև մասով (ներքուստ՝ 4,0 x (7,5+0,8) մ): Այս շարքի մյուս սենյակներից պահպանվել են միայն ծածկի մնացորդներն ու պարտերը, այն էլ՝ մասամբ հողածածկ: Այնուամենայնիվ որոշակի է, որ դրանք մուտքեր են ունեցել նախասրահներից և մեկական դեպի ներս լայնացող փոքր պարուհան՝ բակահայաց ճակարուն: Եզրային նախասրահները, ինչպես վկայում են փեղում պահպանված սրբափաշ քարաբեկորները, ամենայն հավանականությամբ ունեցել են մույթավոր-կամարակապ ճակարներ և նույնպես թաղածածկ են եղել: Սակայն թե՛ մույթերի և թե՛ կամարների չափերի ու քանակի մասին կարելի է պարկերացում կազմել միայն ենթադրաբար՝ համեմատն հուշարձանների բաղդափությամբ: Այս առումով ուշագրավ է Նայկունու այն վկայությունը, որ 1885 թ. «Մրահի սիւներից մի քանիսը քանդած (էին)»¹⁷³: Մինչդեռ, ինչպես երևում է 1892 թ. նկարագրությունից¹⁷⁴ և Գորշկովի 1907 թ. կազմած հարակազմից, գլխարան երկայուն-եռանկամար սրահը՝ «հսկայական, մեկ ամբողջական քարից փաշված սյուններով», այդ ժամանակ դեռևս կանգուն էր: Ուստի պետք է ենթադրել, որ Նայկունու վկայությունը ոչ թե գլխարան, այլ եզրային երկու սրահների մասին է, որոնց ճակարային լուծումը անորոշ է նաև 1901 թ. հարակազմում: Իսկ գլխարան նախասրահի մասին Լեոն ևս նշում է. «Դահլիճի (գլխարան-Ա.Ղ.) առջև կա մի փոքրիկ, սյունազարդ և զեղեցիկ սրահ»¹⁷⁵, այսինքն՝ գրեթե բառացիորեն այն, ինչ հայտնի է 1901 թ. հարակազմից և ինչ 1771 թ. արձանագրել է ապարանքը կառուցողը. «Ես Մեխիթ Յաղամն շինեցի զզեղեցիկ կամարօք փունս...»: Մեկ այլ առիթով Լեոն գրում է. «Առանձնապես խնամքով շինված է մեղիքի ընդունարանը, որ ունի և սյունազարդ գավիթ»¹⁷⁶: Այսպիսով ակնհայտ է, որ գլխարանն ունեցել է եռանկամար, սյունազարդ նախասրահ՝ միակտոր քարե սյուններով: Իսկ վերջիններս հավանաբար ուղղանկյուն հարվածք ունեին՝ եզրանկյունների փաշվածքով, որի պարճառով Գորշկովի կազմած սխեմայիկ հարակազմում պայմանականորեն ցույց են տրվել բոլորաձև:

Ապարանքի հարավային թևի շինությունները կառուցված են հենապարսպով սրեղծված դարավանդային պարի բակի լայնական կողմում, որոնց երեսնապարին շեղությամբ հավում է արտաքին պարսպապարը, իսկ ճակարային գծով դրանք համարեղված են հիշյալ նախասրահ-

¹⁷³ «Մեղու Նայսաբանի», 1885, N 70, էջ 2:
¹⁷⁴ «СМОМПК», вып. X, с. 49.
¹⁷⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 109:
¹⁷⁶ Լեո, Նայոց պարունություն, հր. 3, գիրք Բ, էջ 27:

յին բնակության համար: Այս առումով ուշագրավ է փեղացիների վկայության վրա հիմնված Մ. Բարխուդարյանցի կարծիքը, ըստ որի այսօրեղ Մեխք-Աղամի ամառանոց-ապարանքն է եղել, իսկ Քաղաքափեղ-Մայրաքաղաքում ձմեռանոց-ապարանքը¹⁷⁹:

Նամեմափաբար մափչելի ձորահովտում կառուցված մեխքական փան ընդարձակ համակառույցի հորինվածքը խստորեն ենթարկված է պաշտպանական բնույթի խնդիրների լուծմանը. ապարանքը շրջապատված է բարձր ու խուլ պարիսպներով, արտաքին մուտքերը փոքր են ու դժվարանց (հյուսիսայինը՝ պահակափորով, արևելյանը՝ կից աշտարակաձև շենքով), սենյակների փանիքները հիմնականում հարթ են և պաշտպանական գործողությունների համար հարմար, արևմտյան լանջամերձ ու առավել մափչելի հարվածում այդ նպատակով թողնված է փանիքների մակարդակով մինչև պարսպափակը ձգվող հարթակ, սենյակները դեպի բակ բացվող նվազագույն մեկական նեղիկ պատուհան ունեն, սենյակաշարքերի եզրերում միջանցք ու ազար փարածք է թողնված փանիք բարձրանալու և պարիսպներին մոտենալու համար:

Ապարանքի պատերը մեծ մասամբ 1 մ հաստություն ունեն և կառուցված են սպիտակ որձաքարի կոպտափայլ շարվածքով, ծածկաթադերում քարերը ճեղքված-մանրացված են: Սրբափայլ քարով են շարված փորմաների, մուտքային կամարների, խորշերի և բուխարիների եզրամասերը, ինչպես նաև պատերի անկյունները: Ըստ պահպանված բեկորների սրբափայլ են եղել նաև նախասրահների սյունակամարները, իսկ սենյակների պատերին մնացած կրաշաղախով սվա-

ղի հարվածները վկայում են, որ դրանց մի մասը ներքուստ սվաղված է եղել: Այս մասին ևս արժեքավոր վկայություն ունի ապարանքի շինարարական արձանագրությունը, որի «շինեցի գեղեցիկ կամարօք և գեղեցկանկար փունս և սարայիս» փեղեկության մեջ էթն «գեղեցկանկարը» հասփափապես «նկարագարդն» է, կամ «որմնանկարվածը», ապա անորոշ է, թե ինչն է որմնանկարագարդ եղել՝ «գեղեցիկ կամարօք փունը», թե՛ «սարայ»-սրահը: Ամեն դեպքում այս փեղեկությունը ապարանքը կառուցողի արձանագրած ու մեզ հասած եզակի վկայություն է՝ նմանափայլ հուշարձանների ներքին հարդարանքի մասին պարկերացում կազմելու հարցում:

Մոխրաթաղի մեխքական ապարանքն իր նախնական հորինվածքի համեմատաբար ամբողջական պահպանվածությամբ, բազմաբնույթ սենյակների ընդարձակ կազմով ու հարակազմային համադրվածքով, զլխապան անխաթար փորմապար գմբեթով, 1771 թ. բովանդակալից շինարարական արձանագրությամբ ու ներհարուկ այլ կողմերով ուշ միջնադարյան պալատական ճարտարապետության բարձրարժեք հուշարձան է և լույս է սփռում բնագավառի ուսումնասիրության շար խնդիրների վրա: Միաժամանակ, «յոյժ փազնապի բազում ժամանակ»-ներից ամենափազնապալիներից և Արցախի հայաշխարհի համար ամենաճակատագրականներից մեկի՝ 18-րդ դարի երկրորդ կեսի ռազմաքաղաքական իրավիճակի դրոշմը կրող պաշտպանական կառույցի բնորոշ օրինակ է և լավագույնս է ներկայացնում դարի ճարտարապետությանը հարուկ պալատ-ամրոցի հորինվածքային փայլը:

¹⁷⁹ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 224, ծան. 1, նույնի՝ Պարմություն Աղուանից, հր. Բ, էջ 53: Դժվար է այս հարցում միանշանակորեն համաձայնել Մակար եպիսկոպոսի հետ, քանզի Մոխրաթաղն ու Քաղաքափեղը գրեթե նույն բնակլիմայական պայմաններում են: Ավելին՝ Թարթուսի հովրի գովաստան անբառալանջերին սփռված Քաղաքափեղը փոքր-ինչ ավելի բարձրադիր է ու լեռնամերձ, ապարանքն էլ կառուցված է սարալանջին: Բակ համեմատաբար ցածրադիր Մոխրաթաղի ձորահովտում ձմեռն ավելի մեղմ է և ավելի մափչելի է ճանապարհների փետակներից: Բացի այս, նաև պաշտպանական կառույց լինելով, երկու ապարանքն էլ, անշուշտ, իրենց նպատակին են ծառայել՝ ելնելով ոչ թե փարվա եղանակներից, այլ՝ փլյալ պահի ռազմաքաղաքական իրավիճակից:

ԲԱՆԱԲՆԵՂ

Ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂՄ Մարտակերպի շրջանի Մաղավուզ գյուղից մոտ 2 կմ արևմուտք, Թարթուս գետի աջ ափի բարձրադիր անբառալանջերին սփռված Քաղաքափեղ կամ Մայրաքաղաք անունով հայրենի միջնադարյան բերդավանի կենտրոնական մասում¹⁸⁰:

Բերդավանի փարածքը հյուսիսից ու հարավից սահմանափակված է ձորերով և կազմված է խիստ կրկրված, արևմտահայաց, անբառալանջ ժայռալանջերից, զբաղեցնում է մոտ 54 հա փարածություն: Կառուցապարման մեջ իրենց ակնառու դիրքով աչքի են ընկնում կենտրոնական մասի ժայռազանգվածի լանջին կառուցված կամարանքը և դրա հյուսիս-արևմտյան ու հարավ-արևմտյան կողմերի հանդիպակաց դարավանդեզրերին գտնվող երկու փոքր ամրությունները, որոնք և կազմել են բերդավանի հիմնական կառույցը: Ուշագրավ են նաև պաշտպանական կետերը՝ փարածքի ծայրամասերում մեկուսի կանգնած երկհարկանի աշտարակաձև կառույցները, ապարանքի ստորոպի ձորափին պահպանված բաղնիքի ավերակներն ու րափին պահպանված բաղնիքի ավերակներն ու արանոցի մնացորդները, ինչպես նաև ամբողջությամբ մնացորդները, ինչպես նաև ամբողջությամբ կանգուն քարակերպ զլխապանը և բազմաթիվ այլ շինությունների պատերն ու հիմնամասերը¹⁸¹: Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝ բերդավանն ունեցել է պարիսպներով ամրացված երկու մուտք՝ արևելքից և արևմուտքից:

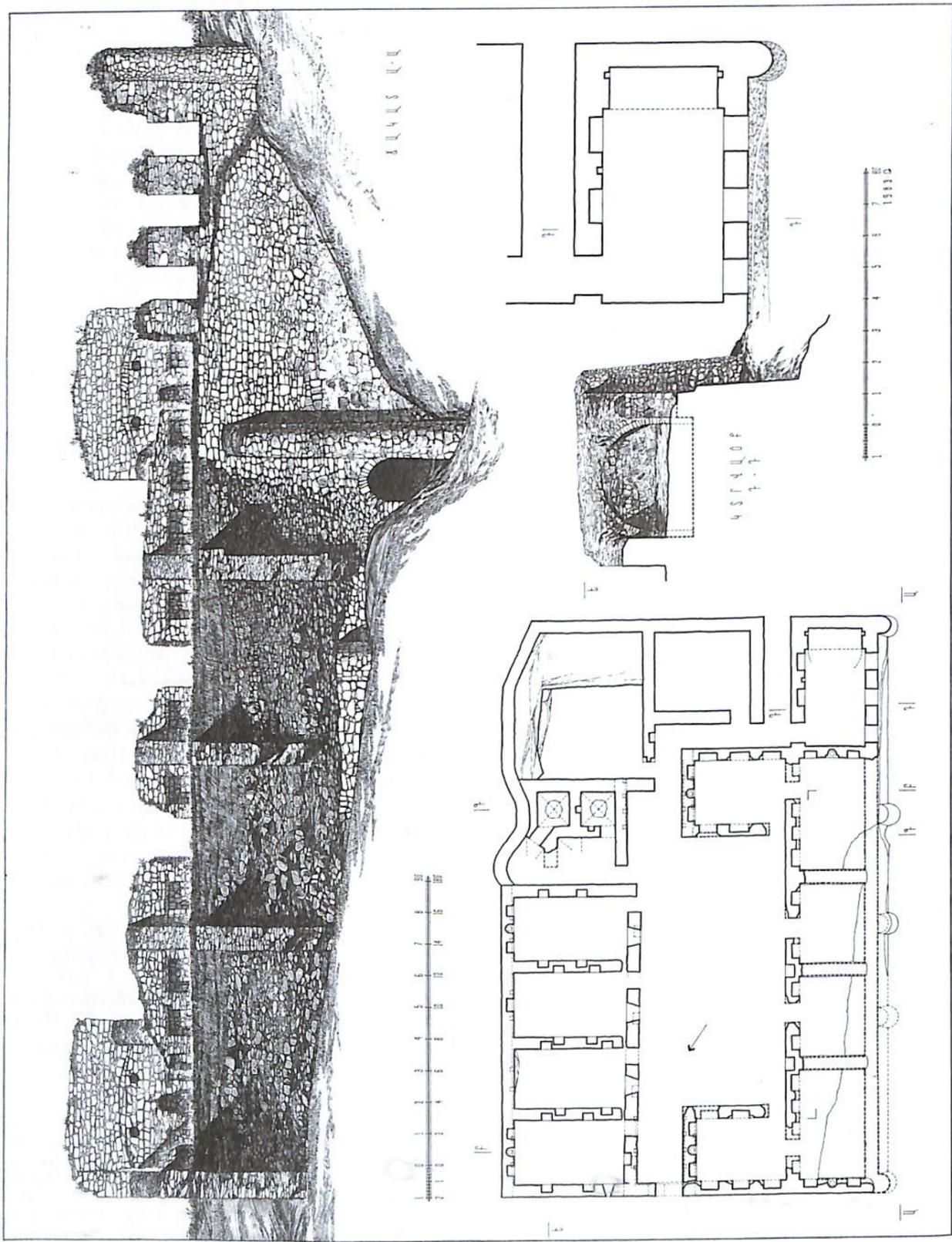
Նավայրը Արցախի հնագույն ամրացված բնակավայրերից է, և կարծիք կա, որ «Մայրաքաղաք անունով հիշվում է վաղ միջնադարից, 7-րդ դարում այսօրեղ են նստել Աղվանքի կաթողիկոսները»¹⁸²: Այս փեղեկության սկզբնաղբյուրը թեև չի նշվում, սակայն հայտնի է, որ Աղվանք-Արցախի կաթողիկոսության ամառանոցը եղել է Բերդակուր ամրոցը¹⁸³ և որպես այդպիսին մնացել 7-րդ դարից մինչև 9-րդ դարը¹⁸⁴: Մյուս կողմից ուսումնասիրողները Բերդակուրը նույնացնում են 12-րդ դարի իրադարձությունների առնչությամբ հիշվող Կաթողիկոսի քար կամ Կաթողիկոսասար¹⁸⁵ բերդի հետ¹⁸⁶, իսկ փեղական ավանդագրույցը՝ Քաղաքափեղ-Մայրաքաղաքի հետ¹⁸⁷:

Միջին դարերում բերդավանի գոյարևման մասին են վկայում հնավայրի արևելյան եզրաբարձունքին գտնված գերեզմանոցի մարմուռի 1260 թ. արձանագրությունը, 1250 թ. խաչքարը և

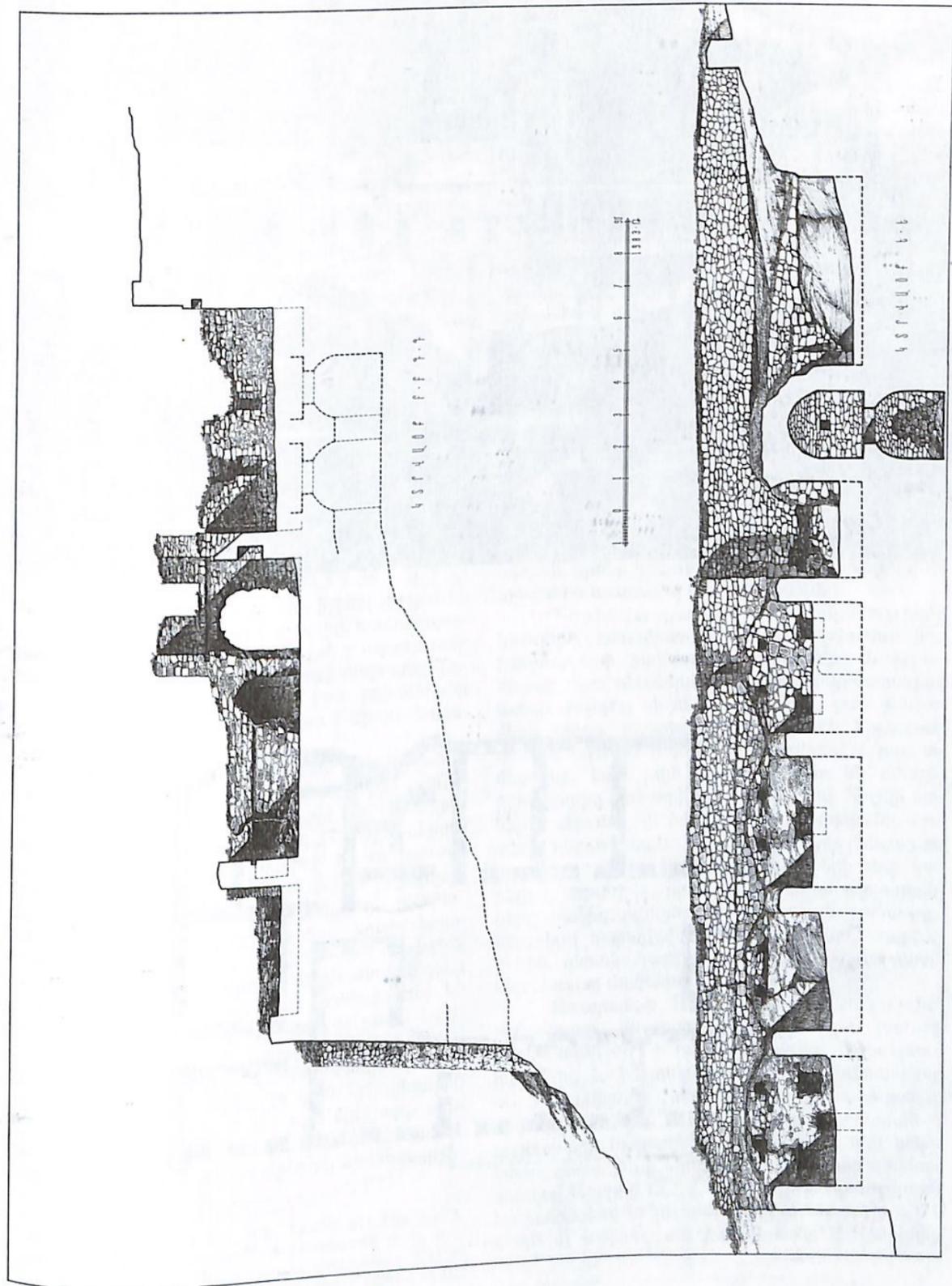
¹⁸⁰ Ս. Զալալանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Տայասպան, մասն Ա, էջ 177, Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 222-224, մասն Ա, էջ 281, 426, Լեռ. «Իմ հիշարակարար-Բաճիքի, Եժ, հր. 9, էջ 281, 426, Լեռ. «Իմ հիշարակարար-Բաճիքի, Եժ, հր. 8, էջ 117, նույնի՝ Տայոց պարմություն, հր. 3, էջ 26-27: Բերդավանի հուշարձանները 1983 թ. չափարկ է և ամանձին հողվածով ներկայացրել ենք Ռ. Արփազրել և ամանձին հողվածով ներկայացրել ենք Ռ. Արփազրելի հետ (փուն Ա. Լուկյան, Ռ. Արգարյան, Արցախի գաղթականի հետ (փուն Ա. Լուկյան, 1988, 1, էջ 147-162): Քաղաքափեղ բերդավանը, «ՊԲՏ», 1988, 1, էջ 147-162): ¹⁸¹ 19-րդ դարի վերջերին այսօրեղ 4-5 հարյուր ավերակ փունքի հետքեր կային (փուն «Մեղու Տայասպանի», 1885, N 67):

¹⁸² Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյանի բերդավանի մասին ծանոթագրությունը՝ Լեռնի «Իմ հիշարակարանի» վերջին հրատարակության մեջ (հր. 8, էջ 541, ծան. 27): ¹⁸³ Մ. Կաղանկարյանի, Պարմություն Աղուանից աշխարհի, էջ 297, 345, Կ. Գանձակեցի, Պարմություն հայոց, էջ 198: ¹⁸⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, էջ 371: ¹⁸⁵ Մ. Գոշ, Կաթողիկոսը և դեպք Աղուանից աշխարհին ի մեջ ՄԲ դարու, Ղ. Արիշան, Տայասպարում, էջ 386ա, Մ. Կաղանկարյանի, Ցախուրած Բ, էջ 353: ¹⁸⁶ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ աշխ., էջ 116: Այս կարծիքին է և Վ. Առաքելյանը (փուն Մ. Կաղանկարյանի, Պարմություն Աղվանից աշխարհի, Ե, 1969, էջ 289, ծան. 245): ¹⁸⁷ Ըստ Մեծ Շեն գյուղի դպրոցի ուսուցիչ, բանահավաք Բ. Մովսիսյանի գրառած ավանդագրույցներից մեկի: 19-րդ դարում գրառված մեկ այլ ավանդագրույցի համաձայն՝ «այս ամրոցը կառուցվել է հայոց Վաչագան թագավորի կողմից և ծառայել է որպես ամառային նստավայր» (փուն «ՄՈՄՊԿ», ԵՄՄ, XIII, c. 50):

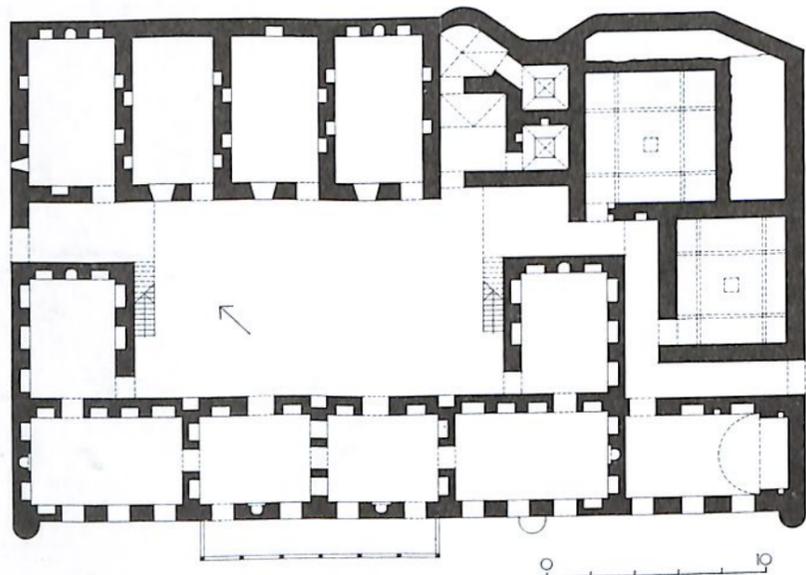
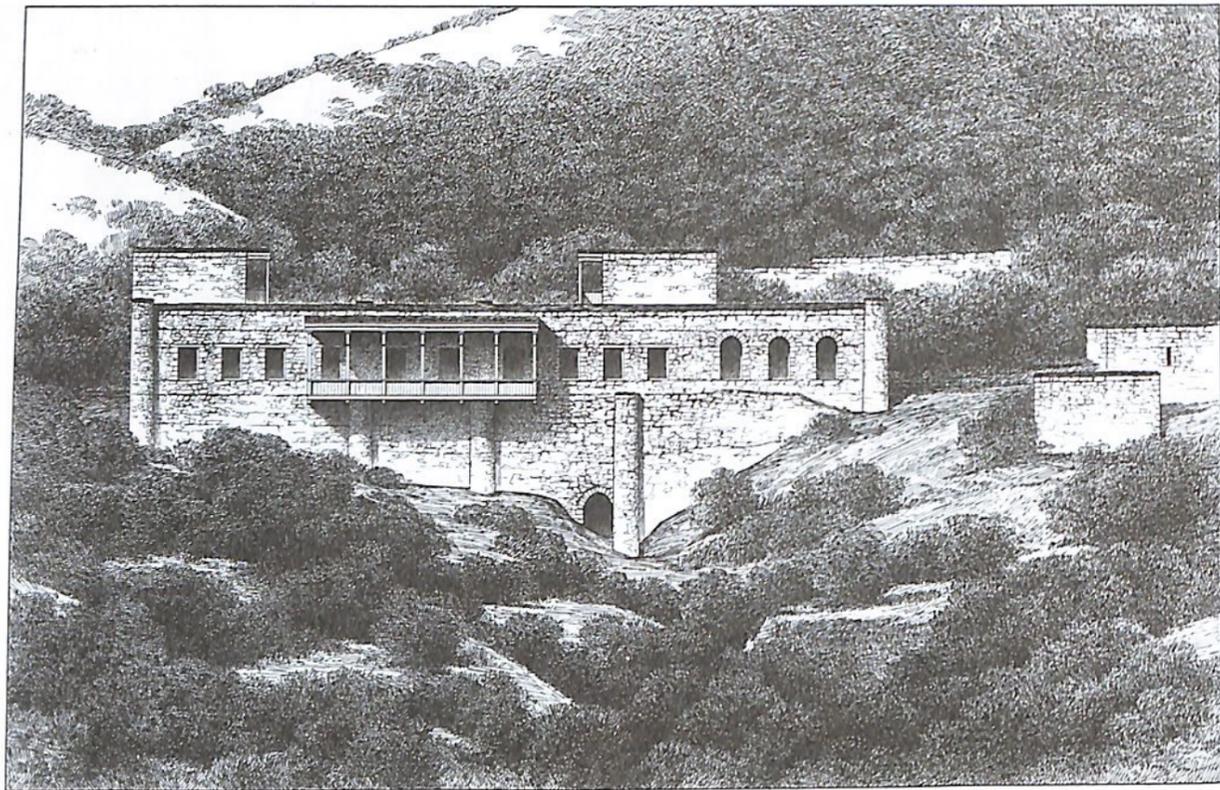

22. ՔԱՂԱՔԱՆՏԵՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

23. ՔԱՂԱՔԱՆՏԵՆԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

24. ԲՆԱԿԱՐԱՆՔԻ ԲՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

տերի վերոհիշյալ հերոսներ Մելիք-Եզանի, Աբրահամ Սպարապետի, Մելիք-Թամրազի և այլոց ժամանակակից ու ոչ պակաս նշանավոր զինակից «Չարապետը երկրի» Մելիք-Եսայու (աղբյուրներում նաև «Եսայի ուզբաշի») օրոք (մահ. 1728 թ.)¹⁹⁶, որպես ազգային անկախության պայքարում համախոհ Ջրաբերդ-Գյուլխսրան միացյալ զավառի ու պաշտպանական համակարգի կարևոր ռազմավարական հենակետ՝ կապված այդ պայքարի մյուս օջախների՝ Ջրաբերդի, Գյուլխսրան բերդի, Երիցմանկանց ու Եղիշե առաքյալի վանք-ամրոցների, Նոռեկավանի ապարանք-ամրոցի և այլ սղնախ-ամրությունների հետ:

Իսկ դարակեսից հետո ապարանքը Մելիք-Աղամի նստոց-դղյակներից մեկն էր: Նախկանշական է, որ 1783 թ. հուլիսի 5-ին, նրա մահվան առթիվ այսպես հնախոսված հայ մելիքներն ու հոգևորականները Ռուսաց արքունիքին ուղղված հերթական նամակն են գրել, ծրարելով նաև հանգուցյալ մելիքի վերջին պարգամը. «Մի թողեք, որ այս վայրերի տեր հայ ժողովուրդը հույսը կորցնի...»¹⁹⁷:

Ապարանքը կառուցված է ժայռոտ լանջերով ձորակի լայնքով դրված ու կիսակոթ բուրգեր ունեցող բարձր (4-8 մ) հենապարնեշով գեր սրեղծված արհեստական դարավանդի վրա, (հարակազմում արտաքուստ՝ 23,3 x 36,5 մ), ինչի շնորհիվ շրջակայքի նկատմամբ իշխող դիրք ունի և պաշտպանված է բոլոր կողմերից. համեմատաբար մաքսելի հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ աննկատ է մնում մոտ 10 մ հեռավորությամբ կառուցված պարսպի շնորհիվ, իսկ բերդավանի գրեթե բոլոր կետերից տեսանելի է միայն ձորահայաց բարձր ճակատը:

Նամակառույցի հիմնական հորինվածքը սրեղծված է 18-րդ դարին վերագրվող տասը գրեթե միաբնակ սենյակներով ու դրանցով կազմված ներքին բակով (9,0 x 17,0 մ): Սենյակներից արևելյան չորսը միաջափ են (ներքուստ՝ 4,0 x 7,0 մ), հաված լանջին և ազատ լայնական ճակատներում մեկական մուտք ու լայն պարտուհան ունեն բակից (հյուսիսայինի պարտուհանը նեղիկ է ու բացվում է դեպի դուրս): Ներսում, բարձրության կեսի չափով, ծածկի մնացորդներ և հող է լցվել, իսկ պարերը պահպանվել են մինչև ծածկին անցնող սահմանը և ունեն հարթածածկ որմնախորշեր, եզրային երկու սենյակները՝ նաև բուխարիներ: Այս սենյակների դիմաց, արևմտյան դարավանդեզրին կան երկայնական պարերով բակ ուղղված ևս չորս միաշարք սենյակներ, որոնցից պահպանվել է միայն բակահայաց ընդհանուր պարը՝ մուտքերով, որմնախորշե-

րով ու լայնական պարերի մնացորդներով, իսկ ձորահայաց ճակատամասը փլվել է դարավանդի բրգավոր հենապարնեշի հետ: Մրանցից միջին երկուսը մի չափի են (4,05 x 5,1 մ), եզրայինները՝ մի (4,05 x 7,05 մ), որոնք նույնպես զույգ խորշերով բուխարիներ ունեն լայնական եզրապարերում: Վերջիններիս կարճ կողմով կից երկու՝ դարձյալ միաջափ սենյակներով (3,9 x 5,5 մ) ընդհանրանում է ներքին բակը, որի հարավային և հյուսիսային կողմերում առաջացած միջանցքաձև նախամուտքերը ավարտվում են ապարանքի արտաքին դարպասներով: Պահպանվել են այս նախամուտքերի երկրորդ հարկի կամ վերդարպասյա աշտարակների պարերի ստորին մասերը, ընդ որում, դրանցից հյուսիսայինը լայն պարտուհան ունի կամարակապ դարպասից վեր, իսկ հարավայինում նկատվել են որմնախորշերի հետքեր:

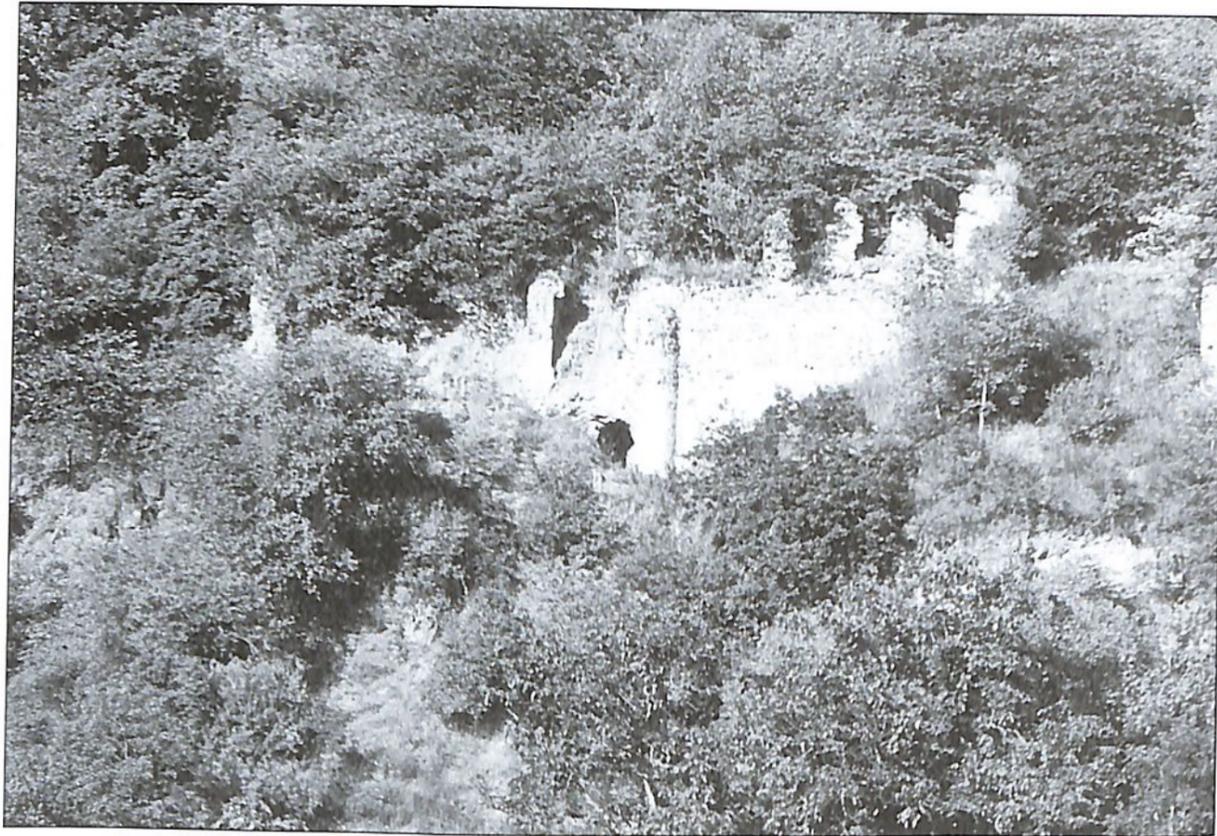
Նախամուտքերն ու բոլոր սենյակները եղել են փայտածածկ. գերանների հենախորշերը դեռևս մնում են նախամուտքերի երկայնական, իսկ սենյակների՝ լայնական պարերում: Ուշագրավ է, որ սենյակների առաստաղը ներքուստ շեշտելու և լանջավոր տանիքներ ստանալու նպատակով ծածկվել են ոչ թե ավելի հեշտ իրականացվող լայնական գերաններով, այլ՝ երկայնական, որոնք երկուսն են եղել ու տեղադրվել են զուգահեռ պարերից փոքր-ինչ բարձր:

Նորինվածքային միասնականությամբ հանդերձ, համակառույցի այս հարվածում նախամուտքերի արևմտակողմյան երկու և ձորահայաց չորս սենյակները ներքին հարդարանքով ավելի վայելուչ են ու հանդիսավոր, քան լանջամերձ չորսը. պարերը հագեցած են համաչափ դասավորված ու լայն որմնախորշերով և, ըստ մենայնի, նաև լայն պարտուհաններ են ունեցել ձորահայաց ճակատի ողջ երկայնքով: Նաշվի առնելով գերանաշեն ծածկերի կիրառությունն այսպես, ինչպես նաև դրանց ակնհայտ հարազատությունը գեղջկական բնակարանների հետ, կարելի է ենթադրել, որ վերդարպասյա աշտարակները բակից ունեցել են փայտաշեն սանդուղքներ, իսկ դարավանդեզրի սենյակները՝ բարձակային, գերանակապ ու սյունազարդ պարզգամ՝ ձորահայաց ճակատում:

Ապարանքի 17-րդ դարի նախնական հորինվածքից մնացած շինությունների խումբը ներկայացվածի շարունակությունն է կազմում հարավից և հարակազմային անկանոնությամբ ու շինվածքային անհամապարասխանությամբ առանձնանում է¹⁹⁸: Այս խումբը բաղկացած է կրկնախորք նախասենյակից և դրան կից երկու փոքր, քառակուսի հիմքով ու նույնչափ գեղանկարով խցերից (2,1 x 2,1 մ), գրեթե քառակուսի հարկով խցերից (2,1 x 2,1 մ), գրեթե քառակուսի հարակազմով երկու սենյակից (5,8 x 6,2 մ և 5,0 x 6,0 մ) և խորշաձև բաժանմունքով դահլիճից

¹⁹⁶ Մ. Բարխուդարեանց, նշվ. աշխ., էջ 430, 442, 1ևո, հր. 3, գիրք Բ, էջ 169, Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, с. 383,385, т. II, ч. II, Историческое введение, с. LXI, с. 63, 187-188, 251, ևն: (Այս Եսայուն չափեր է շփոթել ոչ նույն աղբյուրներում հաճախակի հիշվող գյուլխսրանցի Եսայի յուզբաշու հետ, որը Աբրահամ Սպարապետի եղբայրն էր, ոչ էլ Դիզակի Մելիք-Եզանյան Մելիք-Եսայու հետ, որն ապրել ու գործել է ավելի ուշ):
¹⁹⁷ Բ. Ուլուբաբյան, Ոսկե շրջա, էջ. 304:

¹⁹⁸ Այս շրջանին պետք է վերագրել նաև ապարանքի արևելյան մուտքի դիմաց պահպանված ծիսանոց-սխտոռի երկար շենքը (4,1 x 23,9 մ)՝ փաստաբան կամարակապ խորշ-մուտքերով, կից խցով և հարակից սենյակով:

XI. ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ. Մելիք-Իսրայելյանների ապարանքի արև՝ ճակարը և հս դարպասը՝ բակից

(3,7 x 7,45 մ): Մրանք մուրքերով կապված են բակի արևելյան անկյունամասից մինչև արարքին մուրքը ձգվող միջանցքին և պարփակված են ժայռազանգվածի եզրագծին հարմարեցված խուլ պարսպապարերով: Դարելով նախասենյակի գոցվող թաղերի մնացորդներից՝ այն ևս հիմքում քառակուսի է եղել, իսկ նույնափայ ծածկը պահպանած գույգ խցերի գեղնահարկի ժայռափոր գաղտնուղու կամարակապ մուրքը բացվում է ձորակի հարակի մուր, բուրգերից մեկի կողքով: Մյուս երկու սենյակները, որոնք ըստ պահպանված խուլ պարերի հավանաբար երդիկավոր ծածկեր են ունեցել, հիշեցնում են մելիքական ապարանքների գույգ գլխավորները, սակայն չունեն դրանց վայելչությունն ու կառուցման խնամքը:

Այսպես առավել ուշագրավը դարավանդերի հարավային բուրգին կից խորշաձև բաժանմունքով թաղածածկ դահլիճն է՝ ճակարապարի երեք լայն (1 մ) պարուհաններով, որոնցից երկուսի դիմաց նույնաչափ կամարակապ խորշեր կան, իսկ երրորդի՝ եզրայինի դիմաց դահլիճի մուրքն է: Պահպանվել են խորշաձև մասի թաղի մնացորդները և պարուհանների միջնապարերը՝ մինչև կամարավարկների հիմքը, իսկ երկայնական պարի վերնամասի առաջացող զանգվածները հուշում է, որ բուն դահլիճի ծածկը ևս թաղակապ է եղել:

Հարկանշական է, որ ձորահայաց սենյակաշարից պահպանվել է միայն այս դահլիճի ճակարապարը: Եվ սա՝ այն պարճառով, որ 17-րդ դարին պարկանող դահլիճի ստորին հենապարը մյուսներից ցածր է և 18-րդ դարում վերակառուցվելիս հավելված երկրորդ հենապարսպի շնորհիվ առավել կայունություն է ստացել:

Հին ու նոր կառուցամասերի դիփարկումից պարզվում է նաև, որ հնավանդ ապարանքից մնացած շինություններին 18-րդ դարի սկզբում ավելացված ներփակ բակով գերանածածկ սենյակները համակառույցի բնակելի մասն են կազմել, իսկ մելիքական ընդունարան-դահլիճը մնացել է հինը՝ խորշաձև մասով (զահախորշով) թաղածածկ դահլիճը, հանդիսավոր լայն ու կամարավարպ բացվածքներով ուղղված դեպի բերդավան ու Թարթառի գեղաբեհի ձորը, դեպի այդ

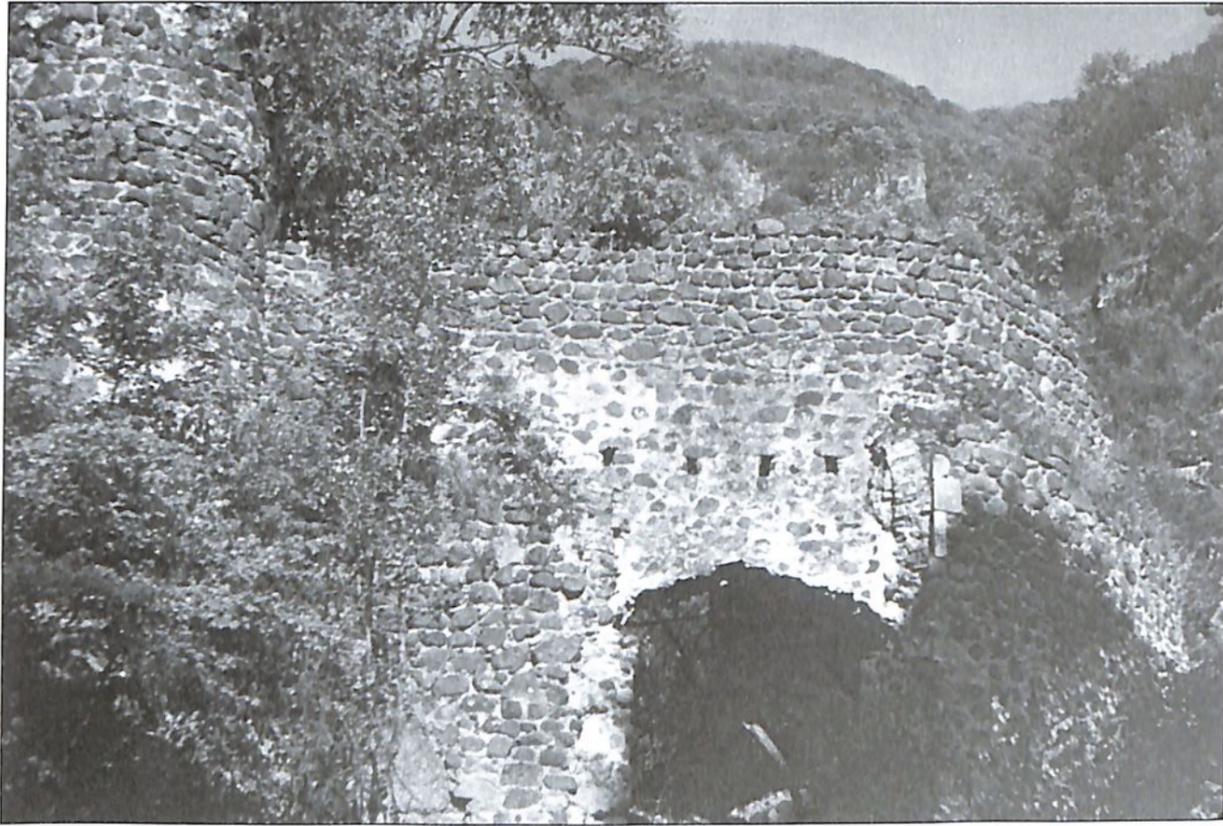
ձորի հեռավոր անվառալանջերին բազմած Երիցմանկանց վանքը:

Ժայռու ու դժվարամարզելի ձորալանջին կառուցված ապարանքի ճարտարապետության մեջ պաշտպանական խնդիրները առաջնահերթ կարևորություն են ստացել: Համեմատաբար ոչ մեծ ներքին փարածքի ողջ պարագծով կառուցված սենյակները լրացուցիչ ամրություն են հաղորդում բարձր պարսպապարերին, իսկ վերդարպասյա աշտարակ-պահակապարերով բակի հետ կապված պարսպակից փանիքները նախապես կառուցված են պաշտպանական գործողություններ վարելու համար: Ապարանքի ընդգծված ամրոցակերպությունը և, հարկապես, բերդերին բնորոշ քողարկված գեղունու առկայությունը վկայում են, որ այն իրոք «Քաղաքաբերդի բերդն» է, այլ խոսքով՝ բերդավանի միջնաբերդ-դոյակը:

Ապարանքը յուրահատուկ է նաև իր կառուցելակերպով: Մեծ թեթույթյամբ լանջին բրգավոր հենապարների և դրանով սրեղծված դարավանդի կայունությունն ապահովելու համար ձորերի սենյակների լայնական պարերը շարունակվում են դարավանդի ողջ խորությամբ, իսկ որմնահեցի դեր կատարող բուրգերն ու պարիները դեպի ներս թեթույթյուն ունեն: Ապարանքի պարերը դրված են ժայռային հիմքի վրա և շարված են անկանոն ու մանր փեղակա նորձաքարից, առար կրաշաղախի կիրառությամբ: Հին մասի պարերի հասությունը 0,9 մ է, իսկ մյուսներինը՝ 0,8 մ: Բակի պարագծով, որմնախորշերի ու մուրքերի վերին եզրի բարձրությամբ պարերում կան փայտե գոփիներ (փայտե բարավորահեծաններ են ունեցել նոր մասի որմնախորշերը):

Քաղաքաբերդի դղակ-ապարանքն իր երկու շինարարական շերտերով, յուրահատուկ հարակազմային ու ծավալաբարձական հորինվածքներով և կառուցելակերպով դարաշրջանին խիստ բնորոշ պալարական ու ամրաշինական կառույցների համադրությամբ սրեղծված ու մեզ հասած եզակի հուշարձան է, և, էսպես փարբերվելով ամբողջովին քարաշեն մելիքական փնեթից, կարևոր դեր ունի ուշ միջնադարյան նույնաբնույթ համակառույցների ուսումնասիրության գործում:

XII. ՋՐԱԲԵՐԴ. Մելիք-Բարսեղյանների ամրոցի դարպասը և հր-արմ հատվածը

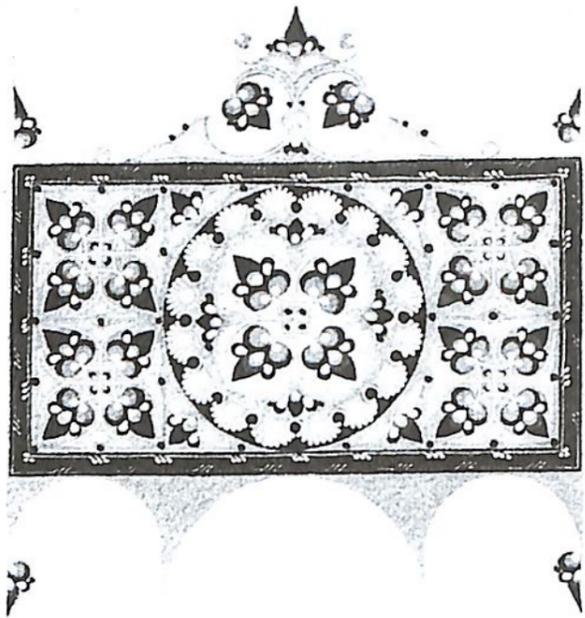
50-60 սմ, իսկ հիմնականում՝ 80-90 սմ հաստություն. արտաքին պարիսպներն ավելի հաստ են 1,2 մ: Ըստ պահպանված հեղքերի՝ սենյակների ծածկը փայտաշեն է եղել՝ հարթ, հողածածկ փանիքով:

Ապարանքն իր անկանոն հափակազմով ու անպաճույճ նկարագրով հանդերձ, Գյուլիստանի

միջնաբերդ-ապարանքի հետ ներկայացնում է ամրացված մելիքական փան մի ուշագրավ փիպ և այդ փիպի սակավաթիվների մեջ արժեքավորվում է իր պահպանվածությամբ և դարաշրջանին բնորոշ պարզագույն հորինվածքաձևերով:

ԻՅՈՒԼԹԱՆ

Ապարանքի մնացորդները գտնվում են ԼՂՏ Մարտիրոսի շրջանի Գյուլաթաղ գյուղում, ժայռոտ ու լեռն լանջերով բլրի գագաթին և հարվածաբար պահպանվել են մեր դարի կեսերին կառուցված դպրոցական շենքի պատերի մեջ²⁰³։ Անցյալ դարավերջին ավերակները ավելի բարվոք վիճակում տեսել ու նկարագրել են Րաֆֆին և Մ. Բարխուդարյանը, վերջինս արագրել է նաև ապարանքի շինարարական արձանագրությունը, որը գտնվել է «դրան հիսսիսային սեմի վերայ»։

«ԱՅՍ Է ՄԵԼԻՔ ԱՌՈՒՇԱՆ ԹՎ ՌՄԽԸ» (1799)²⁰⁴։

Նույն հեղինակները ապարանքը վերագրում են Գյուլաթաղի Մելիք-Ալիսիվերդուն, չնայած մեկ այլ աղբյուրով Մ. Բարխուդարյանը վկայում է նաև, որ ապարանքը կառուցող Մելիք-Առուշանը գյուլաթաղցի Ալիսիվերդի յուզբաշու որդին էր, իսկ սա՝ Ջրաբերդի դրածո մելիքը և գավառի փոհնական իշխող Մելիք-Մեծուհի (Մելիք-Ադամի որդին և հաջորդը) յուզբաշի-հարյուրապետը վերջինիս բացակայության ժամանակ մելիք նշանակված Շուշվա Իբրահիմ խանի կողմից²⁰⁵։

Ամեն պարագայում, այնքան աննշան է եղել այս մելիքների դերը Արցախ-Ղարաբաղի վերջին շրջանի պայմանության մեջ, որ պահպանված բազմաթիվ փաստաթղթերում գեթ մի վկայություն չկա նրանց մասին։ Անբարեհամբավ այս

անուններից մնացած միակ հիշարակը նրանց ապարանք-ամրոցի հիմնամնացորդներն են՝ չպահպանված արձանագրությամբ։

Իսկ ապարանքը, ինչպես վկայում են պահպանված մասերն ու չպահպանված մասերի հիշյալ նկարագրությունները, բրգավոր պարիսպներով շրջափակված ոչ մեծ կառույց է եղել՝ երկշար-պարսպակից սենյակներով։ Կառուցված է բլրագագաթի դարավանդան հարթության վրա, որի եզրերով էլ դրված են հարակազմում արևելքից-արևմուտք ձգված ուղղանկյուն կազմող (արտաքուստ՝ 19,15 x 28,15 մ) պարսպապատերը։ Մրանց 1-2 մ բարձրությամբ հարվածները պահպանվել են նույն պարագծով ավելացված դարձուցի շենքի պատերի ստորին մասերում, իսկ վերակառուցումից զերծ մնացած անկյունների շեշտված ու բոլորաձև-սնամեջ բուրգերից համեմատաբար ամբողջական վիճակում (մինչև 3 մ բարձրությամբ) մեզ են հասել հարավային կողմի երկուսը, որոնցից արևմտյանը՝ ներքին բոլորաձևությունը ծածկող կիսավեր գմբեթաթաղով։ Նյուսիսային կողմում բուրգերի հիմնաքարերն են մնացել, իսկ պարսպի արևմտյան կեսը բանդվել է՝ դպրոցի համար մուտք բացելու նպատակով։ Նենց այստեղ՝ միակ մարչելի կողմում է եղել ապարանքի դարպասը, քանզի մյուս կողմերում պահպանված պարսպապատերը խուլ են։

Ապարանքի ներքին հորինվածքից հետքեր չեն պահպանվել։ Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝ այն բաղկացած է եղել հինգ սենյակից, որոնցից իր այցելության ժամանակ երկուսը կանգուն են եղել, երեքը՝ կիսավեր²⁰⁶։ Իսկ Րաֆֆու վկայությամբ՝ ողջ մնացած մի բանի թաղածածկ (իր խոսքով՝ «կամարակերպ») սենյակներում անցյալ դա-

²⁰³ Նուշարձանը չափագրել են 1984 թ.։
²⁰⁴ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 215 (տե՛ս նաև՝ «Դիվան հայ վիճագրության», 5, էջ 95), Րաֆֆի, Եժ, հր. 9, էջ 283-284։
²⁰⁵ Մ. Բարխուդարյանց, Պարմություն Աղուանից, հր. Բ, էջ 120 (Այս Մելիք-Ալիսիվերդուն չպետք է շփոթել ոչ իսպեն գավառի Նասան-Ջալալյան նշանավոր փոհնի Մելիք-Ալիսիվերդու հետ, ոչ էլ՝ նույն իսպենի իսնձրիսպան գյուղում Իբրահիմ խանի մյուս դրածո Մելիք-Միրզախանյան Մելիք-Ալիսիվերդու հետ)։

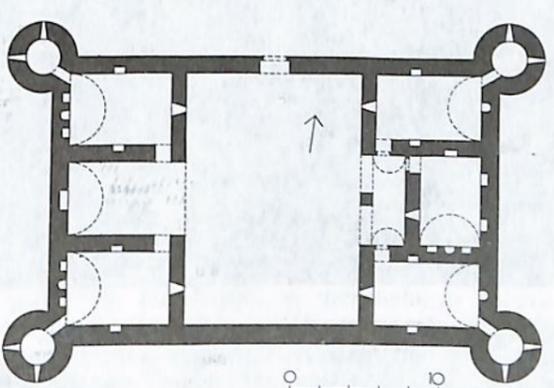
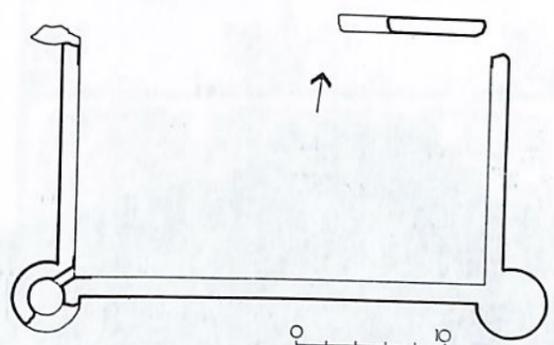
²⁰⁶ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 215։

րավերջին բնակվում էին Մելիք-Ալիսիվերդյան փոհնի ներկայացուցիչները²⁰⁷։

Այս փղեկությունները համադրելով հուշարձանի առկա հարակաձևի հետ և ելնելով մելիքական ապարանքների հորինվածքային ընդհանրություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ այսօրեղ ևս սենյակները հավան են եղել պարսպապատերին և երկու շարքով (մեկում՝ երկու, մյուսում՝ երեք սենյակով) ընդգրկել են ներքին բակը։ Ընդ որում, ապարանքի հարակաձևի համաչափությունից ակնհայտ է, որ 2-3 սենյակները կարող էին զբաղեցնել միայն բակի արևելյան և արևմտյան կարծ պարզսպակողմերը, այն էլ՝ միջանկյալ նախասրահի կամ երեսբաց սրահի առկայությամբ, մանավանդ որ, ինչպես տեսանք, նախորդ բոլոր ապարանքներում սենյակների մուտքերը բացառապես այդպիսի սրահներից են։ Անկասկած, այս սենյակները ընդհանուր առմամբ չեն փարբերվել ժամանակակից մյուս ապարանքների նման շինություններից և պարտերում ունեցել են պահարանախորշեր ու բովաթիներ, իսկ պարուհանները եղել են բակահայաց ճակարկում։

Չնայած վար պահպանվածությանը՝ նկատելի է, որ այս ապարանքը ևս շեշտված պաշտպանական բնույթ է ունեցել. պատերը 1,2 մ հաստություն ունեն, իսկ փղեկների մարչելիության պարճառով, ողջ կառույցի չափերի համեմատ բուրգերը խոշոր են ու ընդգծված (արտաքին փրամագիծը՝ 4,8 մ)։ (Պարահական չէ, որ ապարանքը առավելապես հայտնի է որպես Մելիք-Ալիսիվերդյանների ամրոց)։ Նարկանշական է նաև, որ գյուղամիջի բարձունքին կառուցված ապարանքն իր ընդհանուր ծավալով ազատ է կանգնած՝ ամրոցների միջնաբերդ-ապարանքների նման, ինչի հետևանքով պարսպակից սենյակաշարքերից և ոչ մեկը լանջամերձ-կիսագեպնափոր շարքերից և ոչ մեկը լանջամերձ-կիսագեպնափոր չի եղել՝ ինչպես նույն շրջանի գրեթե բոլոր մելիքական փրան համակառույցներում է։

Գյուլաթաղի ապարանքը 18-րդ դարի վերջի ճարտարապետական մարմնողությամբ սփեր-

26. ԳՅՈՒԼԹԱՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն-վերականգնություն

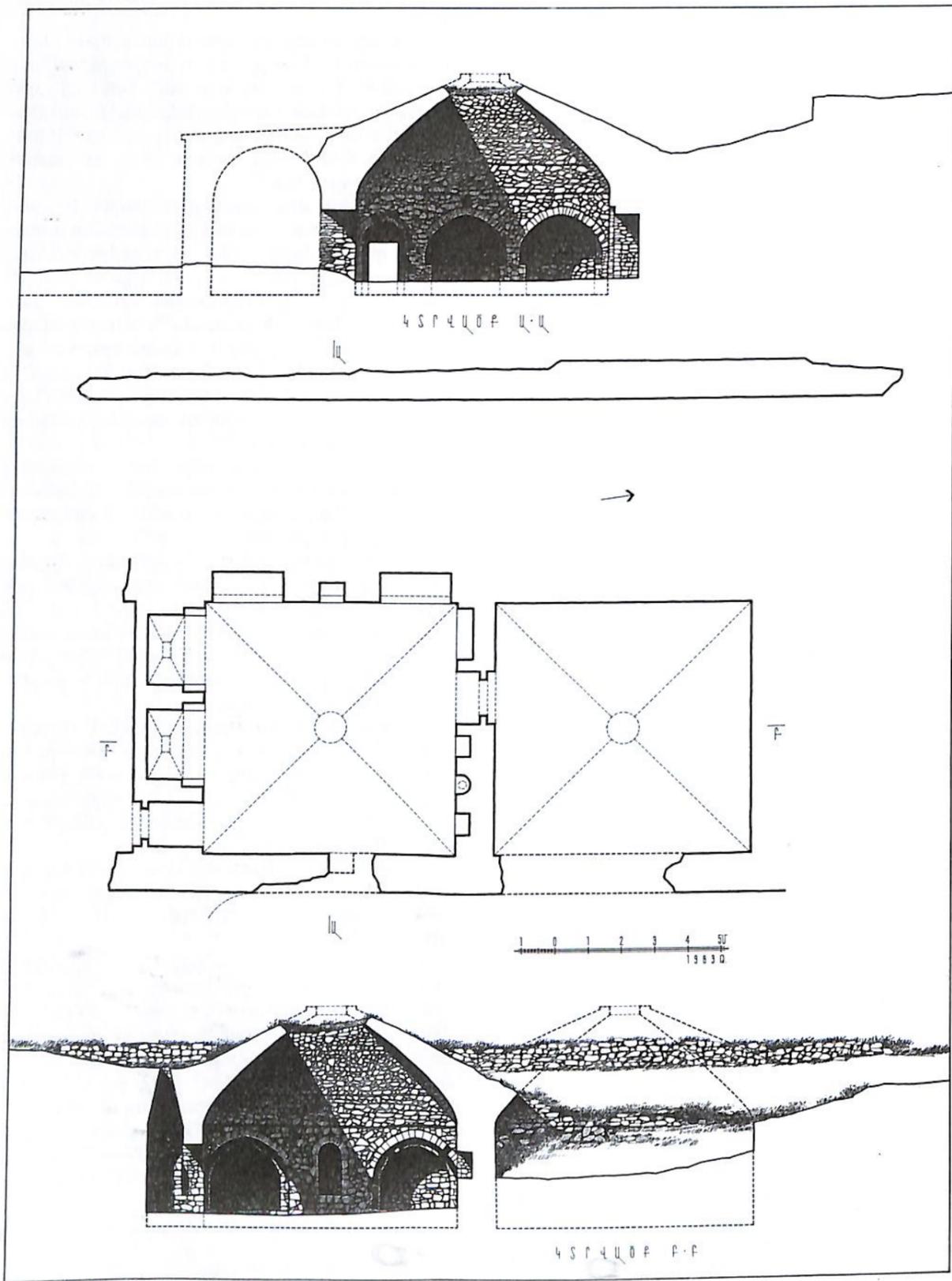
ծված ևս մեկ մելիքական բնակարան-ամրոցի օրինակ է, և իր խիստ խաթարված վիճակով հանդերձ, լրացնում-հարստացնում է այդ բնագավառի պայմանությունը։

²⁰⁷ Րաֆֆի, նշվ աշխ., էջ 283-284։

27. ԱՎԵՏԱՐԱՆՆՈՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ԱՊԱՐԱՆԷ. Չափագրություն

նօրինաբար Վարանդայի մելիք կարգվեց հոր մահից հետո, մելիքական աթոռի օրինական ժառանգորդ, միահորածին ավագ եղբոր՝ Մելիք-Ջումշուղի փոխարեն²³⁰: Տեղին է նշել, որ Մելիք-Ջումշուղը այնուամենայնիվ իր ձեռքն է վերցրել գավառի իշխանությունը (1792-1812 թթ.)²³¹ և իր հայրենանվեր գործունեությամբ վերականգնել Մելիք-Շահնազարյան փոհմի վաղեմի բարի համբավը²³²: Ինչպես վկայում է 1792 թվականին Մելիք-Շահնազարի մահից մի քանի օր առաջ Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի կազմած չափազանց հեղափոխական մի գրությունը, հոր թրջաբարո կենցաղից ու ազգակործան գործերից վիրավորված ու դառնացած Մելիք-Ջումշուղը արժանապատվորեն հրաժարվել է «խամսում ու աշխարքում» ճանաչված այդ «մին մարդ»-ուց ընդունել գավառի իշխանությունն ու անբավ հարստությունը, այդ թվում «իմարաթ»-«ամարաթ»-ապարանքները, ասելով. «ես էնչափ ունեմ, որ ինձ հերիք է»²³³: Իսկ նրա ժառանգական ունեցվածքը հայրնի է մեկ այլ փաստաթղթից, որը կայքի ու գույքի մի պարկառագողու ցուցակ է և ավարտվում է ապարանքների թվարկությամբ. «Զարաշեն փներ. Շուշիում երկու հար, Ավետարանոց գյուղում երեք հար»²³⁴:

Ինչպես կարծում է Լեոն և վկայում հիշյալ Իսրայել կաթողիկոսը, Մելիք-Շահնազարի կայքից իրենց բաժինն են ունեցել նաև նրա մյուս որդիները (Նուսեյնը, Ջհանգիրը և Ջհանբախսը), որոնք հավանաբար է, որ այդուպար արդեն հայրնի և սակայն ակներև է, որ այդուպար հայրնի և այսպետը նշված Ավետարանոցի երեք ապարանքները ի վերջո անցել են Մելիք-Ջումշուղին, չնայած դրանցից մեկի շքանույթին վաղորդ էր շեշտված արձանագրվել. «Մեյին բեկին է այս ամարաթս», քանզի նրա «շինել փուած շենքն է»:

Ավետարանոցի այս երեք ապարանքները հեղափոխիչ ճակատագիր են ունեցել նաև հեղափոխում և չնայած գրնվել են բարեշեն գյուղում, հանգամանքների բերումով 1826 թվականին ավերվել են Մելիք-Շահնազարին այնքան հովանավորած պարսիկների ձեռքով²³⁵:

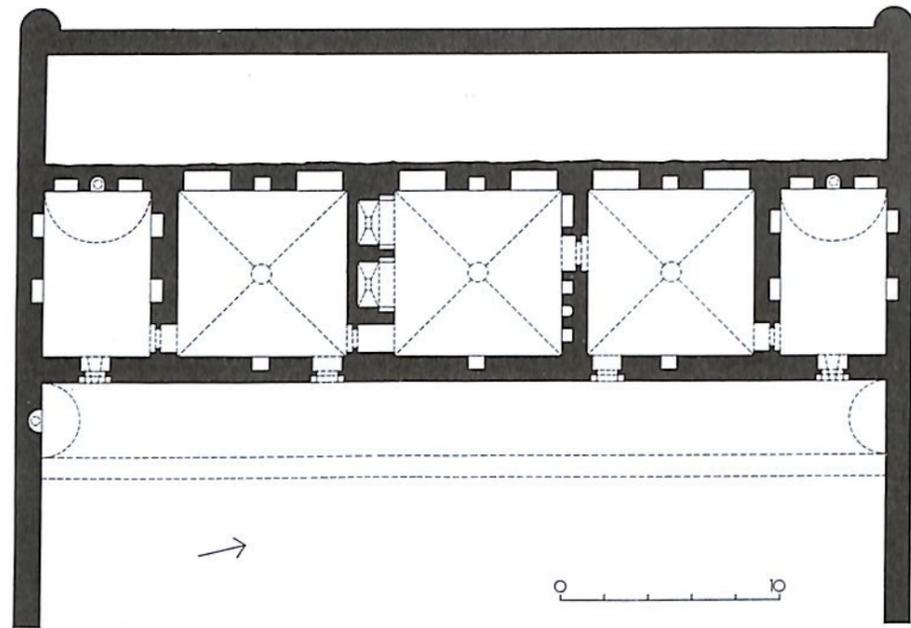
²³⁰ Բաֆֆի, Եժ, հր. 9, էջ 499, 502, 504:
²³¹ Մելիք-Նուսեյն Բ-ը մահացել կամ սպանվել է 1801 թ. Մելիք-Ջումշուղը 1812 թ.: (Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», 5, էջ 150-151):
²³² Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 502-505, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 377:
²³³ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 376:
²³⁴ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 24, նույնի Խոջայական կապիտալ, էջ 169:
²³⁵ 1813 թ. Գյուլիստանի դաշնագրից հետո, 1817 թ. Արցախում և շրջակայքում գեներալական նահանգապետ նշանակված ռուսական բանակի գեներալ Վալերիան Մադարովը (Ռուստոմ Մադարյան) Վարանդայում 15 գյուղ կալվածք ունեցող, որոնց թվում և իր ծննդավայր Ավետարանոցը: Այսպիսով էլ նա ապարանքներից մեկի վրա «կառոյց գիրք պարտա շքել ձևակերպութեամբ, ըստ արևմտեան պատրաստի շքել ձևակերպութեամբ, ըստ արևմտեան պատրաստի կաց» (Մ. Զապլեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 246): Մակայն կաց» (Մ. Զապլեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 246): Մակայն կաց» (Մ. Զապլեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 246): Մակայն կաց» (Մ. Զապլեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 246):

Մակայն պարահական չէ նաև, որ ինչպես երևում է, Մելիք-Շահնազարի օժանդակությամբ 1786 թ. կառուցված այս ապարանքը, այնուամենայնիվ, համեմատաբար քիչ է փոժել պարսիկների ավերմունքից և իր կիսավեր ու ամբողջական շինություններով հասել է մեր օրերը: Այս մասին է խոսում նաև Սյր. Լիսիցյանի նկարագրությունը, ըստ որի՝ հուշարձանի վիճակը մեր դարասկզբին այսպիսին էր. «Այս շարքի (Մելիք-Բաղու ապարանքի գլխավորների-Ա.Ղ.) հյուսիսային վերջավորությունում կանգուն է երեք դարահամեմտից բաղկացած ևս մի խումբ՝ Մելիք-Բաղու ու շարքի Մելիք-Մելիքիները: Մենյակների այս շարքը հեղափոխ (արևմտյան) պարով խորացած է ժայռալանջի թեքության մեջ, իսկ առջևինը (արևելյանը) ուղղված է դեպի սալարկված բակը: Յուրաքանչյուր դարադամ էլք ունի դեպի բակ»²³⁶: Երեք «դարադամ»-գլխավորներից այժմ պահպանվել են երկուսը. մեկը՝ ամբողջական, իսկ հյուսիսից սրան կից երկրորդը՝ կիսավեր վիճակում: Սյր. Լիսիցյանի մեկ այլ տեղեկությունը մի անգամ ևս հաստատում է երեք գլխավորան երեքմանի գոյությունը. ապարանքի հեղափոխական անցումն առթիվ նա գրում է. «Այսպիսով մեկական սենյակ առջևից ուղղակի կցված են առաջին և երրորդ դարադամին (երեք դարադամների շարքից) և ծածկված են երկայնական թաղով, հողե հարակի մեծ մասը վեց վերջով (26,5 սմ Ա.Ղ.) բարձրացված է»²³⁷: Նարավային կանգուն գլխավորան ճակատապարհն այսօր էլ մնում է այս սենյակներից մեկի թաղի մնացորդը, իսկ դրա առջևի բակում, գլխավորան հարակից բարձր հողաշերտի վրա նկարելի են շարվածքի հետքեր:

Կանգուն գլխավորան հարավային կողմում պահպանված մեկ այլ շինության հիմնապատերը մնացել են մերօրյա կցակառույցի փակ և անմարչելի են, իսկ դրա հետ կապող մուտքը փակված է: Տեղացիների հավասարմամբ այսպետը եղել են նաև երկարավուն հարակազմով թաղածածկ դահլիճներ, որոնք, ըստ ամենայնի, իրենց ավանդական հորինվածքով կրկնվել են գլխավորների շարքի երկու կողմում:

Այսպիսով պարզվում է, որ մինչև այժմ հայրնի մեկ կամ երկու գլխավորավոր ապարանքների կողքին Ավետարանոցի այս մելիքական փունը յուրահարուկ է եղել իր երեք գլխավորումով, որոնցից մեկ հասած երկուսը, և հարկա-

Մելիք-Բաղու ապարանքի վրա, իսկ Բաֆֆին, Մ. Զապլեանցն ու Սյր. Լիսիցյանը այդ վերակառուցումը վերագրում են Մելիք-Շահնազարի ապարանքին: Նկարի ունենալով վերջիններիս փորձից ավելի ստարակայական նկարագրությունները և հուշարձանի այժմյան վիճակը կարելի է ենթադրել, որ, իրոք, հենց այս ապարանքն է վերակառուցվել: (Տե՛ս նաև «Մեղու Նախարանի», 1873, N19, էջ 3):
²³⁶ Ս. Լիսիցյան, «Карабахский карадам», с. 105-106.
²³⁷ Նույն փոքրում, էջ 107:

28. ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

պես՝ միակ ամբողջականը, նույնպես խիստ ինքնաբերական են:

Դրանք ամենախոշորն են նմանօրինակների մեջ (հարակազմում ներքուստ՝ 7,65 x 7,65 մ), մեկական արտաքին մուտք ունեն արևելյան ճակատապատի միջին մասում և հաղորդակցվում են կամարակապ լայն դռան միջոցով: Գլխավորներից հարավայինը կանգուն է և ունի քարաշեն, գոցվող թաղերով կազմված երդիկավոր գմբեթածածկ, իսկ երկրորդի նույնպիսի ծածկը փվել է թափվել է ներս՝ մինչև թաղերից պահպանված ստորին շարքերը: Ապարանքի ներքին լուծումների յուրօրինակ ու գուսպ վայելչության մասին է վկայում կանգուն գլխավորը. մուտքի դիմացի լանջակից պատը ձեւավորված է երկու միաջափ, լայնաթիչք ու կամարակապ որմնախորշերով, որոնց միջև մեկ այլ փոքր ու վերձիգ կամարախորշ կա, ձախակողմյան ողջ պատերեսը զբաղեցնում են կից դահլիճի հետ կապող կամարամուտքը և դրա կողքի երկու խոշոր ու կամարավարտ օջախ-կրակարանները, իսկ աջակողմյան պատում՝ երկրորդ գլխավորը հաղորդակից մուտքի երկու կողմում, նույնպես կամարախորշեր են՝ փոքր բովարտով: Ընդ որում հարկանշական է, որ մուտքից դիմացի երեք պատերում այդպիսով ստեղծված գրեթե անընդհար կամարաշարքը ոչ միայն ներքին փարածքի ընդարձակության պատրանք է ստեղծում, այլև՝ երդիկալույսի ներքո խորն սրվերներ ձգելով, պատերից ասես անջատում-թեթևացնում է գմբեթածածկի ցածրամած ու միապաղաղ գոցվող թաղերի փետողական ծանրությունը:

Մակայն գլխավոր ամենաբնորոշ մասը աննախադեպ խոշոր չափերի՝ 2,1 մ բացվածքով ու 1,7 մ խորությամբ գույգ կից կրակարաններն են, որոնց ճակատակամարի թռիչքը էլ ավելի է մեծացված եզրամուտքերի հաշվին, իսկ բրգաձև հորերի փեսքով ծխաբարները փանիքում ավարտվում են ուղղանկյուն անցքերով:

Երկրորդ գլխավոր որմնախորշերն ու երրորդի հետ կապող մուտքը այժմ հողածածկ են և դրանց ձևերը որոշակի կղառնան միայն պեղումներից հետո: Մակայն դժվար չէ կռահել, որ և՛ այս, և՛ չպահպանված երրորդ գլխավորում նույնպիսի հարուստ ներքին հարդարանք են ունեցել: Նախորդ գլխավորավոր ապարանքների ուսումնասիրման փորձը հուշում է նաև, որ այսպեղ ևս գլխավորներն ու դահլիճները բակի կողմից ունեցել են թաղածածկ ու կամարակապ նախասրահներ: Ուշագրավ է, որ կանգուն գլխավոր բակահայաց պատին պահպանված երկայնական թաղի հիշյալ մնացորդը օրգանապես կապված է պատի հետ և, հավանաբար, ի սկզբանե պարկանել է նախասրահին, իսկ վերջինս էլ հետագայում վերակառուցվելով՝ վեր է ածվել, Սր. Լիսիցյանի բնորոշմամբ, «գեներալական» սենյակների:

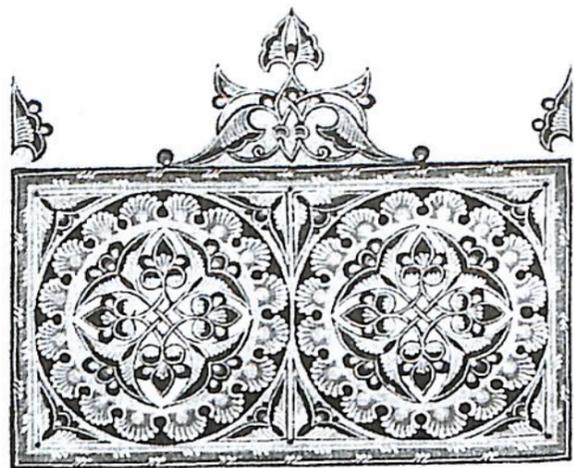
Ավետարանոց է նաև, որ լանջին պահպանված պարսպապարը շարունակվել ու շրջապարել է մելիքական փան համակառույցը՝ ձորահայաց հենապարսպով ընդգրկելով ընդարձակ բակը: Այսինքն՝ մելիքանիստ ավանի բերդապարսպով պաշտպանված ապարանքը, այնուամենայնիվ, ինքնուրույն շրջապարիսպ է ունեցել և եղել է բերդավանի յուրօրինակ փոքրիկ միջնաբերդերից մեկը, հիմնական միջնաբերդի՝ Կուսանաց վանքամրոցի կողքին:

Ապարանքը հիմնականում կառուցված է սպիտակավուն գույնի կուպրաբաշ որձաքարից, սրբաբաշ են միայն մուտքերի և խորշերի եզրամասերն ու կամարները: Կանգուն գլխավորներում պատերի ու գմբեթաթաղի քարերը ծխից խիստ սևացած են, երդիկանցքը փոքր-ինչ բանդվել-լայնացել է: Պատերի ու պարսպի հաստությունը 1,2 մ է, գույգ բովարտների մասում՝ 2,2 մ: Պահպանված ներքին մուտքերը լուծված են դարաշրջանին հարուկ արտաքին շքամուտքերի ձևով. բացվածքը եզրային ելուստներ ունի, որոնք

կրում են պահունակավոր կամարավարտի մեջ առնված կիսակոր բարավորաբարը: Բնորոշ են նաև գույգ կրակարանների ու խորքի պատի երկու որմնախորշերի լայնաթիչք կամարների թույլ արտահայտված երկկենտրոնությունը, ինչպես նաև խորշերի երկշար կամարաղեղները:

Ավետարանոցի պալատական համալիրը բնագավառի պարսպապարի մեջ մեծ ճանաչողական արժեք է ոչ միայն երեք ապարանքներից բաղկացած իր եզակի կազմով, այլև դրանցից մեկի մեջ հազվագյուտ երկու, իսկ մյուսում՝ աննախադեպ երեք գլխավորների առկայությամբ: Վերջինից կանգուն մնացած միակ գլխավորը, միաժամանակ, ուշ միջնադարյան նույնաբերդի հուշարձանների շարքում առանձնանում է ինքնաբերական հորինվածքով և լավագույնս է մարմնավորում ընչավեր մելիքական ընդհանրիկ կենցաղավարման առանձնահատկություններն ու քարակերտ ապարանքաշինության ասպարեզի ճարտարապետաշինարարական ձեռքբերումները:

ՇՈՒՇԻ

Շուշիում պահպանվել են մի քանի ապարանքներ, որոնք գտնվում են քաղաքի հարավ-արևելյան մասում, միմյանցից ոչ հեռու՝ այժմ արդեն մեծ մասամբ ավերված բնակելի տների կառուցապարման մեջ և ձորեզրին: Նուշարձանները ինչ-ինչ պարճառներով դուրս են մնացել հայ ուսումնասիրողների ուշադրությունից, և դրանց մասին որևէ գրավոր վկայություն հայտնի չէ: Օգտվելով այս բացից՝ ադրբեջանական ճարտարապետության ուսումնասիրողներ Ա. Ալիզադեն և Ա. Մարկիսովը ապարանքներից երկուսը ներկայացրել են որպես խանական դոյակներ, ենթադրաբար մեկը վերագրելով Իբրահիմ խանին, մյուսը՝ նրա դստերը՝ Մեծ Խանումին²³⁸: Ընդ որում, այս վերագրումը սկսելով «այսպես կոչված» վերապահումով, հեղինակները Իբրահիմին են համարում ձորեզրինը, իսկ Մեծ Խանումինը՝ դրանից «մի փոքր հեռու» գտնվողը:

Ներագայում հարցին անդրադարձել է Է. Ավալովը, նշելով, որ «Ղարաբաղի պարմագիր Միր Մեհրի Խազանիի մութ գրքում ենք հիշարկություն այն մասին, որ Փանահ խանը իր համար Շուշիում կառուցել է «փոքր ամրոցի նմանվող պալատ՝ պարիսպներով ու բուրգերով», իսկ մյուս կողքի բլրի վրա՝ «գեղեցիկ պալատ»՝ ավագ որդի Իբրահիմ խանի համար»²³⁹: Այնուհետև նա գրում է. «Այժմ Շուշիում պահպանվել են միայն երկու դոյակներ, որոնք գտնվում են

քաղաքի հարավ-արևելյան մասում» և, հղելով Ա. Ալիզադեի ու Ա. Մարկիսովի հիշյալ հոդվածը, հաջորդ փողերում հակասում է ոչ միայն նրանց, այլև՝ Մ. Աշուրբեյլիի միջնորդությամբ վկայաբերված Մեհրի Խազանիի հիշարկությանը, շարունակելով. «Դրանցից մեկը կանգնած է բլրի վրա՝ դա Մեծ Խանումի դոյակն է, իսկ ավելի վաղ պահպանված երկրորդը՝ Փանահ խանինը կանգնած է գառիթափի եզրին, խորը ձորի վերևում»²⁴⁰:

Այսքանից հետո, հավանաբար չկողմնորոշվելով իր և իր նախորդների ենթադրությունների խճողված շարքում՝ հեղինակը խուսափել է քաղաքի այդ հարվածի գլխավոր հարակազմում ցույց տրված հուշարձանների պարկանելությունը ճշտելուց և բացառաբար դրանք ընդհանրացրել է նույն թվահամարի փակ, նշելով «դոյակներ»²⁴¹:

Նարկանշական է, որ հիշյալ ուսումնասիրողները խնդրին անդրադառնալիս «նրբանկատություն» անուշադրության են մատնել 1797-1822 թթ. Շուշվա խաների վեզիր, պարմագիր Միրզա Ջամալ Ջեվանշիրի «Ղարաբաղի պարմություն» երկի այն երկու փոքր գլուխները, որոնցում ակա-նադես-ժամանակակիցը մանրամասնորեն թվարկում է Փանահ խանի և նրա որդի Իբրահիմ խանի կառուցած շենքերն ու շինությունները Շուշիում ու նրանից դուրս, սակայն որևէ պալատ կամ դոյակ չի հիշարկում քաղաքում²⁴²: Շուշվա խաները, իհարկե, քաղաքում ունեցել են իրենց պալատը, որը, ինչպես նաև խնդրո առարկա դոյակ-ապարանքները հարակորեն երևում են քաղաքի բազմիցս հրապարակված երկու (1820-

²³⁸ А. Али-заде, А. Саркисов, О некоторых архитектурных памятниках Шуши, "Памятники архитектуры Азербайджана", сборник, т. 2, Баку, 1950, с. 120-122 и табл. 165-167.
²³⁹ Э. Авалов, Архитектура города Шуши, Баку, 1977, с. 25 (հղվում է Мир Мехти Хазани, Китаб-и-тарихи Карабаг. Цит. По С. Ашурбеёли. Архитектура Шуши и ближайших окрестностей (на основе экспедиции 1934 г.). Научн. архив Ин-та истории АН Азерб. ССР, инв. N359).

²⁴⁰ Նույն փողում, էջ 25:
²⁴¹ Նույն փողում էջ 24:
²⁴² Мирза Джамал Джеваншир, История Карабаха, Баку, 1959, с.59, 101. Տե՛ս նաև, "Кавказ", Тифлис, 1855, N 61, 62, 65, 67-69.

30-ական թթ. և 1853 թ.) գլխավոր հարակազմերում²⁴³: Մ. Սարգսյանն այսպեղ իրավացիորեն խանական (Իբրահիմ խանի) պալատի տեղը նշում է քաղաքի արևելյան մասի հյուսիսային կողմի պարսպամերձ բարձունքին գտնվող ամրացված և ընդարձակ միջնաբերդում, սակայն Փանահ խանին է համարում Մեծ Խանումին վերագրվողը²⁴⁴, իսկ շարադրանքում «Շուշիի սարահարթի արևելյան շուրթին, ամենացածրադիր մասում կառուցվածը» (այսինքն, այլոց կողմից ենթադրաբար Իբրահիմին կամ Փանահին վերագրվողը), անմիջապես շարունակելով. «Մեկի-Շահնագարի դոյակը, ըստ նկարագրության, կառուցված է եղել սարահարթի կենտրոնում, բարձունքի վրա, 18-րդ դարից պահպանված հայկական գերեզմանոցի մոտ»: Նշվում է նաև, որ 19-րդ դարում այս ավերակները հայտնի էին «Մեկի-թին փներ» անունով²⁴⁵:

Քաղաքի վերոհիշյալ հարակազմերում նշված մեկիթական տուն-ապարանքի հիմնապատերը այսօր էլ տեսանելի են և նորահայտ այլ նյութերի հետ²⁴⁶ հնարավորություն են փախ ուրուշակի հստակություն մտցնելու պահպանված ապարանքների կառուցապարման, թվագրման ու վերագրման հարցերում:

Մասնավորապես Շուշիի կառուցապարման ամենավաղ մասը կազմող արևելյան հարվածին վերաբերող հին ու նոր նյութերը համադիր դիտարկելով քաղաքի 18-րդ դարի պարմության ընդհանուր հողվությունը՝ պարզվում է, որ քաղաքի հայկական թաղամասը ապարանքներով սկզբնավորվել է դարասկզբին այս արևելյան հարվածի հարավային կեսում, մինչև ձորեզրը: Դարի կեսերին ձևավորվել է հյուսիսային կեսի պարսպապար «խանական թաղը»՝ միջնաբերդ-ապարանքով, իսկ հայկականը փարածվել է «Մեկիթին փների» ուղղությամբ՝ դեպի արևմուտք²⁴⁷: Ըստ ամենայնի, դարավերջին հատկապես ապարանքների մի մասին բռնությամբ փիրացել են մահմեդական իշխանավորները, ինչն էլ

հերագայում առիթ է տվել դրանց կառուցումը վերջիններիս վերագրելուն, սակայն, նույն պարմագրով մինչ այդ չի արժանացել խանական պարմագրի հիշարկությանը:

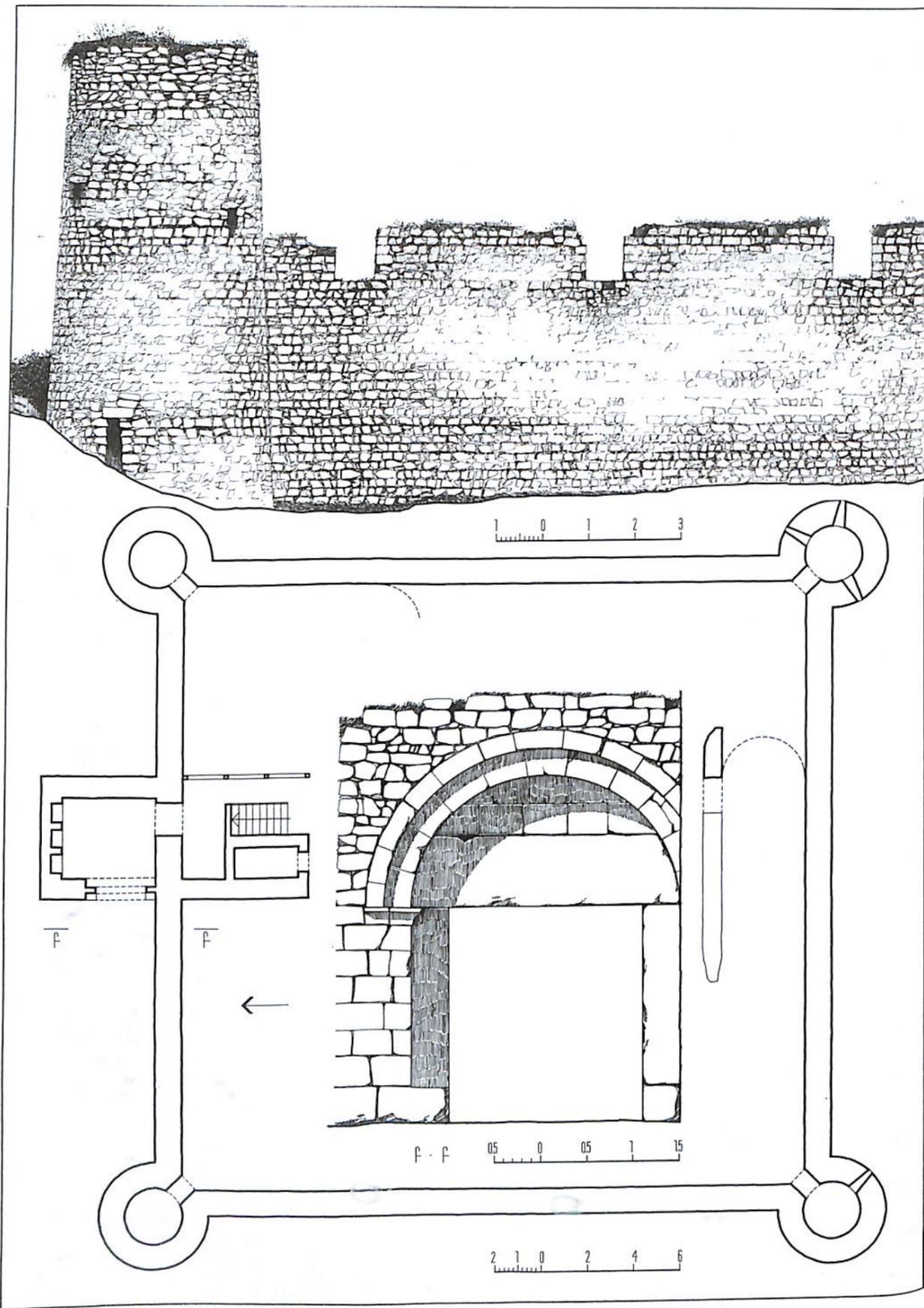
Երկրամասի մեկիթական ապարանքների հետ Շուշիում պահպանված հուշարձանների ակնհայտ ճարտարապետական ընդհանրությունները ևս կասկած չեն թողնում, որ դրանց կառուցումը ոչ մի առևտրային չունի 18-րդ դարի երկրորդ կեսում քաղաքում իշխած խաների հետ և անմիջական արդյունքն է դարաշրջանում հայ մեկիթների ծավալած շինարարական գործունեության:

Տարցը դիտարկենք առանձին հուշարձանների օրինակով:

Առաջին ապարանքը գտնվում է քաղաքի հարավ-արևելյան ծայրամասում, ձորի վերին քարափի գրեթե եզրից մոտ 400 մ արևմուտք, հարավահայաց թեքությամբ բլրակի վրա: Քառաբուրգ, պարսպափակ ապարանքի շեշտված ամրոցակերպությունը հուշում է, որ այն ի սկզբանե կառուցվել ու գործել է որպես ինքնուրույն պաշտպանական կառույց, այսինքն՝ գոյություն է ունեցել նախքան քաղաքի բերդապարիսպների վերաշինությունը այսպեղ հասարակված Փանահ խանի օրոք (1750-52 թթ.)²⁴⁸, քանզի, հակառակ դեպքում, պարսպապարվելուց հետո գրեթե անմալուցելի դարձած բերդաքաղաքում կառուցված ապարանքում նման պարիսպվածության ու բարձրաբերձ բուրգերի կարիքը չէր զգացվի: Մյուս կողմից, ապարանքի կառուցման ժամանակի, հեղինակի ու հանգամանքների մասին ուղղակի վկայություններ կարելի է տեսնել Շուշիի հիմնադրման խնդրին նվիրված աշխարհություններում և այդ առևտրային վկայաբերվող փաստաթղթերում:

Այսպես. 18-րդ դարի վավերագրերի հիման վրա հայ պարմագրության մեջ վաղուց ի վեր ապացուցված է, որ Շուշին որպես բերդ հիմնադրվել է Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալուց շուրջ ավելի վաղ: Մասնավորապես ակադ. Ա. Նովիանինսյանը իր իսկ հրատարակված փաստաթղթերի հիման վրա համոզված է, որ «...Փանահ խանի միջնաբերդն ու Ղարաբաղի խանության նստավայրը դարձած տեղում կառուցված բերդապարիսպների հիմնավորումը սկսել է Ավան յուզբաշին, դեռ 1724 թվականին, եթե ոչ ավելի վաղ: Այն մասին, որ Ավանը այսպեղ զբաղված է եղել բերդապարիսպ կառուցելով, 1725 թ. մի նամակում հայտնել է նաև գեներալ Մապյուշկինը»²⁴⁹: Բերվում է նաև մեկ այլ վկայագիր. «1717 թ. ամրանալով Շուշվա քարում, Ավան յուզբաշին մեծ հռչակի վեր դարձավ»²⁵⁰: Ավան (Ասա-

²⁴³ Ш. Фатуллаев, Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-начала XX века, Ленинград, 1968, с. 103, Э. Авалов, ук. соч., с. 24, Ш. Мкртчян, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, с. 180-181, С. Улричян, Լեռնային Ղարաբաղի պարմագրի շարադրանքային հուշարձանները, էջ 218-219, М. Саркисян, Из истории градостроительства Шуши, Е., 1996, табл. 1-2, Ш. Давтян, Ш. Мкртчян, Шуши, Е., 1997. Алл ЦГВИА СССР, фонд ВУА, д. 22830, лист 1, фонд 349, оп. 44, дело 680, лист 1:
²⁴⁴ М. Саркисян, ук. соч., табл. 1. Նեղինակը հավանաբար առաջնորդվել է ուսու ռազմական ինժեներների կազմած հարակազմի բացառաբարով, ինչը պետք է ընդունել վերապահության, քանզի հասարակարքում է 19-րդ դարի վիճակը:
²⁴⁵ Նույն փողում, էջ 6 և աղ. 1: (Վկայաբերվող նկարագրության համար հղվում է ЦГИА Арм. ССР, фонд 227, оп. 1, д. 248):
²⁴⁶ Այլ նյութերի ձեռքբերմանը աջակցել են ազգագրված Շուշիի նոր գլխավոր հարակազմի հեղինակ, ճարտարապետ Սերգեյ Ամիրաջանը և ճարտ. Արսեն Դավթյանը:
²⁴⁷ Նմմ. Ե. Լալայան, «Վարանդա», էջ 24, М. Саркисян, ук. соч. с. 9: Նարքի համապարփակ բնութայնը դուրս է մեր խնդրի շրջանակից:
²⁴⁸ Ըստ խանական պարմագրի Միրզա Ջամալի, Փանահը Շահբուլաղից Շուշի է տեղափոխվել 1756 թ. (տե՛ս Мирза Джамал Джеваншир, История Карабаха, с. 72):
²⁴⁹ Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, Историческое введение, с. XLI-XLII.
²⁵⁰ Նույն փողում, էջ XLIII: Ա. Նովիանինսյան, Դավթյանը..., գիրք Բ, էջ 609, Պ. Չորանյան, Շոշ և Քարագուլիս սղնախների նույնացման հարցի շուրջ, «ԳԲՆ», 1994, 1-2, էջ 184:

29. ՇՈՒՇԻԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն-վերակազմություն

նես, Նովհանես) յուզբաշին կամ Ավան Սպարապետը 18-րդ դարի սկզբում ծավալված հակաթուրքական ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներից մեկն էր, և որպես «Շուշի սղնախի» հրամանատար հիշվում է 1720-ական թվականների բազմաթիվ փաստաթղթերում²⁵¹, որոնցից մեկը հավաստում է. «...գրվեցավ Քարայզլիի նոր շինած դալումն, 1724 թ.»²⁵²: «Քարագլուխը» նույն «Շուշի քարն» է կամ պարզապես «Քարը», այսինքն «Շուշի սղնախ»-«Շուշի դալա»-Շուշի բերդը, մանավանդ որ «Քարագլուխ»-Շուշիի ժայռերի ստորոտում կա նաև «Քարինպակը»²⁵³: Նասրապետով, որ Շուշիի բերդի վերջին դարերի վերակառուցման առաջնությունը Ավան Սպարապետին է պատկանում, ուսումնասիրողները դժվարանում են մատնանշել, թե հարկապես ինչ և որտեղ է կառուցել Շուշի սղնախի մեծահամբավ գորահրամանատարը, և սա՛ նաև այն պարճառով, որ բերդաքաղաքը բազմիցս վերակառուցման է ենթարկվել: Այս առումով խիստ ուշագրավ է Լեռյի մի հպանցիկ տեղեկությունը, որն այս հարցի պարասխանը անվիճելիորեն կապում է խնդրո առարկա ապարանքի հետ: Ավան Սպարապետի գործունեության առթիվ նա ծանոթագրում է. «Շուշին և սրա շրջակայքն էլ կազմում էին Ավան յուզբաշու կալվածը: Մինչև այժմ էլ Շուշու հարավ-արևելյան ձորի ժայռը կոչվում է «Աւանայ քերծ»: Այդ ժայռի ստորոտում երևում են ավերակներ, որոնք կոչվում են «Ամարաթներ» (ապարանքներ), և ժողովուրդը պատմում է, թե այդտեղ էր բնակվում Ավան յուզբաշին»²⁵⁴: Նսավայրը հիշատակում է նաև Մ. Բարխուդարյանը՝ «Աւանայ կարան»-քարայր, «Աւանայ քերծ» և «Ամարաթներ» անուններով²⁵⁵: Նունոփի կիրճի անմատչելի կրճիցն այսօր էլ պահպանվում են մասամբ ժայռավոր շինությունների ավերակներ, որոնք, ըստ ավանդության, Ավանի կառուցած առաջին ամրոց-ապարանքից են մնացել²⁵⁶:

Եվ քանի որ ավանդաբար Ավան Սպարապետի առաջին «ամարաթ»-ապարանքների տեղը նշվում է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում գտնվող «քերծ»-ժայռի լանջին, իսկ պահպանված ապարանքը նույն հարավ-արևելյան կողմի ժայռի, կամ, որ նույնն է՝ «քերծ»-քարի գլխին է, ուստի կասկած չի մնում, որ հենց դա է 1724 թ. հիշված «Քարագլխի նոր շինած դալան», ասել է թե՛ բերդը, ամրոցը, ամրոցակերպ ապարանքը: Ավան-

հայր է, քանզի ժայռի ստորոտում այդ ժամանակ արդեն կար Ավանի ավելի վաղ՝ ըստ ամենայնի հիշյալ 1717 թ. կառուցած ապարանքը (որ նա «ամրացել էր սկզբնապես և հռչակի տեր դարձել»), ժամանակագիրը նաև այս պարճառով է շեշտել, թե «նոր շինած»-ը «Քարագլխին» է:

Ներաջրքական է նաև, որ ապարանքից մոտ 500 մ դեպի հյուսիս-արևելք, անմիջապես ժայռեզրին, հեղազայի պարսպապատերի մեջ պահպանվել են մեկ այլ քառաբուրգ շինության մնացորդները՝ ձորամերձ պարսպով ու երկու բուրգով: Քաղաքի վերոհիշյալ դարակազմի և 1853 թ. գլխավոր հարակազմերում հարակորեն առանձնացված այս քառաբուրգ-ամրոցը հայտնի է նաև 1857 թ. մանրամասն չափագրությամբ²⁵⁷, և, չնայած այս շրջանում ավելացված լայն պատուհաններին ու երկլանջ տանիքներին, իր հարակազմային լուծման նախնականությամբ կասկած չի թողնում, որ ի սկզբանե նույնպես «Քարագլխին նոր շինած դալայի» մասն է կազմել:

Իսկ որ պահպանված ամրոց-ապարանքները ժամանակագրի գրչի տակ միանգամայն կարող էին «դալա» (բերդ, ամրոց) կոչվել, բացառություն է նաև այն պարզ իրողությամբ, որ հիմնականում հենց նույնափայ ամրոց-ապարանքներն էին ինչպես դարակազմի մյուս արցախյան սղնախների հենակետերը (Նոռեկավան, Տող, Ավերարանոց, Քաղաքարեղ), այնպես էլ ազատագրական պայքարի նոր վերելքի օջախները դարավերջում²⁵⁸:

Բնական է նաև, որ խանական փիրապետության տակ անցած հեղազայի Շուշիում քաղաքի հնագույն կառույցներից մեկի հիմնադրի անունը գրեթե մոռացվել է, կապված մնալով միայն քաղաքից դուրս «Ավանա քերծում» ունեցած նրա առաջին ապարանքի հետ:

Շուշին Վարանդայի մելիքության փիրություն էր և, ամենայն հավանականությամբ, Ավան

²⁵¹ Ա. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և նախ-ռուսական հարաբերությունների պարմությունից, վավերագրեր, էջ 147, 148, 157, 162, Ս. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа, с. 207, 233, Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 56, 57.
²⁵² Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 188.
²⁵³ Մանրամասն տրևն Բ. Ալուրպարյան, Ոսկն շրթա, Ե., 1979, էջ 359-362, Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի հուշարձանները, էջ 210, 212-213:
²⁵⁴ Լեռ, հր. 3, գիրք Բ, էջ 140, ծան. 4, հր. 5, էջ 490:
²⁵⁵ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 134, 423: Տե՛ս նաև Շ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 210:
²⁵⁶ Ներազայում, այս «ժայռակերպ ապարանքը» կրկին անբացվել է Իբրահիմ խանի օրոք և դարձել նրա գանձարան-թաքսիոցը (տրևն Мирза Джамал, ук. соч. с. 102):

²⁵⁷ Ռուսական աղբյուրներում շինությունը նշվում է որպես «պարենային խանութ»:
²⁵⁸ Ավան Սպարապետի անվան հետ են կապվում նաև Վարանդայի Շոշ և Ավերարանոց գյուղերի միջև գտնվող, այժմ չպահպանված ամրությունները Սղնախ գյուղի մոտ և նույն գավառի հարավային եզրին գտնվող «Վեսա դալան»՝ «Նովհանեսի բերդը», որն ըստ Մ. Բարխուդարյանի «... Ունի քարուկիր շրջապարիսպ, ... երկու բարձր և ամուր բուրգ, ... իսկ վերնամասում շինուած իբրև միջնաբերդ մի փոքրիկ դղեակ» (տրևն «Արցախ», էջ 83): Թե ինչ դեր են ունեցել սրանք Ավանի և նրա զինակիցների պայքարի ընթացքում, ըստ պատմական աղբյուրների ստույգ ու միանշանակ հայտնի չէ, սակայն ակնհայտ է, որ երկու սղնախ-ամրոցներն էլ դարակազմի ազատագրական մարտերի տեղական փոքր հենակետերից էին, որպիսիք բազմաթիվ էին Արցախի մյուս մելիքություններում ևս: Սղնախների հետ կապված հարցերի վերջին ուսումնասիրողներից ոմանք, օգտվելով որանց մասին պահպանված բազմաքանակ փաստաթղթերից, վիճարկում են Լեռյի, Աշ. Նովհանեսիյանի, Ա. Գ. Աբրահամյանի, Պ. Նարությունյանի, Բ. Ալուրպարյանի և այլոց ընդհանրացած տեսակետը Ավան Սպարապետի գործունեության մասին, կասկածի տակ առնելով «Շուշի սղնախ»-«Քարագլուխ»-«Շուշի»-նույնացումը (Նամբ. Զ. Արզումանյան, «Մեծ» և «Փոքր» սղնախների հարցի շուրջ, էջ 87-91, Պ. Չորանյան, «Շոշ և Քարագլուխ սղնախների նույնացման հարցի շուրջ», էջ 183-187):

XIV. ՇՈՒՇԻ. Ավան Սպարապետի ապարանքը հր-սրմ-ից (1980-ական թթ. և 1988 թ.)

Սպարապետի մահից հետո (1736 թ.) ապարանքն անցել է Մելիք-Շահնազարյաններին, ապա, ինչպես կարելի է կռահել դարպասի բարավորի պարսկափառ արձանագրությունից, վերդարպայա սենյակի որոշ մանրամասերից²⁵⁹ և 19-րդ դարում արված մի գրչանկարից²⁶⁰, 1770-ական թվականներին ապարանքին փրացել են քաղաքի մահմեդական իշխանավորները և վերակառուցել՝ ավելացնելով բազմաթիվ նոր սենյակներ՝ նախնական հորինվածքին անհարիր ծածկաձևերով ու հարդարանքի փարբերով:

Այս առումով փնտրել է հիշել, որ հերագայում Ռուսաստանի փրկապետությունը առերես ընդունած Իբրահիմ խանի և նրա ժառանգների միջավայրում սովորական էին դարձել կեղծիքն ու խարդավանքը՝ ոչ հեռու անցյալում բռնությանը ձեռքբերածը նոր գերիշխանության օրոք պահպանելու նպատակով: Եվ բացառված չէ, որ ապարանքին փրացած մահմեդականներն իրենց «սեփականության» արժանահավատությունը հաստատելու նպատակով այս շրջանում կեղծել են ապարանքի շինարարական վկայագիրը՝ գլխավոր մուքթի բարավորին ավելացնելով պարսկափառ արձանագրություն՝ հիջրայի 1182 թվականով (մ. թ. 1768 թ.)²⁶¹:

Ապարանքն ընդհանուր հարակազմում պարսպապարբերով կազմված քառակուսի է՝ չորս անկյունում բոլորաձև, սնամեջ բուրգերով: Միակ մուքթը հյուսիսային կողմի միջին մասում է՝ անբացված պարսպից առաջացող ուղղանկյուն, թարածածկ սենյակով, որի արևմտյան պարի պարսպակից եզրում մուքթի լայն, կամարակապ բացվածքն է, իսկ հյուսիսային պարում՝ ավանդական բուխարին՝ գույգ որմնախորշերով:

Ըստ պահպանված հեփթերի, ներքուստ պարսպակից շինություններ են եղել հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմերում: Ընդ որում, հարավային շարքում պահպանվել են բուրգից-բուրգ ձգված մոտ 3,6 մ լայնությամբ բաժանմունքների պարբերի և թաղածածկի հարվածներն ու բակահայաց բացվածքների հեփթերը, արևելյան մասում՝ պարսպի գրեթե ողջ երկարությամբ ձգվող թաղածածկի ստորին շարքերը և սրանց փանիքից 1,5 մ բարձրությամբ, պարսպապարտում թողնված չորսական լայն դիփանցք-հրակնապարներն ու որմնախորշերը:

Պարիսպներն ու բուրգերը պահպանվել են 6-7 մ բարձրությամբ: Բուրգերը դեպի վեր փոքրինչ նեղանում են և երկհարկանի են՝ գմբեթաձև ծածկերով, երկու հարկում էլ ունեն բուխարիներ ու որմնախորշեր, երկրորդ հարկերի մուքթերը

պարսպակից շինությունների փանիքից են: Տարկապետ ուշագրավ է ապարանքի հարավ արևմտյան բուրգը, որն զգալի բարձրություն է ունեցել՝ մոտ 10 մ²⁶²: Ակնհայտ է, որ պարսպի դիփանցքերը և այս շեշտված բուրգը ուղղված են դեպի այսօրվից բացվող ամենահեռահորիզոն փեսադաշտի կողմը: Իսկ սա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ ապարանքը կառուցվել է ինքնուրույն պաշտպանական դեր է ունեցել քաղաքի բերդապարիսպների կառուցումից դեռ շար ավելի վաղ: Այս փեսակերից հարկանշական է, որ ապարանքում պահպանված գծաշար սենյակները խստորեն փարանջարված և հարմարեցված չեն բնակության համար և, ըստ ամենայնի, ծառայել են որպես ամրացված ռազմական հենակետի զորանցներ: Տարակ է նաև, որ վերդարպայա սենյակն իր վերձիգ գմբեթաթաղով, սրավակփիփազարդ որմնաքիվով և ցանցկեն փայտազարդով հարդարված լայն պատուհաններով հերագայի հավելման արդյունք է, որին հավանաբար ժամանակակից են նաև ապարանքի մուքթին ներսից հանդիպակաց և երկրորդ հարկ փանող՝ մասամբ քարե ասփիճանները: Իսկ բակի արևմտյան կեսում կառուցված երկշարք-երկհարկանի սենյակներն՝ իրենց լայն բացվածքներով ու հարթ փայրածածկով, ակնհայտորեն 19-րդ դարի հավելման արդյունք են:

Ապարանքը կառուցված է բաց երանգով կոպրապաշ որձաքարի փոքր-ինչ կանոնավոր շարքերով, 1-1,2 մ հաստությամբ պարբերով: Մրբաբաշ քարով է շարված միայն արտաքին մուքթն իր եզրամասերով, պարզ փրամարի պահունակներով ու երկասփիճան, կիսաշրջանագրծային կամարներով:

Երկրորդ ապարանքի ավերակները գտնվում են քաղաքի հարավ-արևելյան ձորափընյա դարավանդահարթակի վրա, նախորդից մոտ 250 մ դեպի հարավ-արևելք: Ապարանքի կառուցման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, սակայն ճարտարապետական հորինվածքն ու շինելակերպը ակնհայտորեն վկայում են, որ այն 18-րդ դարի կառույց է, իսկ շեշտված ամրոցակերպությունը հուշում, որ, որպես ինքնուրույն պաշտպանական համակառույց, գոյություն է ունեցել դարի կեսից առաջ՝ նախքան քաղաքի բերդապարիսպների վերաշինությունը:

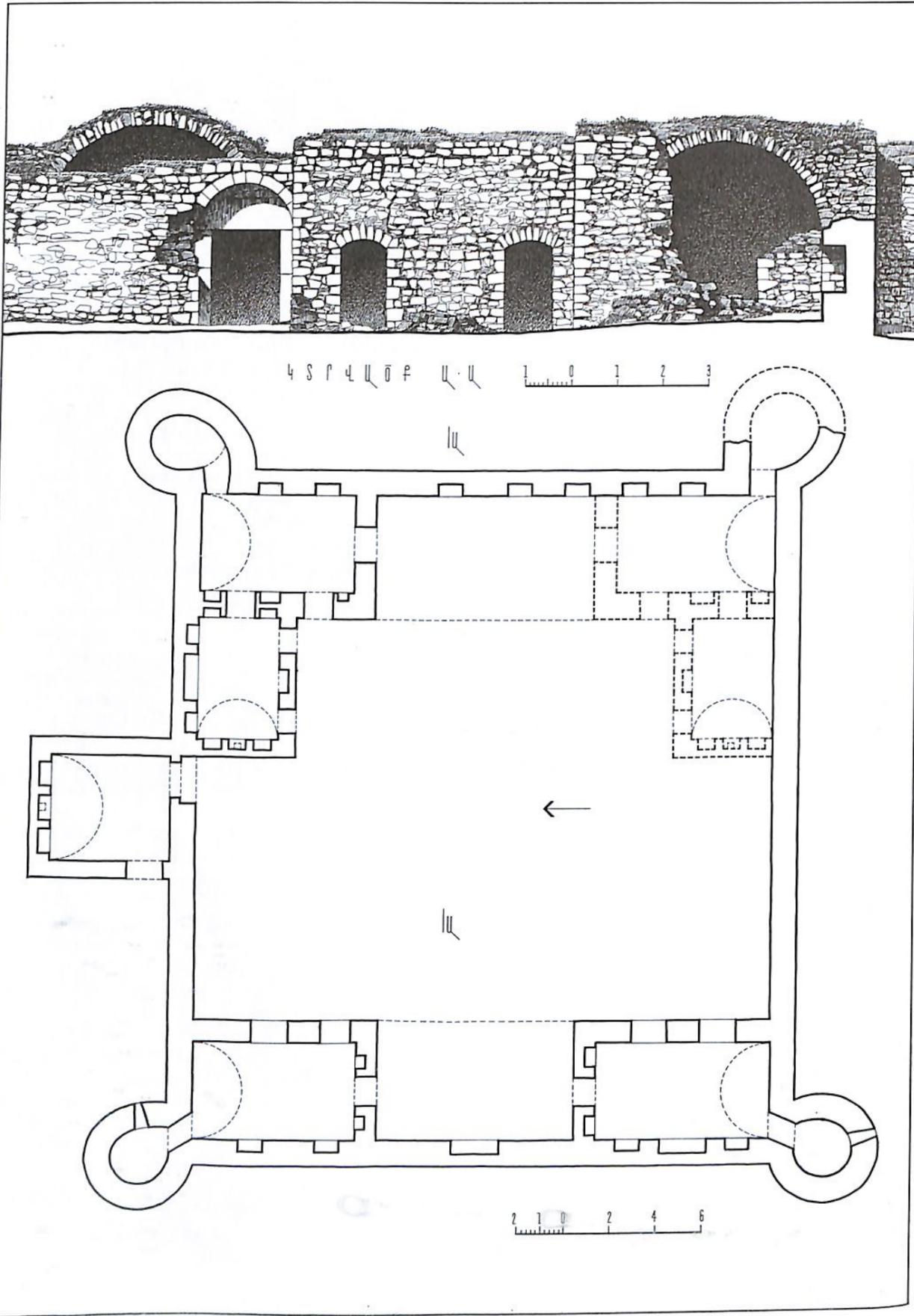
Շուշիի դժվարամարզելի սարահարթը մի բնական ամրություն էր Վարանդայի մելիքների փիրություն և դարասկզբում այսօրվից հիմնավորված Ավան Սպարապետի կառուցումներով արդեն դարձել էր գավառի կարևոր ռազմական հենակետերից մեկը սղնախական ազգաբնակչության ընթացքում: Չնայած մելիքության կենտրոնն ու հիմնական ամրոցը Ավեփարանոց բերդական էր, որպեսզի նույն շրջանում Մելիք-Շահնազարյաններն իրենց ապարանքներն էին կառուցել, այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ Շուշին ևս

²⁵⁹ А. Али-заде, А. Саркисов, ук. соч., с. 122.

²⁶⁰ Ш. Давтян, Ш. Мкртчян, Шуши.

²⁶¹ Э. Авалов, ук. соч. с. 25. Ուշագրավ է, որ այսօրվից հեղինակը նկարագրելով արձանագրության թվականի՝ իր նախորդների վերձանության (հիջրայի 1121 թ.-մ. թ. 1710 թ.) անհեթեթությունը, Լյարիփ Քերիմովի օգնությամբ ուղղել է: (Նմանք. А. Али-заде, А. Саркисов, ук. соч., с. 122.) Ի դեպ, սա այն նույն Լյարիփ Քերիմովն է, որ հայտարարում է. «Շուշա դաշ 2-րդ ավելի ուշ վերաբնակեցված հայերը գորգագործություն են սովորել փնտրել ադրբեջանցիներից» (փնտրել Azərbaycanlıların ковер, Баку, 1985, с. 15):

²⁶² Բուրգը հիմնովին ավերվել է 1992 թ., հավանաբար ունի կոմունիստիկ:

30. ՇՈՒՇԻԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՐԱՆԵՐ. Չափագրություն-վերականգնություն

անմասն չի մնացել այս փոստի մեխիթների լայնա-
 ծավալ շինարարական ձեռնարկումներից: Այս
 առթիվ ուշագրավ է իր բնույթով հազվագյուտ
 պարսկական այն վկայագիրը, ըստ որի Մեխիթ-
 Շահնագարի որդի Մեխիթ-Ջումշուդը, ի շարս
 պարկառելի կայքի ու գույքի, 1780-ական թվա-
 կաններին որպես հայրական ժառանգություն
 ստացել է նաև «երկու քարաշեն փուն Շու-
 շիում»²⁶³: Ընդ որում, փների քարաշեն լինելու
 հանգամանքի շեշտումը գույքացուցակում վկա-
 յում է, որ խոսքն այստեղ ընդհանրական հորին-
 վածքով մեզ արդեն ծանոթ քարաշեն ապարանք-
 ամրոցների մասին է, իսկ ապարանքի հորինված-
 քի ու չափերի ակնհայտ մերձավորությունը նույն
 դարի մեխիթական փների հետ կասկած չի թող-
 նում, որ հենց դա է հիշյալ երկու քարաշեն փուն-
 ապարանքներից մեկը:

Ըստ այսմ, ապարանքի կառուցման ամե-
 նահավանական ժամանակահատվածը պետք է
 համարել 18-րդ դարի երկրորդ քառորդը, նկատի
 առնելով, որ դարի կեսերից հետո հազիվ թե ի-
 մասսա ունենար բերդապարիսպների շնորհիվ ան-
 մաքսելի դարձած Շուշիում նման ամրոցակերպ
 ապարանք կառուցելը: Ասվածի լավագույն ապա-
 ցույցը Մեխիթ-Շահնագարյանների մյուս ապա-
 րանքն է՝ Մ. Սարգսյանի հիշատակած «Մեխիթին
 փները», որը, ըստ քաղաքի հիշյալ հափազանք-
 րում ցույց տրված ուրվագծի և ըստ ճարտ. Ա.
 Դավթյանի վերջերս հայտնաբերած հիմնապա-
 րերի, չնայած դարձյալ ուղղանկյուն է՝ ներքին
 բակով, այնուամենայնիվ զերծ է ամրոց-ապա-
 րանքներին բնորոշ անկյունային բուրգերից:
 Ակնհայտ է նաև, որ «Մեխիթին փները» կոչված
 ապարանքը Մեխիթ-Ջումշուդի հայրական ժառան-
 գության գույքացուցակի վերոհիշյալ «երկու քա-
 րաշեն» փներից երկրորդն է և կառուցվել է 18-րդ
 դարի երկրորդ կեսում՝ պարսպապարված ու ամ-
 րացված Շուշիում կրելով դարավերջի ճարտա-
 րապետական նոր ուղղության քաղաքային բնա-
 կարանաշինության ազդեցությունը²⁶⁴:

Պետք է նշել նաև, որ այս և հետագա
 շրջանում ամբողջովին հայաշեն ու հայահոծ
 բնակչությամբ Շուշի բերդաքաղաքում մեխիթա-
 կան ապարանքների առկայությունը միանգա-
 մայն բնական երևույթ էր, քանզի այստեղ
 բռնությամբ ու դավադրաբար հաստատված խա-
 նական իշխանությունը օտարամուտ ու ժամանա-
 կավոր կազմավորում էր դիտվում, որի ոչնչացու-
 մը դարձել էր դարավերջի հայ մեխիթների ազա-
 րագրական պայքարի կարևորագույն խնդիրը:

Ապարանքի հափազանքը արտաքին եզ-
 րածնով գրեթե կրկնում է նախորդին. պարսպա-
 պարերով կազմված ուղղանկյուն է՝ չորս անկ-
 յունային, բոլորաձև, սնամեջ բուրգերով և միակ
 հյուսիսային մուրքի առջև ունի պարսպից դուրս
 շեշտված ուղղանկյուն թաղամածկ սենյակ, որի
 արևմտյան պարի պարսպակից եզրում արտա-

քին մուրքի բացվածքն է, հյուսիսայինում՝ բու-
 խարին՝ գույգ որմնախորշերով:

Ներքուստ պարսպակից շինություններով
 կառուցապարված են ապարանքի ներքին բակի
 արևելյան և արևմտյան կողմերը: Առավել ամ-
 բողջական է պահպանվել արևմտյան թևը: Վեր-
 ջինս բաղկացած է պարսպի ողջ երկարությունը
 բռնող երեք բաժանմունքներից, որոնցից կենտր-
 րոնականը ամբողջ ճակատով երեսբաց է, իսկ
 եզրայինները՝ այստեղից բացվող մուրքերով,
 գրեթե միաշափ, ուղղանկյուն հափազանքով, թա-
 դակապ ծածկերով և երկուական լայն, բակահա-
 յաց պարուհաններով դահլիճներ են՝ անկյունա-
 յին մուրքով կապված բուրգերի հետ:

Բակի հյուսիս-արևելյան անկյունում,
 բուրգին կից պահպանվել է ևս մեկ նմանաբնույթ
 թաղամածկ դահլիճ, որի ճակատամասի կեսից
 ավելին բռնում է երկարությամբ մինչև ապարան-
 քի մուրքը ձգված մեկ այլ թաղամածկ սենյակ:
 Բրգակից առաջին դահլիճի երկու կամարակապ
 որմնախորշերի շարքը, հավասար քայլով դասա-
 վորված ևս հինգ խորշով, շարունակվում է
 արևելյան պարըսպապարի երկարությամբ՝
 վկայելով, որ այստեղ ևս շինություններ են եղել:
 Ընդ որում, ակնհայտ է, որ հարավային կողմում
 նույնպես եղել է բրգակից դահլիճ, իսկ երկուսի
 միջև առաջացած կենտրոնական մասը ճակա-
 պաբաց է եղել: Այդ են վկայում պահպանված
 դահլիճի՝ սրան կից կանգուն պարեզրն ու հարա-
 վային մուրքը, ինչպես նաև նմանակերպ եռա-
 դահլիճ հորինվածքի առկայությունը հանդիպա-
 կաց շինությունների շարքում:

Ուշագրավ է, որ այստեղ ևս, ինչպես նույ-
 նապիս սենյակաշարեր ունեցող Նոռեկավանի
 երկրորդ և Մոխրաթաղի ապարանքներում,
 կենտրոնական երեսբաց դահլիճի ծածկից ոչ մի
 հետք չի մնացել, մինչդեռ եզրայինների թաղա-
 ծածկը որոշակի է: Ուստի ենթադրվում է, որ
 դրանք փայտաշեն ծածկ են ունեցել՝ ճակատային
 կողմում հենված նույնպես փայտե սյուների վրա
 (ճակատային խորքի պատում որմնախորշերի
 առկայությունը բացառում է դրանց ամբողջովին
 բաց լինելը):

Ապարանքում աչքի է ընկնում հյուսիս-
 արևելյան դահլիճի առջևից կցված սենյակը՝ պա-
 րերի ողջ ներքին մակերեսը զբաղեցնող փարբեր
 չափի որմնախորշերով, բուխարիով և բակահա-
 յաց երկու լայն ու կամարակապ բացվածքներով:
 Նամակառույցի ընդհանուր հափազանքային հո-
 րինվածքից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ այս
 սենյակը ևս կրկնվել է բակի հարավային կող-
 մում, մյուսների հետ համաչափորեն ընդգրկելով
 բակը:

Ապարանքի պարիսպները, պարերն ու
 բուրգերը պահպանվել են 3-5 մ բարձրությամբ,
 թաղամածկերը մասամբ փլված են: Պարիսպնե-
 րը 1,2 մ հաստություն ունեն, սենյակների պարե-
 րը՝ 0,8-1,0 մ և կառուցված են կոպտաբաշտ որձա-
 քարով. շարվածքի անկյունամասերում ու կա-
 մարեն բուն քարերը փոքր-ինչ հղկված են: Սրբա-
 փաշով ու կառուցման խնամքով առանձնանում է

²⁶³ Լեո, հր. 3, գիրք Բ, էջ 24, նույնի՝ Խոջայական կապիտալ,
 էջ 169:
²⁶⁴ М. Саркисян, ук. соч. с. 9-11.

XV. ՇՈՒՇԻ. Մելիք-Շահնազարյանների ապարանքը հր-արլ-ից և հս-արլ բակախայսց նակապը

ապարանքի մուփքը. միակտոր քարից փաշված խոշորաչափ բարավորաքարը (2,4 x 0,7 x 0,45 մ) դրված է 2,1 մ բարձրությամբ, դարձյալ միակտոր եզրաեղուստների վրա և առնված է կիսաշրջանագծային կամարի մեջ:

Շուշիի մելիքական ապարանքները պատկերավորում են հայոց բերդաքաղաքի սկզբնա-

վորման շրջանի պատմությունը, վերահաստատում են անրոցակերպ մելիքական փոքրի կառուցման փարածուն ավանդույթը ու շինարարի արցախահայոց միջավայրում և իրենց հորինվածքային ձևերով հարստացնում են բնագավառի մասին առկա պատկերացումները:

ԹՈՒՒՆԱԿԱԿ

Ապարանքի ավերակները գտնվում են ԼՂ Ասկերանի շրջանի Թուխնակալ գյուղատեղում, մեղմ թեքությամբ լեռնալանջի վրա²⁶⁵: Ավերարանոց գյուղի և Առնդանց անապար կամ Ղոնդիկ անունով հայրնի ուշ միջնադարյան վանքի մերձակայքում փարածված Թուխնակալը Վարանդա գավառի լքված բնակավայրերից է²⁶⁶, սակայն նրա մասին որևէ գրավոր հիշատակություն մեզ հայրնի չէ: Վնավայրում պահպանված ապարանքը ևս երկրամասին վերաբերող տեղագրական երկերում չի հիշվում: Արցախի պարսմաճար փարապետական հուշարձանների քաջագիտակ Ռ. Աբգարյանի վկայությամբ, մերձակայքի բնակիչներն այն վերագրում են Մելիք-Դուխանյաններին: Մելիքական շրջանի պարսմական աղբյուրներին հայրնի չէ նաև այս տոհմանունը, սակայն 19-րդ դարի երկու վիմագիր, ճիշտ է՝ անուղղակի ձևով, այնուամենայնիվ հաստատում են Վարանդայում նրանց ունեցած երբեմնի բարձր դիրքի մասին:

Վկայագրերից մեկը նույն գավառի Խունըշինակ գյուղի Մբ. Ասրվաձաձին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունն է.

«Ի Ռ-ՅԹ (1860)... կառուցաւ եկեղեցիս... արդեամբք և ծախիւք Շուշի քաղքցի բարեպաշտոն ազնուագգի աղա Նայրապետ բէկ Դուխանեանց ի յիշարակ հոգոյ իւրոյ և ամուսնոյն իւրոյ Բակումայ Մելիք Բէկլարեանց և... հորն Բաղդասար բէկի...»²⁶⁷:

Երկրորդը նույն 1860 թվականին Գյուլիստան գավառի Վերիշեն գյուղում գտնված մի վկայական է, որը պարունակում է այսպեղ հաստատություն:

²⁶⁵ Շարադրանքը կազմված է ըստ Ռ. Աբգարյանի տրամադրած նյութերի:

²⁶⁶ Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի հուշարձանները, էջ 169:

²⁶⁷ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 118-119:

ված Մելիք-Շահնազարյան տոհմից մի ոմն «Բէկլար բէկ Մելիք Շահնազար Շահիուրեանցի» նախնիների երբեմնի իրավունքների մասին ստորագրված առաջինը. «Մուսայել Դուխանեանց»²⁶⁸: Ամենայն հավանականությամբ «Շուշի քաղքցի բարեպաշտոն ու ազնվագգի» այս «բէկերի» նախնիները Վարանդայում մելիքական փոքր ու փոքր իրավունքներ են ձեռք բերել 18-րդ դարի վերջերին, Մելիք-Շահնազար Բ-ի մահից (1792 թ.) հետո և ավանդական կարգով կառուցել իրենց ապարանքը նստավայր Թուխնակալում, որը, թերևս, նրանց միակ փիրոյթն է եղել: Դժվար չէ կռահել, որ հզոր ու նշանավոր Մելիք-Շահնազարյանների ոսրան Ավերարանոցից ոչ հեռու գտնվող այս ապարանքի տեղերը շատ համեստ ու աննշան դեր են ունեցել գավառի վերջին դարերի կյանքում, քանզի Մելիք-Դուխանյան տոհմի հետ կապված որևէ հիշարժան դեմք ու դեպք տեղ չի գտել ապարանքների շինարարության ամենաբեղուն շրջանին՝ 18-րդ դարին վերաբերող հարուստ սկզբնաղբյուրներում և պարսմական երկերում:

Այս մասին է վկայում նաև դարի վերջերին խիստ բնորոշ նկարագրով, սակայն համեմատաբար համեստ չափերով ու ճարտարապետությամբ առանձնացող ապարանքը:

Նարավ-արևելահայաց լանջի վրա կառուցված ապարանքի մեզ հասած շինությունները ընդհանուր հարակազմում հյուսիսից-հարավ ձգված մեկ ուղղանկյուն ամբողջություն են կազմում (11,3 x 17,4 մ) և երեսապարով հաված են լանջին, իսկ գլխավոր հարավային ճակատով ուղղված են արևելք: Նորինվածքի կենտրոնում գլխավորում է նախամուտք-պարզզամբով, երկու

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 248:

կողքին՝ դրանց ընդհանուր երկարության չափով ձգված մեկական դահլիճ: Ընդ որում, գլխավորումն ու հյուսիսակողմյան դահլիճը մի հարթության վրա են և մուտք ունեն նախասրահից, իսկ լանջի թեքության պարճառով ցածրադիր մյուս դահլիճի մուտքը բակից է:

Գլխավորումը հարակազմում քառակուսի դահլիճ է (ներքուստ՝ 6,2 x 6,3 մ)՝ քարաշեն, երդիկակիր զոցվող թաղերով կազմված գմբեթաձավով:

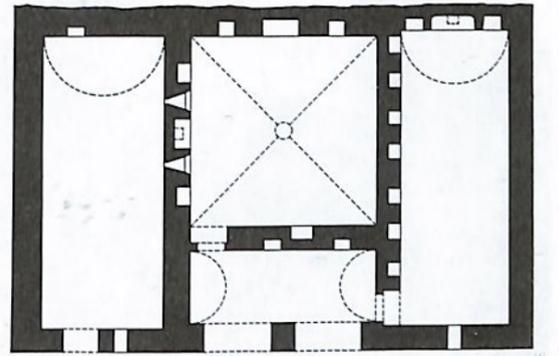
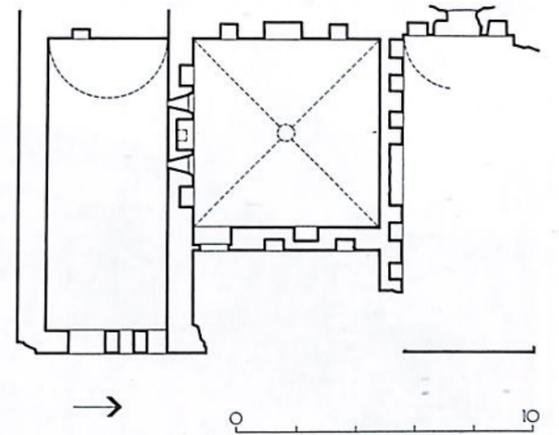
Այսպեղ մեծ հեքաքրքրություն են ներկայացնում հարավային պարուն թողնված երկու փոքրիկ պարուհանները, որոնց բացվածքները արարքուստ բացվում են կից դահլիճի փանիքից վեր, իսկ ներքուստ շեշտակի լայնացված են և վերին մասով խորանում են թաղի զանգվածի մեջ:

Պարուհանների միջև օջախ-բուխարին է, իսկ մյուս կողմում՝ մեկական պահարանխորշեր, ինչպիսի երեքն էլ կան մուտքի դիմացի պարուն: Գլխավոր արևելյան պարին նախասրահում պահպանված երկու խորշերն ու թաղի մնացորդը վկայում են, որ այն քարաշեն ծածկ է ունեցել և, ըստ այդմ, չպահպանված ճակարամասում ևս քարաշեն է եղել՝ հավանաբար երկկամար լուծումով:

Նախասրահի աջակողմյան ընդարձակ ու թաղաձավ դահլիճը (ներքուստ՝ 3,65 x 9,75 մ) այժմ կիսավեր է. բացակայում են հյուսիսային և արևմտյան պարերն ու ծածկի մեծ մասը: Այսպեղ, խորքի պարի մեջտեղում լայն բացվածքով բուխարին է՝ երկու կողմերի կամարախորշերով, իսկ գլխավորումն ու նախասրահի հետ ընդհանուր երկայնական պարուն մուտքի շարունակությունը կազմող յոթ խորշերի շարքն է:

Ինչպես երևում է, նախասրահով կապված գլխավորումն ու այս դահլիճը մելիքական փան բնակելի մասն են կազմել, իսկ մյուս՝ ցածրադիր կողմի ավելի ընդարձակ (ներքուստ՝ 4,0 x 9,75 մ) դահլիճն իր տեղադիրքով, ցածրիկ թաղաձավով, մեկուսի մուտքով ու ներքին պահարանախորշերի և բուխարու բացակայությամբ, ըստ երևույթին օժանդակ-փոքրասական նշանակություն է ունեցել:

Շինությունների այս խմբից փոքր-ինչ հեռու, հյուսիսային կողմում սրանց զուգահեռ պահպանվել է մեկուսի կանգնած մի երկարավուն, թաղաձավ շենք, սակայն առկա նյութերը հնարավորություն չեն տալիս որոշակիորեն ասելու,

31. ԹՈՒՒՆԱԿԱԿԱԿ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն-վերակազմություն

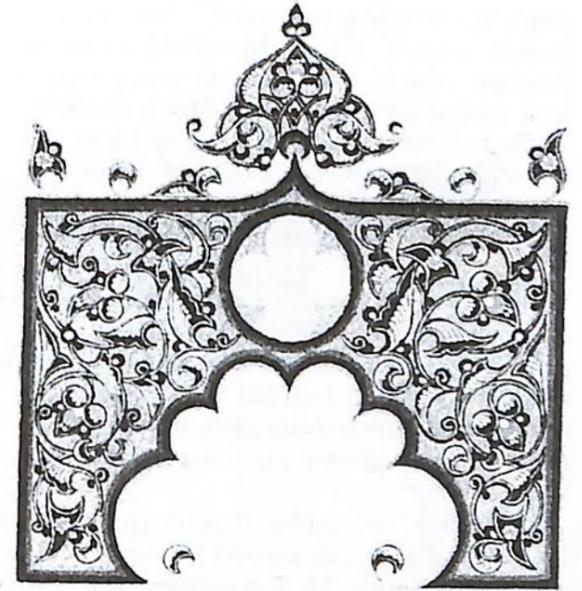
թե դրանք ինչքանով և ինչպես են կապված եղել: Պարզ չէ նաև ապարանքի նախնական հարակազմային հորինվածքի ամբողջ պարկերը՝ մասնավորապես պարսպապարերի առկայությունն ու դրանց մտապարտ փեղը:

Ապարանքը կառուցված է հիմնականում կուպարաշ ու ճեղքված քարից, բացվածքների եզրամասերն ու կամարները շարված են սրբապաշտով:

Թուխնակալի մելիքական տունը 18-րդ դարի պալատաշինության ևս մեկ օրինակ է և անպաճույճ ճարտարապետությամբ լրացնում հարստացնում է բնագավառի պարսմությունը:

XVI. ԹՈՒԽՆԱԿԱԼ Մելիք-Դուրխանյանների ապարանքը հս-արլ-ից

ՏԵՂ

Ապարանքը գտնվում է ՏՏ Սյունիքի մարզի Տեղ գյուղի կենտրոնական մասում, Սբ. Գևորգ եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմով անցնող ճանապարհների միջև, հարավահայաց լանջի վրա²⁶⁹: Ապարանքի կառուցման մասին շինարարական արձանագրություն կա գույգ գլխաբներից արևմտյանի առջևից կցված սենյակի մուտքի հարթ ու երկարավուն բարավորասալի վրա.

«ԹՎ ՌՄԼԲ (1783) Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՄԵԼԻՔ ԲԱՐՆՈՒՂԱՐԻ ՈՐԹԻ ԴԱՎԻԹ ՊԷԿՍ ՇԻՆԵՑԻ ԱՅՍ ԱՄԱՐԱԹՍ ԻԲՐԱՅԻՄ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՕՎՆ»²⁷⁰:

Երկտող արձանագրության առաջին փողի «պեկս» բառի կիսված-անավարպ «Ս»-ն, երկրորդ փողի «ժամանակովն»-ից հետո երևացող երկարված-անորոշ փառի մասնիկը, ինչպես նաև փողերը շրջանակող հորիզոնական գծերի ընդհատումն այդ մասում վկայում են, որ վիճաբի թարը շարունակություն է ունեցել, իսկ շրջանակագծերն ավարտվել են սկզբի ձևը կրկնող սրածայր աղեղներով: Բարավորասալի այլ փաշվածքներից ևս ակնհայտ է, որ այն իր նախնական փեղում չէ և կտրվել, փաշվել ու հարմարեցվել է այսպեղ, ապարանքի հետագա վերակառուցման ժամանակ:

Ուշագրավ է նաև այս սենյակի կողքի գլխափանը կից երկրորդի շքամուտքի բարավորաքարի թերի արձանագրությունը: Քարի կիսաշրջանաձև ճակատին փորված ուղղանկյուն

շրջանակի վերին եզրի երկայնքով փորագրված է.

«Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՇԻՆԵՑԻ»²⁷¹:

Ինչպես երևում է, նախապես փորված շրջանակի մեջ խիտ կցագրերով սկսելով շինարարական արձանագրությունը, գրիչն զգացել է, որ այն չի փեղավորվի շրջանակի մեջ և, անավարպ թողնելով գիրը, նույն բառերով սկսել ու ավարտել է նորը: Իսկ սա դարձյալ նշանակում է, որ Մելիք-Բարխուդարի որդի Դավիթ-Բեկի «ամարաթ»-ապարանքի 1783 թ. շինարարական վկայագիրը վերաբերում է համակառուցյի ամբողջովին քարաշեն գլխաբնավոր մասին և ժամանակագրական որևէ առնչություն չունի այն հարթածածկ շինության հետ, որում գտնվում է:

Ապարանքն իր թվակիր արձանագրությանը գյուղի վերջին դարերի պարմության կարևոր հուշարձաններից է, սակայն Տեղը Սյունիքի հնագույն բնակավայրերից է և հիշվում է 10-րդ դարից: Սյունյաց թագուհի Շահանդուխարը 988 թ. հիմնելով ու շենացնելով գյուղը, նվիրել է Տաթևի վանքին, որի հարկացուցակում խոշորներից էր 13-րդ դարում²⁷²: Գյուղի գերեզմանոցում պահպանված բազմաթիվ խաչքարերն ու փապանաքարերը 13-18-րդ դարերում Տեղի անընդհատ գոյարևման վկաներն են²⁷³, իսկ Սբ. Գևորգ եկեղեցու հնագույն 4-5-րդ դարերին բնորոշ մասերը նրա շար ավելի խորն անցյալի ապացույցը: Այս եկեղեցու հետ է կապված գյուղի վերջին իշխողների անվան առաջին հիշարակությունը: Ըստ հարավային մուտքի կամարակալ քարի արձա-

²⁶⁹ Նկարագրությունը և չափագրությունը՝ ըստ 1982 թ. վիճակի: Այժմ հուշարձանը ամբողջովին նորոգված-վերակառուցված է:

²⁷⁰ Տե՛ն նաև՝ «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 2, Ե., 1960, էջ 70, Ն. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 70, ծան. 30:

²⁷¹ Տե՛ն նաև՝ «Դիվան», 2, էջ 70:
²⁷² Սրբ. Օրբելյան, Սյունիքի պարմություն, էջ 251-252, 399:
²⁷³ «Դիվան հայ վիճագրության», 2, էջ 71-75:

նագրության՝ այն 1747 թ. «Նորեբեցան Բարխու-
տարն, իւր կողակից Թաճունն»²⁷⁴: Սա, անշուշտ,
հաջորդ փարում 1748 թ. Խնձորեսկի անապատ
եկեղեցու բակում գեղաքանդակ փայտանաքարի
փակ ամփոփված այն «ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ԲԱՐԽՈՒ-
ԴԱՐՆ Է, Ի ԳԵՂՋԷՆ ՏԵՂՈՒ»²⁷⁵, որ եղբոր հետ
գեներով դուրս էր եկել Նախիջևանի խանի հեր-
թական ասպատակության դեմ ու նահապակ-
վել²⁷⁶: Մելիք-Բարխուդարի որդին էր 1783 թ. ա-
պարանք կառուցող Դավիթ-Բեկը, որը նույն
1783 թ. մի փաստաթղթում հիշվում է հայոց ա-
զատամարտի նոր վերելքը գլխավորողների շար-
քում, որպես «Ղափանու Դավիթ մելիք Բարխու-
տարեան Տեղու»²⁷⁷, իսկ մեկ այլ փեղեկությանը
հայրն է որպես «ազնուագզի և խոհնամիտ Դա-
վիթ Բեկ, որ էլ գլխաւոր բնակչաց Տեղոյ յսկիզբն
դարուս»²⁷⁸:

Ուրեմն Դավիթ-Բեկ Մելիք-Բարխուդարյա-
նը 1748 թ. մելիքական աթոռին հաջորդել է հորը,
1783 թ. կառուցել իր նստոց-ասպարանքը Տեղ
գյուղում և այնտեղ իշխել մինչև հաջորդ դարի
սկզբները: Երևելի այս մելիքի երկարամյա կեն-
սագրության ամենաակնառու վկան նրա ասա-
րանքն է՝ կառուցված դարաշրջանի պալատաշի-
նության լավագույն ավանդույթներով²⁷⁹:

Ապարանքը բաղկացած է արևելք-
արևմուտք ուղղությամբ մի շարքով դասավոր-
ված երկու կից գլխավորից, դրանց երկու կողմի
մեկական դահլիճից և շարքի հարավային, բա-
կահայաց ճակատը բռնող միասնական սրահից,
որը լայնական պատերով մասնավորված ու մա-
սամբ փակված է հեթազա վերակառուցումների
հետևանքով: Ընդհանուր հարակազմում մեկ
ուղղանկյան մեջ ամփոփված (արարաբուսը՝ 13,0
x 26,5 մ) այս շինությունները երևանասով խորա-
ցած են լանջի մեջ և, ըստ պահպանված մնա-
ցորդների, բակի հետ միասնական, պարսպա-
պար համակառույց են կազմել: Անորոշ է միայն
վերջինիս արևմտյան վերջավորության փեղը,
որտեղ էլ՝ եկեղեցու ուղղությամբ, հավանաբար
եղել է դարպասը:

Գլխավորները միաջափ են ու միանման, քա-
ռակուսուց փոքր-ինչ շեղված հարակազմով (ներ-
քուսը՝ 6,55 x 6,85 մ) և միջնապարի եզրերով
կողք-կողքի բացվող մեկական մուտք ունեն սրա-

հից: Ծածկերն իրականացված են քառանկա-
բրզան գոցվող թաղերով, որոնցից արևմտյան
կողմինը ամբողջովին կանգուն է և ավարտվում է
բոլորածև երդիկանցքով, իսկ արևելյանը մեծ
մասամբ փլված է: Գլխավորների պատերում միայն
երկու հանդիպակաց, փոքր ու հարթածածկ խոր-
շեր կան՝ լայնական առանցքի ուղղությամբ, իսկ
կողքերից՝ ճակատապարի ներսի երեսով բաց-
վող մուտքերով կապվում են երկու եզրային դահ-
լիճի հետ:

Մրանք ուղղանկյուն հարակազմով ու թա-
ղակապ ծածկով պարզ շինություններ են (արևել-
յանը ներքուսը՝ 3,7 x 6,8 մ, արևմտյանը՝ 4,1 x 6,9
մ), որոնց խորքի պատում ավանդական բուխա-
րին է՝ գույգ փոքրիկ ու հարթածածկ խորշերի
միջև, որպիսիք երկուական կան նաև երկայնա-
կան պատերում: Ուշագրավ է, որ դահլիճներից
արևելյանը սրահի կողմից միայն նեղլիկ պատու-
հան ունի, իսկ արևմտյանի լայն պատուհանն ու
մուտքը, ինչպես նաև դրանց առջևի կամարա-
կապ նախամուտքը ակնհայտորեն հեթազա վե-
րակառուցման արդյունք են և, ըստ ոճական ընդ-
հանրության, ժամանակակից են նախամուտքին
կից և 19-րդ դարին բնորոշ կրկնահարկ-հարթա-
ծածկ հորինվածքով սենյակին: Ն. Պապուխյանի
չափագրության ժամանակ (1960-ական թթ.)
նման մի սենյակ էլ եղել է վերջինիս արևելյան
արձանագիր մուտքի դիմաց՝ գլխավորների մուտ-
քերի մյուս կողմում, իսկ դրանց միմյանց կապող
կամարաթաղով կազմվել է գլխավորների նախա-
մուտքը, որն իր հերթին հեթազայում մեջփեղից
պատով կիսվել է և մասամբ վերածվել սենյա-
կի²⁸⁰: Չնայած Ն. Պապուխյանը ևս նկատել է ա-
պարանքի վերակառուցումները, սակայն նրա
կարծիքով՝ համակառույցի «հնագույն մասը եր-
կու քարակերտ գլխավորն, մի թաղակապ սենյակ
և մի թաղակապ նախամուտք է, (որից) աջ և
ձախ շենքի ճակատն են բռնել այժմ ձևափոխ-
ված, ըստ երևույթին նույնպես թաղակապ բա-
ժանմունքներ, որոնց դռները բացվել են նախա-
մուտքի մեջ: Չախակողմյան բարավորի վրա
գրվում է շինարարական արձանագրությունը:
Նամակառույցի մյուս մասերը հեթազա հավե-
լումներ են, որոնցից... է արևմտյան թաղակապ
սենյակը»²⁸¹: Դժվար է համաձայնել այս շերտագը-
րությանը, քանզի պահպանված հետքերը, որոնք
մասամբ միայն այժմ են բացվել և փեսանելի չեն
եղել հերինակին, հակառակն են ապացուցում:

²⁷⁴ Նույն փեղում, էջ 70:

²⁷⁵ Նույն փեղում, էջ 64:

²⁷⁶ Մփ. Լիսիցյան, Ջանգեզուրի հայերը, էջ 36, ծան. 18:

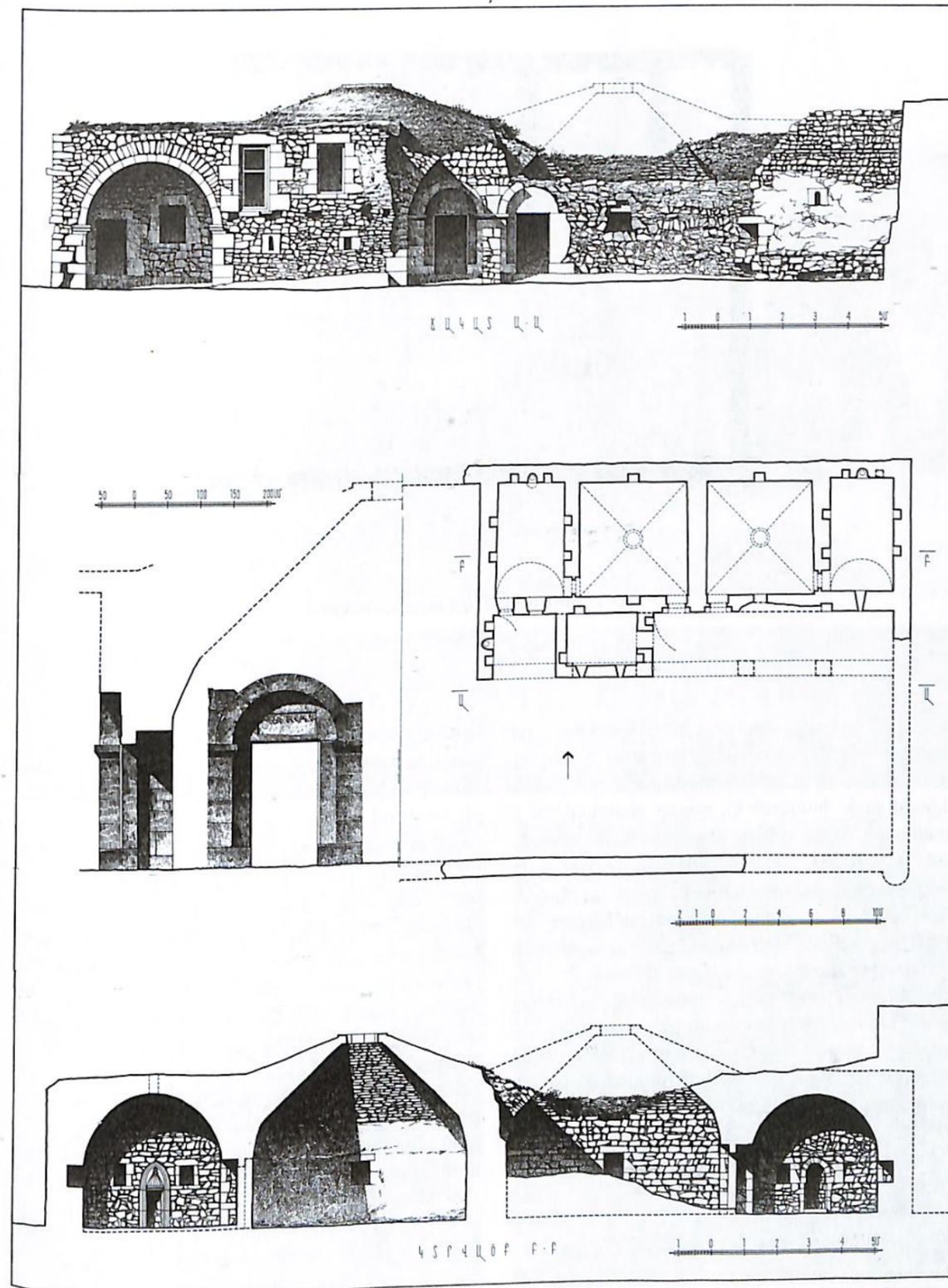
²⁷⁷ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 222.

²⁷⁸ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 264:

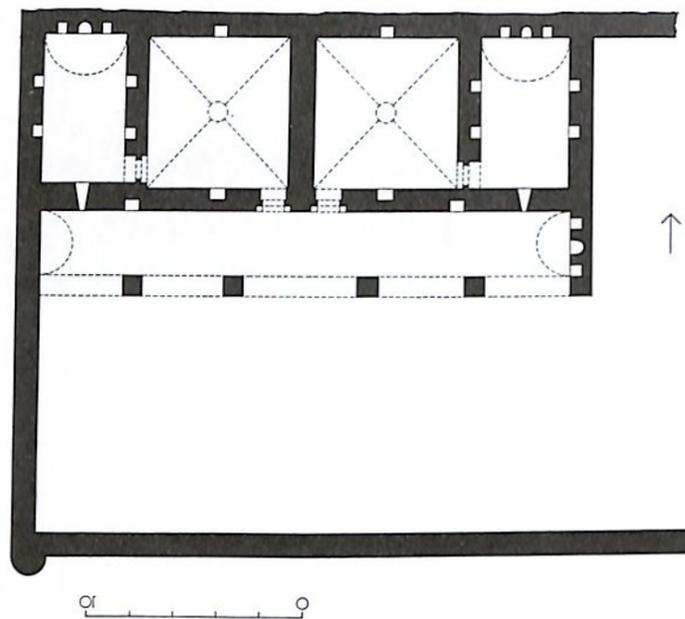
²⁷⁹ Նուշարձանին բազմիցս անդրադարձել է Ն. Պապուխյանը: Տե՛ս նրա՝ Միսիանի, Գորիսի ու Ղափանի շրջանների ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանները, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1963, 11, էջ 57, Մյունխենի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 69-70, «Չայրվող ծածկե-
րով բնակարանները», էջ 332 և պատկ. 102:

²⁸⁰ Ն. Պապուխյան, Մյունխենի ժողովրդական ճարտարապե-
տությունը, էջ 69:

²⁸¹ Նույն փեղում, էջ 70:

32. ՏԵՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Չափագրություն

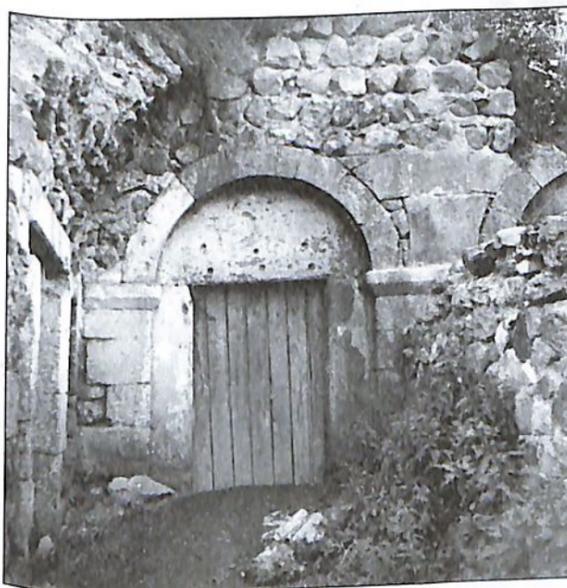
33. ՏԵՂԻ ԱՊԱՐԱՆՔ. Վերակազմություն

Մասնավորապես չի նկատվել, որ արևմտյան կողմի դահլիճը արևելյանի ձևերը կրկնող մուրք ունի գլխավորնից (որն, ի դեպ, այժմ էլ կիսով չափ փակված է), ուստի պարկանում է ապարանքի նախնական հորինվածքին, մանավանդ որ, ինչպես տեսանք, այդպիսի դահլիճները գլխավորավոր մելիքական տներում լայնորեն փարաված են և կանոնիկ ձև ու փեղադիրք ունեն։ Ըստ հետքերի՝ ակնհայտ է նաև ապարանքի ճակատային մասի սկզբնական լուծումն ու վերակառուցման հետագա ընթացքը։ Այսպես, արևմտյան դահլիճի նախամուրքի արտաքին եզրապարի գույգ խորշերով խոշոր բուխարին, դրանցից վեր պահպանված երկայնական թաղի մնացորդը և գլխավորների ճակատամասում գտնվող խորշերը (որոնցից մեկը մնացել է կրկնահարկ կցակառույցի առաջին հարկի առաստաղի մոտ, իսկ երկրորդը փակված է եղել մյուս կցակառույցի պատով) վկայում են, որ համակառույցի նախնական հորինվածքն ունեցել է բակահայաց սյունազարդ ու կամարակապ սրահ՝ ծածկված մեկ միասնական թաղով։ Հավանաբար վերջինիս փլուզման հետևանքով հետագայում, 19-րդ դարի ընթացքում, քառայուն սրահի սյուների քայլին համապատասխան երկարությամբ և

սրահի լայնության չափով երկու կրկնահարկ ու գերանածածկ սենյակներ են կառուցվել, իսկ գլխավորների շքամուրքերի և եզրային դահլիճների առջևում այդպիսով առաջացած նախամուրքերը ծածկվել են ճակատաբաց կամարաթաղերով։ Սակայն, քանի որ դահլիճները այդ նախադրահներից մուրքեր չունենին, դրանցից արևմտյանի ճակատապատում մուրք է բացվել և պատուհանը լայնացվել, իսկ արևելյան կողմի նախադրահը դարձյալ վեր է ածվել սենյակի²⁸²։ (Այս ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև ապարանքի արևելյան կողմից կցված սենյակներն ու պարզզամբները։)

Նուշարձանն այժմ ամբողջովին վերանորոգված է այս վերակառուցումներից պահպանված հետքերի հիման վրա, մերօրյա անհիմն հավելումներով ու աղավաղումներով, որի հետևանքով չնայած պահպանվում ու օգտագործվում է, սակայն խիստ խաթարված է նրա նախնական հորինվածքն ու արտաքին տեսքը։

²⁸² Այսպես 19-րդ դարին խիստ բնորոշ են հարկապես արևմտյան կցակառույցի երկրորդ հարկի մուրքն ու պատուհանը՝ շեղ մեքաղական ցանցով պարված շրջանակներով, ինչպես նաև դրանց առջևի փայտաշեն պարզզամբների բարձակային գերանների խոռոչները պարի մեջ հստակ երևում են։

XVII. ՏԵՂ. Մելիք-Բարխուդարյանների ապարանքը հր-արմ-ից, ապարանքի շինարարական արձանագրությունը և գլխավորների շքամուրքերը (1980-ական թթ.)

Ապարանքը կառուցված է հիմնականում կոպրաբաշ ու ճեղքված քարից, սրբաբաշ են միայն մուրքերի և խորշերի եզրաքարերը: Պատերը հնագույն մասում 1,1-1,2 մ հասություն ունեն, հավելված սենյակում 0,7-0,8 մ: Կանգուն գլխափայտ ներսում պատերը սվաղված են, իսկ ծածկը խիստ սևացած է հեփագայում ավելացված թոնրի ծխից: Կառուցման խնամքով ու միանման, կամարակապ, պարզ հորինվածքով առանձնանում են գլխափայտի շքամուրքերը, որոնց ողջ ճակատամասը մինչև սյունասրահի թաղամածկի հիմքը, սրբաբաշ է: Մեծ վարպետությամբ է մշակված հարկապես արևմտյան կողմի դահլիճի բուխարու ճակատը. կիսաբոլորաձև օջախախոր-

շի բարձր ու գծագարդ եզրաքարերն ավարտվում են երկաղեղ-սրագագաթ կամարաքարով, որի հետ մի կտոր քարից կերպված է նաև ոճավորված-սաղավարաձև ծխանցքածածկ քարը:

Տեղի մելիքական ապարանքն իր նախաստեղծ ճարտարապետական հորինվածքի գույգ քարակերպ-գմբեթավոր գլխափայտով, թաղամածկ դահլիճներով, սյունազարդ կամարասրբահով ու պարսպափակ ամբողջականությամբ 18-րդ դարի վերջի պալատաշինության մեծարժեք հուշարձան է և այդ շրջանից մեզ հասած միակը լինելով Սյունիքում կարևոր տեղ ունի բնագավառի պատմության մեջ:

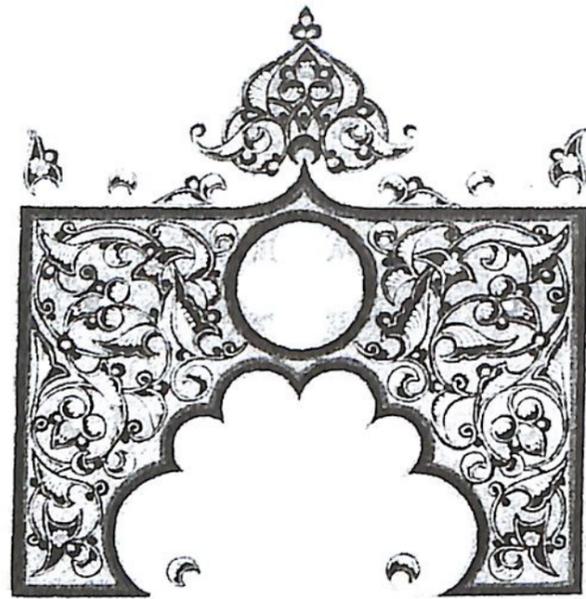

ՂԱՌԻ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՀԱՄԵՐԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵՂԱԴՊԵՆ ԵՎ ԿԱՌԻՑԱԴԱՐՈՒՄ

Մելիքանիստ կենտրոններում պահպանված ու միայն նկարագրությամբ հայտնի ապարանքները դիփարկելիս փեսանք, որ դրանք, գրեթե առանց բացառության, ամրացված ու պարփակ բնակելի-պալատական համակառույցներ են և, ըստ կառուցապարաման միջավայրում ունեցած իրենց փեղադիրքի, փարբերակվում են երկու խմբի՝

- ա) ամրոցների ապարանքներ,
- բ) բնակավայրերի ապարանքներ:

Առաջին դեպքում դրանք կառուցվել են որպես մելիքանիստ ամրոցի պաշտպանական և այլ շինությունների շարունակական մաս կազմող միջնաբերդեր՝ դառնալով ճարտարապետական համալիրի հորինվածքային միջուկն ու գլխավոր շեշտը, միաժամանակ ենթարկվելով փեղանքի ու կառուցապարաման պայմանների թելադրանքին: Այս խմբի ամենաբնութագրական ու համեմատաբար լավ պահպանված հուշարձանները՝ Գյուլիսփանի բերդի և Ջրաբերդի միջնաբերդ-ապարանքները, փեղադրված են բնականից անառիկ ժայռազանգվածների վրա կառուցված ամրոցի բարձրադիր ու նպաստավոր մասում՝ արտաքին հարակաճնով գրեթե կրկնելով փարածքը սահմանափակող բնական պարնեշների եզրագիծը: Ներգծված լինելով բերդամրոցի ընդհանուր պաշտպանական կառուցապարաման համակարգում և ըստ այդմ լավագույնս օգտագործելով փեղանքի պայմանները՝ միջնաբերդ-ապարանքները միաժամանակ մարտելի կողմերից ամրացվել են կրկնապարիսպներով, բուրգերով և այլ կառույցներով, որոնք ապարանքի հետ մեկ միասնական ամրոցություն են կազմում: Այս է պարճառը, որ միջնաբերդ-ապարանքները խիստ որոշակի սահմաններով, ինքնուրույն ու ավարտուն ճարտարապետական հորինվածքով համակառույցներ չեն և, բնականաբար, միայն մելիքական ընդար-

նիքի բնակարաններ չեն եղել, այլ, որոշ առումով նաև զորակայան-հենակերտեր: Ուստի, հիշյալ պարճառներից բացի, այս հանգամանքով պետք է բացատրել նաև միջնաբերդ-ապարանքների խիստ պարզ ու զուսպ ճարտարապետական լուծումները. անկանոն ընդհանուր հարակաճնի մեջ առնված գրեթե միանման ու փոքրաչափ, հարթածածկ սենյակները պարսպակից շարքերով դասավորված են ներքին միջանցքի երկու կողմում՝ մեծ մասամբ զուրկ որևէ ներքին ու արտաքին վայելչությունից (շքամուրք, հարդարանք) կամ օժանդակ բարեհարմարությունից (նախաարահ, պարշգամբ, ներքին բակ):

Տարկանշական է, որ բարձր ու ապահով փեղադիրքի շնորհիվ ապարանքի գլխավոր մելիքական բնակելի հարկաբաժնի դահլիճները լայն պարուհաններ ունեն արտաքին ճակարկներում ուղղված շրջակա բնապարկերի լավագույն փեսարանների կողմը: Այս առումով դարձյալ ուշագրավ են հիշյալ երկու հուշարձանները. Գյուլիսփանի բերդի կրկնահարկ մելիքական ընդունարան-գահասրահի հարավ-արևելահայաց լայն պարուհաններից բացվող փեսարանի հեռապարկերում ձորահովտի անբառածածկ լանջերին բազմամբ բարձրագագաթ Մոավ սարն է, իսկ Ջրաբերդի մելիքական դահլիճների արևմտահայաց նույնպիսի պարուհանները շրջանակում են թարթառ ու թրդի գետերի անբառոտ հովտահեռուները, դրանց մշուշված լեռնափեշերին ճերմակով ուրվագծված Երիցմանկանց վանքը: Ինչ խոսք, ճարտարապետության ու բնության փոխներթափանցված ու ներդաշնակ այս կապը հետևանքն ու անուղղակի արդյունքն է նաև ամրոցի՝ որպես պաշտպանական գլխավոր հենակերտի և շրջակա փարածքների ու այլ ամրացված դիփարկերի փետողական կապի անհրաժեշտության:

Բնական է, որ ամրոցների միջնաբերդ-ապարանքները, որպես ավարաբեր-իշխողի բնակարաններ, ինչպես միջնադարում, այնպես էլ ծանր փորձություններով լի և համայն երկրի համար աղերարբեր ու անկուսմային ուշ միջնադարում, առավելապես հարմարեցված էին պաշտպանական կարիքներին և նվազագույն պայմաններ ունեին խաղաղ ժամանակներում առօրյա կենցաղավարման համար: Բացի այս, ամրոցների դժվարամարտելի բարձունքներին կառուցված այս մելիքական փեղերը կտրված ու հեռու էին և՛ հպարակ ժողովրդի բնակարաններից, և՛ հոգևոր-պաշտամունքային օջախներից: Մինչդեռ մելիքները, որպես զավառային, երբեմն էլ՝ գյուղական մանր իշխողներ, առօրյայում խիստ կապված էին ժողովրդական լայն խավերի ու եկեղեցու հետ²⁸³, և այս պարճառով է նաև, որ իրենց բնակարան-ապարանքները գլխավորապես կառուցել են նսրոց-բնակավայրերում:

Մելիքանիստ բնակավայրերը մեծ մասամբ հնուց հայտնի գյուղեր կամ ոչ մեծ գյուղական ավաններ էին. փարերայնորեն սփռված լեռնային ձորահովիտների թեքադիր լանջերին և հեռու լինելով բանուկ ճանապարհներից, դրանց ու միմյանց հետ կապված էին ճյուղավորված լեռնային ճանապարհներով: Այս բնակավայրերի ընդհանուր առանձնահատկություններից են փեղադիրքի արևահայացությունը և քամիներից պաշտպանվածությունը, փեղում և շրջակայքում ջրառար աղբյուրների, գետերի, արտաբավայրերի ու անբառների առկայությունը:

Սակայն, ինչպես Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան գրեթե բոլոր լեռնային բնակավայրերի, այնպես էլ մելիքանիստ կենտրոնների փեղադիրքային ամենակարևոր նախապայմանը պաշտպանվածությունն էր: Այս նկատառումով է, որ դրանք կառուցվել են կամ ամրոցների մերձակայքում (Տոդ, Գյուլիսփան, Քաղաքաբերդ), կամ թիկունքում ունեցել են բնական պարսպարաններ ու թաքսրոցներ՝ անբառներ, լեռնոտ ձորեր ու բարձունքներ, անձավներ (Քաշաթաղ, Խնածախ, Խնձորեսկ, Տեղ, Հոռեկավան, Մոխրաթաղ), կամ, լավագույն դեպքում, դրանց հետ մեկտեղ ունեցել են նաև բնակավայրը եզերող իրենց ուրույն պաշտպանական կառույցները (Ավանաբերդ, Քաղաքաբերդ, Ավերարանոց):

17-18-րդ դարերում բնակավայրերի պաշտպանության գործում մեծ դեր են խաղացել նաև դրանց շրջակայքում լայնորեն փարածված լեռնային փոքր, ամրացված գորակայան-հենակերտերը՝ բերդերի, վանք-ամրոցների ու բերդավանների հետ ընդհանրական անունով հայտնի «սղնախները»²⁸⁴:

²⁸³ Ե. Լալայան, «Գանձակի գավառ», էջ 247-249, Լեռ, հր. 3, գիրք Բ, էջ 23:

²⁸⁴ Գյուլիսփան գյուղից ու բերդից վեր՝ Մոավ լեռան անբառոտ փեշերին պահպանված այսպիսի բնական ամրություններից մեկը մինչև այժմ էլ հայտնի է Սղնախաբերդ անունով:

Արցախ-Սյունիք լեռնաշխարհի այս հարմարավետ ու նպաստավոր միջավայրում են կառուցվել մելիքանիստ բնակավայրերի ապարանքները, որոնք, ինչպես փեսանք, մի-մի պաշտպանական կառույց են եղել:

Բնական է, որ ապարանքները, թե՛ որպես փեղի իշխողի բնական, թե՛ որպես փոքրիկ ամրոց, կառուցվել են բնակավայրերի կենտրոնական մասում, գլխավոր ճանապարհների մոտ, պաշտամունքային համալիրից կամ եկեղեցուց ոչ հեռու և ակնառու փեղադիրքով: Լեռնալանջերին փարերայնորեն ու խիստ կառուցապարված և մեծ մասամբ կիսագետնափոր ու միահարկ գեղջկական բնակարանների միջավայրում ապարանքներն առանձնացել են իրենց դիրքով ու չափերով՝ շուրջն ունենալով բաց փարածքներ կամ օժանդակ կառույցներ (Հոռեկավանում՝ բաղնիք, Քաղաքաբերդում՝ բաղնիք, ձիթհան, ձիանոց-ախոռ, պահակարան):

Եկեղեցական շենքերին մոտ գրնվելով՝ ապարանքները մոտ են եղել նաև դրանց շուրջը փարածված մելիքական-տոհմական գերեզմանոցներին (Ավերարանոց, Գյուլիսփան, Հոռեկավան, Մոխրաթաղ), իսկ որոշ դեպքերում նույն ապարանքաբեր-մելիքներն ու նրանց տոհմակիցներն են կառուցել կամ վերանորոգել այդ եկեղեցիները (Ավերարանոց, Տեղ, Գյուլիսփան, Տոդ):

Ակնհայտ է, որ հենց ապարանք-եկեղեցի ճարտարապետական համադրության առանցքի շուրջն է կազմավորվել մելիքականի հասարակական կենտրոնը, որից հեռու չեն եղել աղբյուրը, բաղնիքը, հավանաբար նաև՝ առևտրական ու ժամանցի փոքր հրապարակները (առօրյա խոսքով հայտնի «գյուղամեջը» կամ «շենամեջը»²⁸⁵): Այս պարճառով է, որ նույն բնակավայրում ապարանքները կառուցվել են իրար մոտ՝ շեշտելով հասարակական կենտրոնի կամ «մելիքական թաղի» կարևորությունը: Ասվածի լավագույն օրինակներ են Հոռեկավանում՝ Հոռեկա վանքի հարևանությամբ կառուցված երկու ապարանքները, Ավերարանոցում՝ Սբ. Ասրվածածին եկեղեցու և Կուսանաց անապարի միջև գրնված երեք ապարանքները, Շուշիի ապարանքները: Նույն տոհմի մելիքազունների բնակարաններից բաղկացած այս պալատական համալիրները բնորոշ էին խոշոր նսրոց-բնակավայրերին (ինչպիսիք էին Հոռեկավանն ու Ավերարանոցը) և անշուշտ, դարձյալ թելադրված էին նաև պաշտպանական նկատառումներով: Այս փեսակերպից մելիքական ապարանքները մեծ մասամբ եղել են նսրոց-կենտրոնի հիմնական պաշտպանական կերպը, փյույվ դեպքում՝ յուրօրինակ միջնաբերդը, ինչը որոշ դեպքերում շեշտված բնույթ է կրել (Քաշաթաղ, Քաղաքաբերդ, Մոխրաթաղ, Հոռեկավան, Գյուլաթաղ):

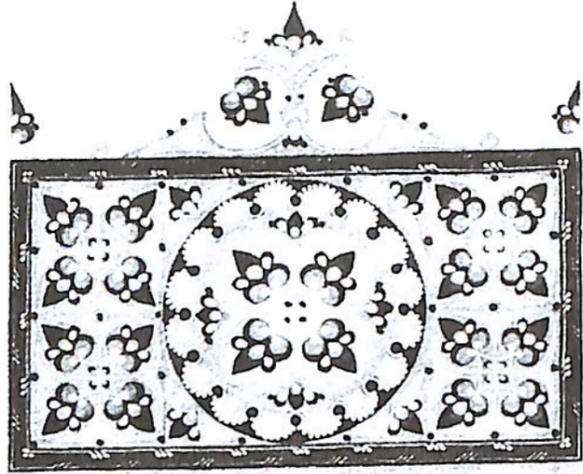
²⁸⁵ Նման հրապարակները իրենց նախնական դերն ու նշանակությունը պահպանել են նաև հետագայում, ընդհուպ մինչև մեր օրերը (օրինակ՝ Ավերարանոցում և Գյուլիսփանում):

ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԵՆՁՆԱԿԱՆՍՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բոլոր մեղքական ապարանքները, որպես ամրացված բնակելի համակառույցներ, ինչպես փեսանք, կառուցվել են գրեթե միանման պարամաքաղաքական ու աշխարհագրական պայմաններում, նույնարիպ բնական ու քաղաքաշինական միջավայրում: Այս հենքի վրա ունենալով և լուծելով նույնպես միանման ու նույնաբնույթ գործառնական, գեղարվեստական ու կառուցվածքային խնդիրներ, ապարանքներն ի հայտ են բերում ճարտարապետական-հորինվածքային ակնհայտ ընդհանրություններ:

Ապարանքների հորինվածքային կերպի և ծավալարարածական լուծումների մեկնակետը առաջին հերթին կառուցապարտող փարածքի ընձեռած հնարավորություններն էին, իսկ ընդհանուր հարակազմային համադրվածքը հաճախ թելադրված էր կոնկրետ փեղանքի պայմաններով: Բնակավայրերի արևահայաց-թեքադիր լանջերին կառուցված պարփակ համակառույցները, որպես կանոն, գլխավոր ճակատով ուղղվել են դեպի ձորակողմի փեսարանները և երևամասով խորացել են լանջի մեջ, իսկ այդ կողմում գտնվող սենյակների հիմնական խմբի առջևի փարածքը հարթացվել ու դարավանդաձև ներքին բակի է վերածվել լանջի ցածրադիր մասում դրված հենապարսպի միջոցով: Գրեթե բոլոր խոշոր համակառույցներում կիրառված այս հարակազմային հնարքի շնորհիվ (որը բնորոշ է առհասարակ թեքադիր վայրերի գյուղական կառուցապարամանը) ապարանքի մուտքերը բացվել են լայնական մուտքից անմասնաբաժնի կողմերից, իսկ բարձր ու անմասնաբաժնի գլխավոր ճակատապարտում հնարավորություն է ստեղծվել երբեմն դեպի դուրս պարուհաններ բացելու համար (Քաղաքափեղ, Մոխրաթաղ):

Այս կերպ ստեղծված համակառույցների ընդհանուր հարակազմը պարփակվել է մեծ մասամբ ուղղանկյուն կազմող, կամ փեղանքին հար-

մարեցված, բեկյալ կողմերով քառանկյուն հիմքով պարսպապարտի մեջ, որոնց հանգուցային անկյունները ուժեղացվել-ամրացվել են կիսակլոր խուլ եղուստներով կամ բողբոջաձև ու սնամեջ բուրգերով: Նամակառույցներին բնորոշ է հարկապես պարագծային կառուցապարտումը. սենյակների կիսագեղարվեստիկ ու պարսպակից շարքերով կազմվել է ներքին բակը, որպեսզի դրանց մուտքեր գլխավորապես բացվել են նախամուտք-պարտեզ-գամբների կամ սյունասրահների միջոցով: Ապարանքները հիմնականում միահարկ էին, որոշ դեպքերում կրկնահարկ մասերով, սենյակները մեծ մասամբ լուսավորվում էին երդիկներով կամ բակահայաց փոքր պարուհաններով, ծածկերում գերիշխում էին քարաշեն ձևերը:

Մեղքական ապարանքների ճարտարապետության մեջ դիտվում են նաև այլ ընդհանրություններ ու նմանություններ՝ ինչպես ընդհանուր հարակազմային լուծումներում ու ծավալարարածական ձևերում, այնպես էլ՝ առանձին բաժանմունքներում ու չափերում, ծածկաձևերում ու հարդարանքում:

Այլ խոսքով՝ այդ ընդհանրություններն ու նմանությունները արդյունք են ապարանքների հորինվածքային փարքերի (գլխավորներ, դահլիճներ, նախամուտքեր, սյունասրահներ, վերնասրահներ, երեսբաց դահլիճներ և այլն), դրանց համակցումներով ստեղծված հորինվածքային բջիջների և ողջ համակառույցի ճարտարապետական լուծումների կանոնիկության, ինչը նույնաբնույթ շինությունների ճարտարապետությանը և առհասարակ պարամական ընթացքի մեջ ձևավորված ճարտարապետաշինարարական երևույթներին ուղեկցող հարկանիշ է և կազմում է հուշարձանների համեմատական քննության կարևորագույն մեկնակետը:

Ապարանքների ճարտարապետության մեջ դիտվող ընդհանուր հորինվածքային հարկանիշ-

ները հնարավորություն են տալիս դրանք դասակարգել ըստ փիպարանական փարքերակների: Այդ հարկանիշներից կարևորագույնը համարելով համակառույցների գործառնական ու հորինվածքային միջուկը կազմող գլխավոր դահլիճի փիպը և դրանով պայմանավորված ընդհանուր ճարտարապետական նկարագրի ուղղվածությունը՝ ապարանքները կարելի է բաժանել երեք խմբի.

- ա) կրկնահարկ դահլիճով ապարանքներ,
- բ) գլխավորապես ապարանքներ,
- գ) այլ փիպի ապարանքներ:

Առաջին փիպին են պատկանում Քաղաթաղի, Խնածախի, Խնձորեսկի և Տողի ապարանքները, երկրորդ փիպը ներկայացնում են Ականաբերդի, Նոռեկավանի երկրորդ, Մոխրաթաղի, Գյուլիստանի, Տեղի, Ավետարանոցի երկու և Թուխնակալի ապարանքները, իսկ երրորդ խումբը ներառում է Քաղաքափեղի, Գյուլիստանի բերդի, Ջրաբերդի, Նոռեկավանի առաջին, Շուշիի երկու և Գյուլաթաղի ապարանքները:

Կրկնահարկ դահլիճով ապարանքներ:

Այս փիպի հուշարձանների ընդհանրությունների և յուրահատկությունների կրողը դրանց գլխավոր ճարտարապետական փարքն է՝ երեսբաց վերնասրահ-ընդունարանով երկհարկանի, թաղածածկ ու ճակտոնազարդ դահլիճը:

Հուշարձաններից ամենաբնութագրականը, համեմատաբար ամբողջականն ու նաև վաղագույնը 15-րդ դարով թվագրվող Քաղաթաղի ապարանքն է, որին բնորոշ հիմնական փարքերը (միահարկ, սյունազարդ կամարասրահով ու փայրածածկ սենյակաշարը, կից քարաշեն-թաղակապ ծածկերով կրկնահարկ վերին հարկը ճակատաբաց սրահով շինությունը և դրանց առջև փարածված դարավանդային պարփակ բակը) այս կամ այն չափով կրկնվել կամ իրենց անդրադարձն են գտել այդ փիպի մյուս հուշարձաններում:

Նաջորդ՝ 16-րդ դարին պատկանող և մեղքության մյուս կենտրոնի՝ Խնածախի ապարանքն իր պահպանված մասով և հարկապես կրկնահարկ դահլիճով գրեթե նույնությամբ կրկնում է նախորդին և այս պարագծով իրավացիորեն առիթ է փվել կարծելու, որ երկու ապարանքն էլ կառուցվել են նույն վարպետների ձեռքով²⁸⁶: Այսպես կրկնահարկ ու թաղածածկ վերնասրահով շենքը առանձին է կանգնած, իսկ փայրածածկ սենյակները բակի խորքում գտնվող սովորական քառասյուն գլխավորներ են, որոնք ևս չպահպանված կից սենյակների հետ ունեցել են սյունազարդ սրահ: (Գերանածածկ ու անսյուն գույգ գլխավորներ կան Քաղաթաղի ապարանքում, սակայն բակի հարթության մեջ ամբողջովին գեղնաթաղ լինելով՝ էական դեր չունեն ընդհանուր հորինվածքում):

Խնձորեսկի մեղքական փան՝ առկա նյութերով հայտնի կառուցամասերը ևս, պարկանելով 17-18-րդ դարերին, իրենց ձևերով ու հար-

²⁸⁶ Մ. Ս. Հարություն, նշվ. աշխ., էջ 158:

մադրվածքով խիստ հարազատ են հարկապես Քաղաթաղի ապարանքին: Ակնհայտ է, որ և՛ այսփեղի վերնասրահով կրկնահարկ ու թաղածածկ դահլիճը, և՛ դրան արևելքից կից սյունազարդ կամարասրահով սենյակաշարը, և հենապարտեզով ստեղծված դարավանդաձև բակը արդյունք են վաղորոք հայտնի նախորինակ ձևերի ուղղակի փոխառության: Այս ապարանքը նախորդներից փարքերով է ժայռափոր-քարաշեն գլխավորների և դրանց թաղածածկ նախամուտքերի առկայությամբ. շինություններ, որոնք 18-րդ դարի գլխավորային համալիրներին են բնորոշ և այսփեղ հայտնի են միայն թռուցիկ հիշարակությամբ:

Երեք հուշարձաններում էլ ճարտարապետական պարզ համադրվածքը կազմված է կրկնահարկ-քարածածկ ու միահարկ-փայրածածկ շենքերի զուգակցմամբ, որոնց գլխավոր ճակատապարկերում ու ծավալային ուղղանկյուն ընդգծված կամարաշարքն ու վերնասրահի բարձրադիր, երեսբաց կամարաթաղն իրենց խորը լուսավորված փեսանելի են հեռվից՝ հենապարտեզով բարձրացված դարավանդային բակի և դրա շուրջն այլ կառույցների բացակայության շնորհիվ:

Տիպական է հարկապես գրեթե նույն չափերով կրկնվող երկհարկ դահլիճը, որն առաջին հարկի մեղքական բնակարանով և վերնահարկի ընդունարան-գահասրահով ապարանքի գլխավոր հարակազմային ու ծավալային շեշտն է՝ ստեղծված բնական ու ճարտարապետական միջավայրին ներդաշնակ խստապարզ դիմագծով:

Շեշտված հանդիսավորությամբ այս երեսբաց վերնասրահները լայն բացվածքներ ունեն նաև արևմտյան, երկայնական պարտեզում՝ քարասալ ասփիճանների կողմից ուղղված դեպի ձորահովիտ խորքերը:

Նախկանշական է նաև, որ՝ որպես վաղագույններ նմանափայերի մեջ, այս հուշարձանները զգալի չափով կրում են երկրամասի գեղջկական բնակարանի հարուստ ավանդույթների անմիջական ազդեցությունը (գերանակապ ծածկեր, երկրորդ հարկ փանող քարե բաց սանդուղքներ, նուրբ սյունասրահներ) և ի հայտ են բերում դարաշրջանին բնորոշ պաշտպանական կառույցների պարզագույն գծեր:

Այս առումով ուշագրավ է, որ Մյունիքում փարածված այս փիպը իր ուրույն դրսևորումն է գտել և՛ Արցախում Տողի ապարանքում (1737 թ.) և՛ Մոխրաթաղի ապարանքի մի հարկավածում (1771 թ.), երկու դեպքում էլ՝ խստորեն արտահայտված պարփակ ու ամրոցակերպ ընդարձակ համակառույցներում: Մրանցից առավել բնորոշը Տողի մեղքական փունն է, որպեսզի մեկուսի կանգնած ընդունարանի երկհարկ շենքը դարձյալ գլխավոր գործառնական ու հորինվածքային առանցքն է ապարանքում, և, չունենալով հարակից շինություններ, հանդիպակաց սենյակաշարի ու դրան կապող պարսպի ծավալային դարպասամուտքի հետ եզերում է պալատական բակը: Տողի մեղքական ընդունարանի վերնասրահը

նախորդների պես ամբողջ խորքով երեսբաց չէ, այլ դահլիճի շքամուտքի առջև ունի խորն ու ճակատաբաց կամարաթաղով նախասրահ: Բացի այդ, երկրորդ հարկի դահլիճը գրեթե գեղարվար ներքնահարկի պարճառով բակից քիչ է բարձր, իսկ ներքուստ հագեցած է ձմեռային բնակության համար նախատեսված բուխարիով: Այսինքն այստեղ գործ ունենք վերնասրահ-ընդունարանով կրկնահարկ դահլիճ-շինության նոր փարբերակի հետ, որում ակնհայտ է դարին բնորոշ նախասրահ-դահլիճ համադրվածքի գուգակցությունը հնավանդ ձևերի հետ:

Տողի ապարանքի մյուս շինությունները ևս ամբողջովին բարաշեն են, և այս առումով փայաբանական շար այլ ընդհանրություններ ունեն ինչպես գլխավոր, այնպես էլ այլ ամբողջակերպ համակառույցների հետ:

Այս փայի շրջանակներում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Մոխրաթաղի ապարանքի հարավային թևի սենյակաշարը շարքի արևելյան եզրում գտնվող երեսբաց վերնասրահով կրկնահարկ շինության հետ: Նախ, ուշագրավ է սենյակաշարի ակնառու դիրքը ընդարձակ մեխիբական փան հարակազմային համադրվածքում. այն գտնվում է գլխավոր մուտքի դիմաց երկարավուն բակի հակառակ կարճ կողմում, և, ըստ այդմ, համակառույցի ընդհանուր հորինվածքում նույնպես առանցքային դեր ունի ինչպես նախորդներում: Բուն կրկնահարկ դահլիճի վերնահարկի ողջ խորությամբ ճակատաբաց սրահն այստեղ ակնհայտորեն կրկնում է Սյունիքի հիշյալ մեխիբական ընդունարան-վերնասրահների ճակատնավոր, կամարաթաղ լուծումը, իսկ գեղարվար ու օժանդակ առաջին հարկով առավելապես մերձենում է Տողի ապարանքի ընդունարանի հետ: Որպես կրկնահարկ դահլիճով կամ երեսբաց ընդունարան-վերնասրահով ապարանքների ընդհանուր հարկանիշ պետք է շեշտել դրանցում փեսանեխորեն ընդգծված ողջ շինության հանդիսավոր-պալատական բնույթը: Եթե Քաշաթաղի ու Խնածախի 15-16-րդ դարերի մեխիբական ընդունարաններում այդ հարկանիշը արդյունք էր նախորդ դարերի իշխանական դահլիճների վայելչագեղ հանդիսանքի որոշակի անդրադարձի, ապա Տողի և Մոխրաթաղի 18-րդ դարի համանման դահլիճներում այդ բնույթը պայմանավորված էր երկրի քաղաքական կյանքում դրանց փերերի ունեցած իրավական դիրքով: Ինչպես փեսանք, Տողի ապարանքն իր ընդունարանով 1737 թ. կառուցվել է որպես Արցախի հինգ մեխիբությունների դաշնակցային իշխանության Խամսայի մեխիբության առաջին գահերեց Մելիք-Եզանի նստոց-պալատ, իսկ Մոխրաթաղի ապարանքը դարավերջին նույն իշխանական ավագության «Խամսայի երկրում» հանդես եկող Մելիք-Աղամի նստավայրերից էր:

Եվ այս հանգամանքի բացակայությամբ նաև պետք է բացատրել, որ մեխիբական բնակարանների շինարարության ամենարուժն շրջանում 18-րդ դարի երկրորդ կեսում այս փայի

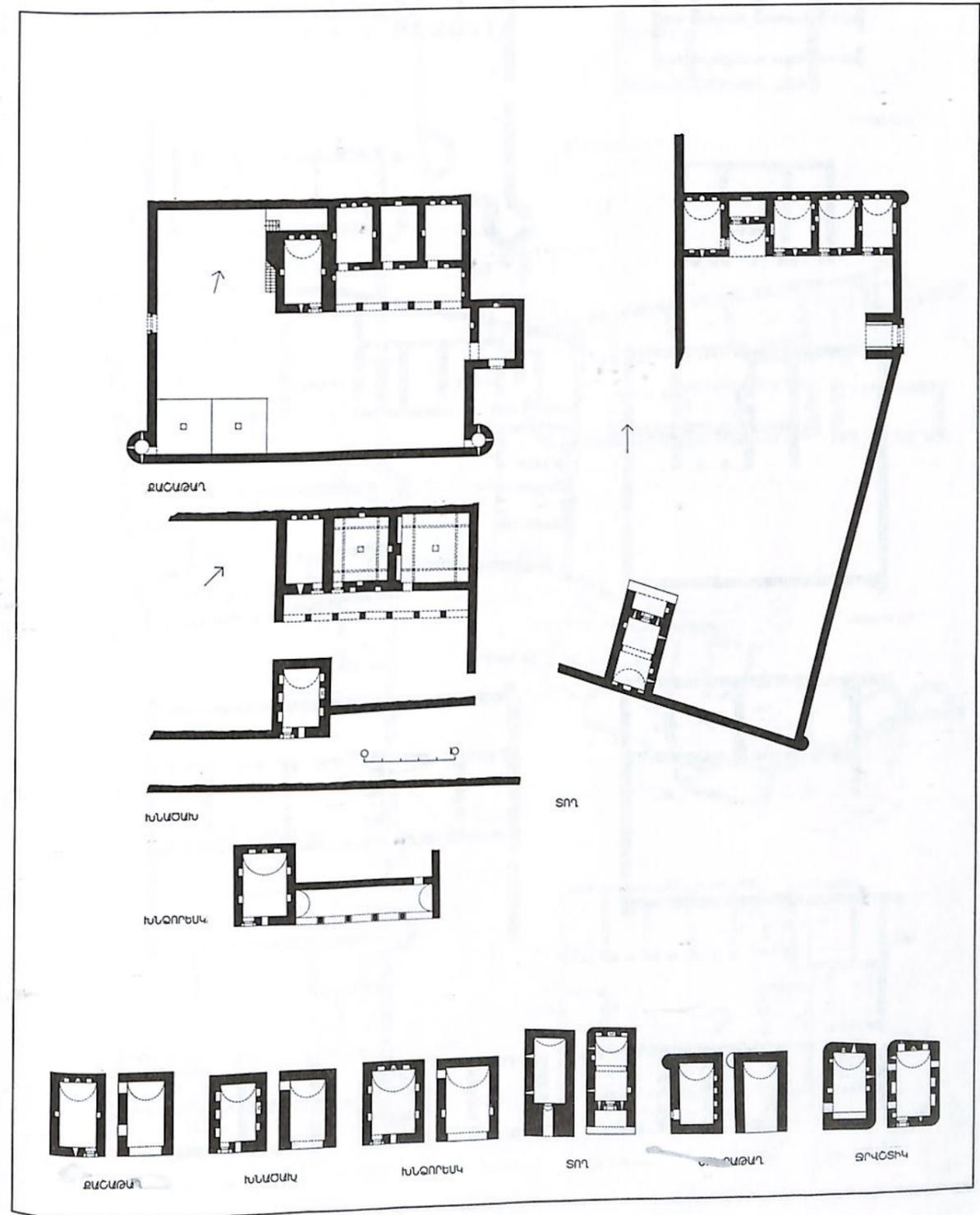
դահլիճներով ապարանքների սակավաթիվ օրինակների կողքին լայն փարածում են գտնում առավելապես բնակարանային բնույթի փարբերով հագեցած համակառույցները: Իսկ վերջիններիս ամենավանդական և լեռնաշխարհի պայմաններին հարմարեցված փայլը գլխավորապես ապարանքներն են՝ քարակերպ գլխարան համակառույցները:

Գլխարանավոր ապարանքներ: Լայնորեն փարածված այսօրինակ հուշարձանների ճարտարապետական-հորինվածքային առանցքը քարակերպ գլխարանն է՝ քառակուսի հարակազմով, երդիկավոր, քարաշեն գմբեթաթաղով ծածկված կենտրոնական դահլիճը, որի երկու կողմում, որպես կանոն, երկարավուն ու թաղածածկ դահլիճներ են, իսկ առջևում բակահայաց կամարաարահը: Վարկանշական է, որ մեկ գլխարանով ապարանքների կողքին (Մոխրաթաղ, Գյուլիսարան, Թուխնակալ) կառուցվել են նաև կից ու միանման գույգ գլխարաններով ապարանքներ (Ավանաբերդ, Նոռեկավանի երկրորդ, Տեղ, Ավետարանոցի առաջին): Կան հիշարակություններ նույնիսկ երեք կցաշար գլխարանների մասին (Ավետարանոցի երրորդ): Ընդ որում, երկու և երեք գլխարան դեպքում ևս պահպանվել է դրանց, կից թաղածածկ դահլիճների և առջևի կամարաարահի համադրությունը: Այսինքն գլխարան-դահլիճներ-սրահ պարզ ճարտարապետական հյուսվածքը դարձել է փայային ու կանոնիկ՝ յուրաքանչյուր դեպքում յուրովի ենթարկվելով շինության կամ համակառույցի ընդհանուր հորինվածքին:

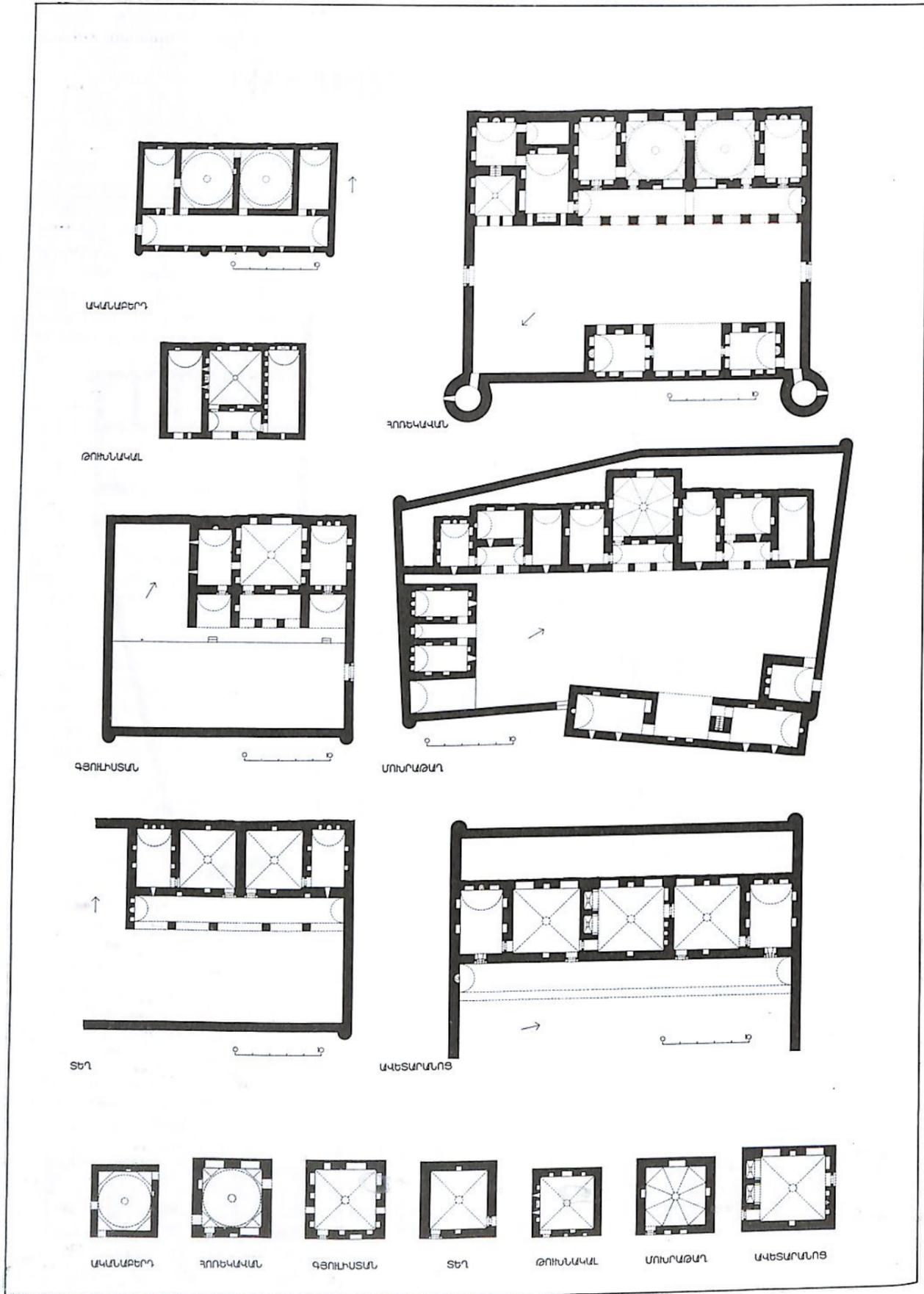
Մեկ, երկու և ավելի գլխարան ունեցող ապարանքները կառուցվել են նույն ժամանակաշրջանում՝ գուգահեռաբար, և իրարից ոչ շարհեռու մեխիբանիստ բնակավայրերում: Ուստի մեկը մյուսի զարգացման կամ պարզեցման արդյունք համարել չի կարելի, մանավանդ որ այս փայի հնագույն հուշարձանում 15-16-րդ դարերով թվագրվող Ավանաբերդի ապարանքում արդեն առկա է գույգ գլխարաներով սրեղծված ավարտուն հորինվածքը:

Գլխարանների քանակը ապարանքում պայմանավորված էր միմիայն կառուցողի փնտեսական կարողությամբ, ընդհանրից անդամների քանակով և նման այլ հանգամանքներով: Սակայն միշտ չէ, որ ապարանքի ընդարձակությունը անպայմանորեն ենթադրում էր գլխարանների քանակի ավելացում: Մոխրաթաղի ապարանքը ամենախոշորն է պահպանվածների մեջ, սակայն ունի մեկ գլխարան, որին կից դահլիճներից մեկի մուտքը ոչ թե գլխարան, այլ կողքի մյուս երկու դահլիճների հետ ընդհանուր նախասրահից է: Իսկ սա արդյունք է գլխարանավոր-բնակելի կցաշար սենյակների ակնհայտ փարանջապման առանձին նախասրահների շուրջը խմբավորելու նպատակով: Հանգամանք, որը դարձյալ պայմանավորված էր ապարանքի բնակելի մասը առանձին հարկաբաժիններով լուծելու գույգ գործառնական անհրաժեշտությամբ: Սրանով պետք է

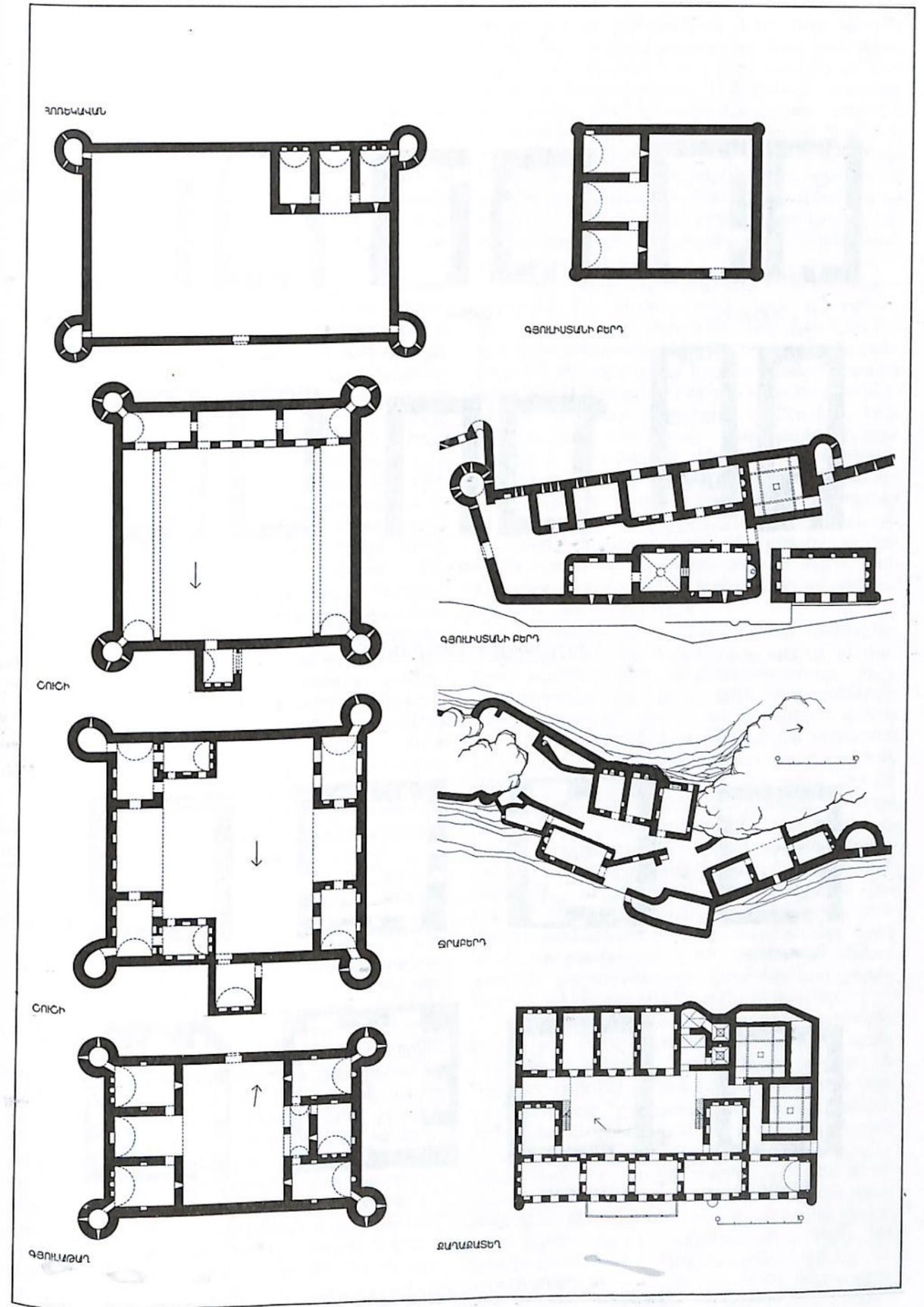
ՀԱՐԵՐԱՏԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

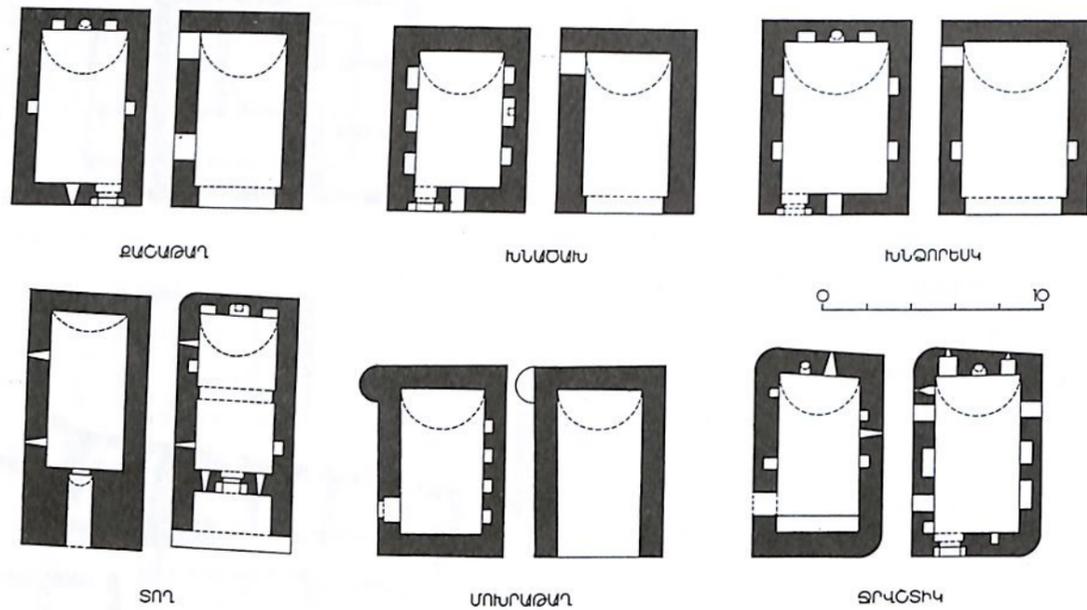
34. ԿՐԿՆԱՀԱՐԿ ԴԱՀԼԻՃՈՎ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐ

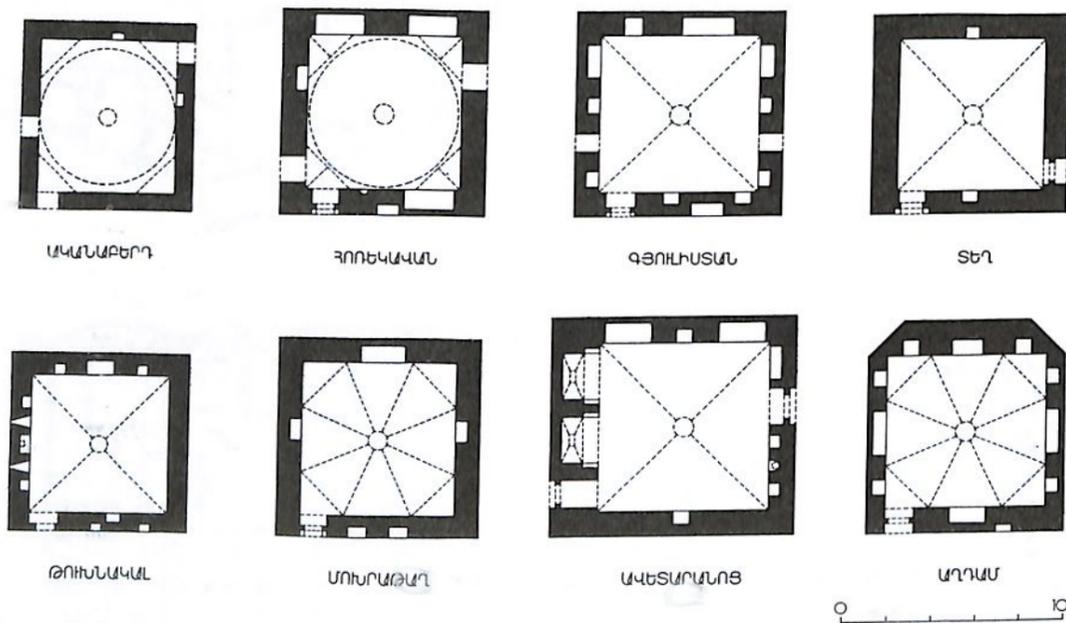
35. ԳՅՈՒԽԱՏԱՆԻ ԱՎԱՆԱԲԵՐՆԵՐ

36. ԲԱՍՏԱՆՈՒԳ ԱՎԱՆԱԲԵՐՆԵՐ, ՄԵՋՆԱԲԵՐՄ և ԳՅՈՒԽԱՏԱՆԻ ԱՎԱՆԱԲԵՐՆԵՐ

37. ԿՐԿՆԱԿԱՐԳ ԴԱՂՎԻԾՆԵՐ

38. ԶԱՐԿՆԵՆ ԾԱԹԿՈՎ ԳՂՆԱՏՆԵՐ

բացառել, որ Գյուլիսարանի, Ավերարանոցի և Նոռեկավանի ապարանքներում գլխաքները հաղորդակցվում են թե՛ միմյանց և թե՛ կողքի դահլիճների հետ, իսկ Տեղի ու Թուխնակալի ապարանքներում դրանք մասամբ առանձնացված են: Այս առումով բնութագրական է նաև, որ մի դեպքում գլխաքներն ու դահլիճները առանձին-առանձին նախասրահներ ունեն (Գյուլիսարան, Մոխրաթաղ, Թուխնակալ, Տեղ՝ վերակառուցված), իսկ մյուսում դրանց առջև մեկ միասնական կամարասրահ է (Նոռեկավան, Ավերարանոց, Տեղ՝ նախնական):

Գլխաքնավոր ապարանքների ամենահարկանշական առանձնահատկությունը շինությունների ամբողջովին քարաշեն ծածկերն են, որոնք երբեմն ունեն դարաշրջանում սակավ հանդիպող համարձակ ու ինքնատիպ լուծումներ: Այդպիսիք են, մասնավորապես, գլխաքների ծածկաձևերը: Պահպանված բոլոր գլխաքները հարկազգծում գրեթե նույն չափի են (հիմքի բառակուսու կողմը 7 մետրի սահմաններում է), իսկ բարձրությամբ չեն գերազանցում այս հիմնաչափով մտովի կազմված հավասարակողմ եռանկյան զագաթը (բացառությամբ Նոռեկավանի գլխաքների, որոնց բարձրությունը հիմքի կողմի չափ է): Ավերարանոցում, Գյուլիսարանում, Տեղում և Թուխնակալում գլխաքների ծածկերը լուծվում են բրգաձև գոցվող թաղերով կազմված զմբեթի փեսքով, իսկ Նոռեկավանում և Մոխրաթաղում (հավանաբար՝ նաև Ականաբերդում) կիրառված է զմբեթածածկի փրոմպավոր փարբերակը: Ընդ որում, եթե Մոխրաթաղում դրանցով անցում է կարարված ծածկի ութանիստ բրգաձևությանը, ապա Նոռեկավանի զույգ գլխաքներում դրանց վրա բարձրացել են սրբափառ իրականացված կիսագնդաձև զմբեթաթաղեր, որոնք, ինչպես և փրոմպներն առաստառակ, հազվադեպ են հանդիպում ուշ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

Գլխաքան ծածկաձևերի բոլոր փարբերակներում առկա է երգիլը՝ ներքին փարածքի լուսավորության և օդափոխության միակ միջոցը, բնագի դրանք այլ բացվածքներ չեն ունեցել, բացի մուրքերից (եզակի են Թուխնակալի գլխաքան երկու փոքր պարուհանները), որոնցից արժանիքը սովորաբար ճակարակապի աջ կամ ձախ եզրում է:

Պետք է կարծել, որ մեխիքական գլխաքները զահադահլիճի, աթոռասրահի կամ ընդունարանի դեր չեն ունեցել, այլ ծառայել են որպես բնակելի սենյակ: Այդ են վկայում նրա գրնվելը բնակելի և օժանդակ շինությունների շարքում, հագեցվածությունը առօրյա-կենցաղային բնույթի փարրերով (պահարանախորշեր, բուխարիներ) և այլն: Այս փեսակերից խիստ բնորոշ են (և այլն) Այս փեսակերից խիստ բնորոշ են գլխաքնավոր համակառույցների մյուս կանոնիկ բաժանմունքները՝ գլխաքների երկու կողմում բաժանմունքները՝ Սրանք հարակազմում գլխաքան հիմնակողմի չափ ձգված, թաղակապ ծածկերով պարզ շինություններ են, լանջամերձ խորքի լայնական պարուն ունեն բու-

խարի՝ զույգ կամարակապ կամ հարթածածկ խորշերով, որպիսիք սովորաբար կան նաև մյուս պարբերում: Արարքին մուրքերը սրահից են՝ մեծ մասամբ ճակարակապի կենտրոնում, մուրքից վեր ունեն նեղիկ պարուհան, իսկ կողային մուրքով հաղորդակցվում են գլխաքան հետ (Նոռեկավան, Գյուլիսարան, Ավերարանոց, Տեղ): Մոխրաթաղում և Թուխնակալում այսօրինակ դահլիճները գլխաքան ճակարակապից առաջ են դրված, որի պարճառով մուրքերը կողքից են դրանց խորքային փարբերության հաշվին առաջացած նախասրահից:

Այս կարգի ապարանքներում մեծ հեղափոխություն են ներկայացնում նաև գլխաքու-դահլիճ համադրության անբաժան մաս կազմող պարզգամբ-նախասրահները, որոնք, ի փարբերություն նախորդ փայի հուշարձաններում առկա սրահների, նույնպես քարաշեն ծածկեր ունեն: Սրանց պարզագույն լուծումը միակամար, երկկամար կամ եռակամար ճակարային հորինվածքն է (Գյուլիսարան, Մոխրաթաղ, Թուխնակալ), իսկ առավել հասուն փարբերակը՝ բառակող մույթերն իրար կապող հավասարաթիցք կամարաշարը (Նոռեկավան, Տեղ, Ավերարանոց): Միահարկ շինություններին կից լինելով, կամարասրահներն ունեին ցածր թաղածածկեր, ինչի պարճառով ճակարային կամարները ևս ցածրանիստ ու գեղնամած էին:

Գլխաքնավոր ապարանքների առանձնահատկություններից մեկն էլ հենց այս էր՝ ընդհանուր ծավալաձևերի գեղնամածությունը, ինչը, հարկայնությունից զար, նաև շինությունների կիսագեղնավոր կամ պարպակից լինելու հետևանք էր: Բացի այս, քարակերպ գլխաքան համակառույցները բաժանմունքների ընդարձակ կազմ ունեին, իսկ դրանցով սպեղծված ներքին բակի կողմն ուղղված համեմաբար աշխույժ ճակարները դրսից քողարկված էին բարձր ու խուլ արտաքին պարբերով: Մեծ մասամբ անկունային բուրգերով ամրացված այս պարիակ, ամրոցակերպ ու դոյակաձև հորինվածքային լուծումն է նաև գլխաքնավոր ապարանքների հիմնական առանձնահատկություններից մեկը, որով և դրանք բնութագրվում են՝ որպես ուշ միջնադարյան պաշտպանական կառույցի այս յուրահարուկ փայի առավել հասուն օրինակներ:

Գլխաքնավոր ապարանքներից ամենաընդարձակ ու համեմաբար ամբողջական պահպանված երկուսում Նոռեկավանի երկրորդ և Մոխրաթաղի մեխիքական փներում առկա են նաև գործառնական բնույթով զույգ պալատական-հանդիսավոր շինություններ՝ երկայնական ճակարով երեսբայ սրահներ կամ դահլիճներ, ինչպիսիք կան նաև Շուշիի ապարանքներում և, ամենայն հավանականությամբ, եղել են նաև մասնակիորեն մեզ հասած մյուս նմանատիպ խոշոր համակառույցներում (Ավերարանոց, Տեղ): Եվ Նոռեկավանում, և՛ Մոխրաթաղում դրանք առանձնացված ու կարևոր փեղ ունեն ապարանքի հորինվածքում. գրնվում են գլխաքնավոր-բնակելի սենյակաշարի դիմաց և բաղկացած են բա-

կի նկատմամբ երկայնական կողմով դրված երեք դահլիճներից, որոնցից կենտրոնականի բակահայաց ճակարդ բաց էր կամարաշարով կամ փայտաշեն, սյունազարդ պարզգամբի տեսքով: Այս ձևով սրեղծված ճակարաբաց դահլիճները ծառայել են հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ՝ որպես յուրօրինակ բացօթյա մեխիթարական ընդունարան և սերտորեն կապված են եղել ընդարձակ բակի հետ:

Ներագայում նմանօրինակ հորինվածքները լայնորեն կիրառվել են գեղջկական ու քաղաքային մեկ-երկու հարկանի, հարթածածկ բնակարաններում, քանզի հնարավորություն էին սրեղծում երկայնական ճակարներն ուղղել դեպի բակ և այդ կողմից ունենալ լայն պարուհաններ:

Այլ տիպի ապարանքներ: Այս խմբի հուշարձաններն առանձնանում են խիստ ընդգծված պաշտպանական բնույթով, իսկ դրանց մի մասը նաև փայտաշեն ծածկերի կիրառությամբ:

Սրանցից երկուսը, ամրոցների միջնաբերդ լինելով հանդերձ (Ջրաբերդ, Գյուլիստանի բերդ), ունեն դարի ապարանքաշինությանը բնորոշ կցաշար, միահարկ ու պարսպակից սենյակներ, որոնց ծածկերը մեծ մասամբ գերանակապ են եղել: Իր մեկուսի տեղադրությամբ ու երկհարկանի հորինվածքով հարկանշական է Գյուլիստանի ամրոցի միջնաբերդից դուրս՝ մուրթի մոտ կառուցված երկհարկանի դահլիճը, որը որոշակի ընդհանրություններ ունի հիշյալ կրկնահարկ դահլիճների հետ, սակայն նույնպես փայտածածկ է եղել: Այսպեղ մեխիթարական փայտածածկ կաբաժինը կազմող կրկնահարկ շենքն ամփոփված է առանձնացված ծավալաձևի մեջ և ունի հանդիսանքի պարզագույն փարբեր, ձորահովիտ ուղղված լայն բացվածքներ ու երկրորդ հարկի սյունազարդ-բարձակային պարզգամբ և բաց փայտաշեն սանդուղք՝ բակի կողմից:

Քաղաքաբերդի ապարանքում ևս կարևորագույն տեղ է տրված պաշտպանական հարցերին, և այն, ըստ էության, բերդավանի յուրօրինակ

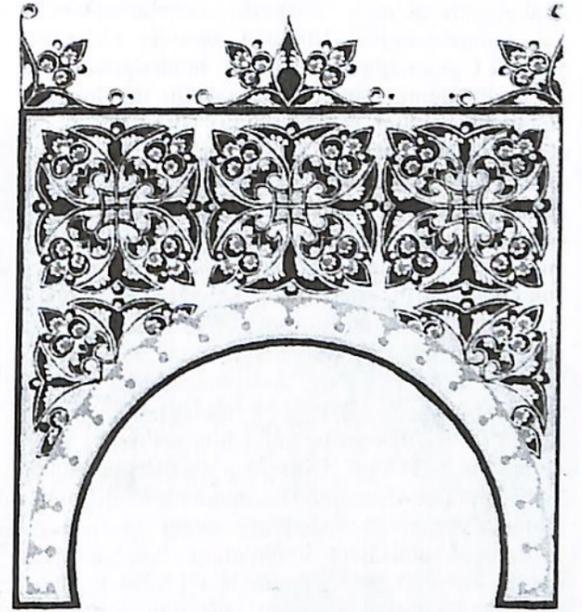
նակ միջնաբերդն էր: Սակայն այսպեղ հարակազմումը ենթարկված է որոշակի կանոնավորության, որի առանցքը ուղղանկյուն ներքին բակն է՝ երկու հանդիպակաց մուրթերով և վերդարպասյա աշտարակներով: Ինչպես Նոռեկավանում և Մոխրաթաղում, այսպեղ ևս լայնական կողմով բակահայաց, կիսագեղարկափոր սենյակների հակադիր շարքը երկայնական ճակարով է դրված դեպի բակ և ավելի լուսառատ է ու հանդիսավոր, իսկ անմարտչելի բարձրության շնորհիվ նաև ունի ձորահայաց, սյունազարդ պարզգամբ, ինչպես Գյուլիստանի բերդում: Նմանազարդ ծածկերի կողքին նոր սենյակներում համապարած փայտածածկի կիրառությունը այսպեղ վկայում է, որ որոշակի հանգամանքներում տիպական են եղել նաև քարաշեն-թաղակապից համեմատաբար արագ իրականացվող ու թեթև այսօրինակ ծածկերը: Ինչպես երևում է, երեք դեպքերում էլ այդ հանգամանքներից առաջնայինը ողջ համակառույցի պաշտպանական բնույթն էր:

Նոռեկավանի առաջին, Շուշիի, Գյուլաթաղի և Գյուլիստանի բերդի ստորոտի ապարանքները յուրահատուկ ենթատիպ են կազմում, որին բնորոշ են և՛ շեշտված ամրոցակերպությունը, և՛ քարաշեն ծածկերով պարսպակից սենյակաշարքերը: Սրանք մեծ մասամբ աչքի են ընկնում սնամեջ ու խոշորաչափ անկյունային բուրգերով և միայն գլխապան բացակայությամբ են տարբերվում գլխապանավոր համակառույցներից:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին են մեխիթարական ապարանքների առավել հարկանշական կողմերը: Պալաթաշինության այս յուրօրինակ հուշարձանների ընդհանրական բնութագիրը առավել ամրոցչական պարկերացնելու համար հարկ է անդրադառնալ նաև դրանց ճարտարապետական հարդարանքի միջոցներին, շինարվեստին, հորինվածքային ծագումնաբանությանը, գույնափոխություններին և առնչություններին:

ՀԱՐՏԱՐԱՆԵՍԿԱՆ ՀԱՐԿԱՐԱՆԷ

Ապարանքների ճարտարապետական հարդարանքի միջոցները խիստ աղքատիկ են և, ըստ պահպանվածության, սահմանափակվել են առանձին մասերի կառուցման խնամքով ու պարզ փրամաքավորված փարբերով (կամարային պահունակներ, որմնագոփիներ, քիվեր): Այս պարճառով մեխիթարական ապարանքների ճարտարապետական կերպարի արտահայտչականությունը չափազանց գուսպ է և հիմնականում սրեղծվել է ծավալապարածական հորինվածքների միասնականությամբ, թաղակապ ու գմբեթային ծածկանություններով որոշ կոթողային հանդիսավորությամբ, խուլ, կոպտաբաշտ պարբերի և սրբաշարով ընդգծված կամարային բացվածքների հակադրությամբ, փարբեր չափի որմնախորշերի կանոնավոր ու ռիթմիկ շարքերով, շքամուրթերի պարզագույն ձևերի կիրառությամբ, միջավայրին ներդաշնակ ուրվանկարով և կառուցվածքային ու գործառնական անհրաժեշտությամբ թելադրված այլ միջոցներով:

Ճարտարապետական հարդարանքի զարդաբանականային և պլաստիկ մշակմամբ այլ փարբերի խստա բացակայությունը ապարանքներում բացառիկ երևույթ չէ և բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Նախ, նման մտքեցումը ուշ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքացիական ճարտարապետության գեղարվեստական ուղիվածության բնորոշ կողմերից մեկն է և, իր հերթին, բացատրվում է ոչ միայն ծանր պարմաբաղաքական պայմաններում նախընթաց դարերի հարստագույն ավանդույթների կորստով ու մոռացությամբ, այլև նույն այդ պայմանների թեթևաթանքին հարմարեցված շենքերի հորինվածքային առանձնահատկությամբ: Երկրում

մշտաբն ապարեղծմաների և ասպարակությունների պարճառով բոլոր կարգի շինություններում առաջին հերթին կարևորվել են ամրության ու պաշտպանունակության խնդիրները, որոնք չէին կարող իրենց անբարենպաստ ազդեցությունը չթողնել դրանց ճարտարապետական վայելչության վրա, մանավանդ որ նույն պարճառով ապարանքները կառուցվել են համեմատաբար կարճ ժամկետներում և արագ իրականացվող շինարարական միջոցներով:

Բացի այս, Արցախի և Սյունիքի ոչ բոլոր շրջաններն են հարուստ հեշտ մշակվող որակյալ շինաքարով և այս պարճառով մասնավորապես Արցախում զարդաբանականային հարդարանքի միջոցների և սրբաբաշտ շարվածքի կիրառությունը ոչ միայն ուշ շրջանում, այլև ողջ միջնադարում սակավաղեպ է:

Այնհայտ է նաև, որ մեխիթարական ապարանքները պալատներ չէին՝ բառիս բուն իմաստով և, ամենասերտ աղերսն ունենալով ժողովրդական բնակելի տների հետ, կրում էին դրանց գուսպ ճարտարապետական դիմագծի անմիջական ազդեցությունը:

Այնուամենայնիվ, մեխիթարական իրավաբաղաքական, հասարակական ու սոցիալական բարձր դիրքը շեշտելու նպատակով ապարանքները կառուցվել են նարոց-բնակավայրերի առավել աչքի ընկնող տեղերում, գյուղական տներից փարբերվել են խոշոր չափերով, սենյակների քանակով ու ընդարձակությամբ, հարակազմային լուծումների կանոնավորությամբ, ճակարների մշակվածությամբ: Այս առումով հարկանշական է, որ ապարանքների ճակարային լուծման բարեմասնությունները մոտակա դիտարկելից տեսանելի չեն եղել՝ դրանց բակահայացության և ամրոցակերպ

համակառույցներին հարուկ պարփակվածության պարճառով²⁸⁷: Ավան առավել բնութագրական է քարակերտ գլխավոր համակառույցների և միահարկ կառուցապարմամբ այլ հուշարձանների համար (Հոռեկավան, Մոխրաթաղ, Ավերարանոց, Շուշի, Տող, Գյուլաթաղ), իսկ առանձին դեպքերում շեշտված ծավալայնությամբ կառուցամասերը (օրինակ՝ Քաշաթաղի, Խնածախի և Խնձորեսկի կրկնահարկ դահլիճները) արտահայտվել են նաև արտաքին ճակարի համայնապարկերում: Ծակաբային արտահայտչականություն են ունեցել նաև ընդգծված ամրոցակերպությամբ ապարանքները (Գյուլիստանի և Ջրաբերդի միջնաբերդեր, Քաղաքաբերդ), ինչպես նաև գլխավոր ճակարների դիմաց այլ շինություններ կամ բարձր պարիսպներ չունեցող փոքր մեղիքական փնեղը (Գյուլիստան, Թուխնակալ): Գրեթե բոլոր դեպքերում ապարանքների բակահայաց ներքին ճակարների խորը կամարային բացվածքներով կամ սյունազարդ կամարաշարքերով լուծված նախասրահներն իրենց ցայտուն լուսաստվերներով դիտվել են նաև մոտակա բարձունքներից ու լանջերից՝ մեծ աշխուժություն հաղորդելով բնակավայրի համայնապարկերին:

Ապարանքների ներքին հարդարանքում մեծ կարևորություն է տրվել բոխարիների և պահարանախորշերի դասավորությանը, որոնց պարզ, գործնական անհրաժեշտությունը երբեմն շարք արտահայտիչ գեղարվեստական հնչեղություն է ստացել: Լավագույն օրինակը Հոռեկավանի երկրորդ ապարանքի գույզ գլխավորների, երկու կից դահլիճների և հանդիպակաց եռադահլիճ շենքի խիստ կանոնավոր ռիթմով դրված և ադյուսաշեն կամարներով շեշտված բազմաթիվ խորշերն են, որոնց շնորհիվ պատերի խուլ միապաղաղությանը աշխույժ արտահայտչականություն է տրված: Բնորոշ են նաև Գյուլիստանի և Ավերարանոցի գլխավորները, որոնցից առաջինի գրավչությունը գմբեթափակի «թարեք»-որմնագործի ընդհանրացված փարազափ կամարախորշերն են, իսկ երկրորդինը՝ պատերի գրեթե ողջ մակերեսը զբաղեցնող լայնաթռիչք-կամարակապ խորշերն ու կրակարանները:

Առավել կարողունակ մեղիքների գլխավորների ու դահլիճների ներքին հարդարանքում մեծ դեր են խաղացել նաև պատերը զարդարող արցախյան նշանավոր գորգերն ու կարպետները, խորշերում դրված կարպետագործ, երվներանգ անկողնակալներն ու շքեղորեն դրվագված սպասքը, ասեղնագործ, մեքաքսե, թավշե և այլ արևելյան թանկարժեք ծածկոցները, արձաթապար գեներն ու այլ պարագաներ²⁸⁸:

Մոխրաթաղի ապարանքի շինարարական արձանագրության մեջ ուշագրավ ու եզակի հի-

շարակություն է պահպանվել «գեղեցկանկար», այսինքն՝ որմնանկարազարդ փան կամ սրահի մասին, որը պետք է կարծել, միակ օրինակը չի եղել այդ փրպի հուշարձաններում՝ հաշվի առնելով դրանց այլ ընդհանրությունները:

Ներքին ճարտարապետական հարդարանքի ուշագրավ նմուշ է Տեղի ապարանքի դահլիճներից մեկի բուխարու ծխանցքածածկ քարը, որը մշակված է այդ շրջանում լայնորեն տարածված գծագրող ու սրագագաթ սաղավարտածնի մեջ:

Այսպիսով, ճարտարապետական կերպարի պարզ ու անպաճույճ դիմագծերով հանդերձ, մեղիքական ապարանքներն ունեցել են իրենց դերին ու նշանակությանը համապատասխան գույս հարդարանք և շահեկանորեն փարբերվել են շրջակա կառուցապարմից:

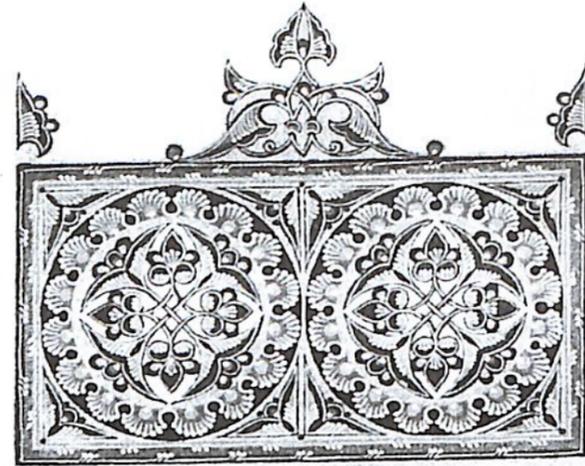
Տեղին է նշել, որ մեղիքական բնակարանները գյուղական կառուցապարման մեջ առանձնակի փոքր են ունեցել նաև 19-րդ դարում, չնայած երկրի միանգամայն նոր սոցիալ-քաղաքական պայմաններին: Դարի սկզբին Ռուսաստանին միանալուց հետո, երբ վերանում է երկրամասի ապարանքների պաշարայնական նշանակությունը և կանոնավոր գյուղացիական փնեղություն վարելու հնարավորություն է ստեղծվում, մեղիքների շինարարական գործունեությունը փոթափոխվում է նախալեռնային ու հարթավայրային գյուղերը՝ ստանալով նոր ուղղվածություն: Այս շրջանում կառուցված ու վերակառուցված մեղիքական փնեղն ունեցել են այսպես կոչված «քաղաքափիս» բազմաբաժին բնակարաններին բնորոշ հորինվածքներ՝ կազմված միաշար, հարթածածկ ու երկհարկանի սենյակներից, դրանց բակահայաց փայտաշեն ու սյունազարդ պարզ գամբեթներից, լայն լուսամուտները կամարով եզերող փրամափակող որմնագործներով ու փայտի դրվագումով հարդարված ճակարներով: Բնորոշ օրինակներ են Գեղաշենի Մեղիք-Մնացականյանների փունը, Տողի և Գյուլիստանի ապարանքներին հավելված շինությունները: Գյուլիստանի մեղիքների երիտափոր և Աղջկաբերդ գյուղերում ունեցած նմանափիս շենքերից մինչև 1992 թ. պահպանվում էին որոշ մնացորդներ, այդ թվում՝ վերջինի դարպասի բարավորաքարը մարտնչող առյուծների պարկերաքանդակով ու Ռ-ՅԺԷ (1868 թ.) արձանագրությամբ: Անցյալ դարի վերջերին այստեղ հյուրընկալված Բաֆֆունկարագրությունից պարզվում է, որ այն նախորդ դարերի ապարանքների պես պարփակ ու դրսի հեթ խոշոր դարպասով կապված ընդարձակ ներքին բակի շուրջը խմբավորված բազմաբնույթ սենյակներից կազմված համակառույց է եղել, այս անգամ՝ հարմարեցված գյուղական կալվածափրոշ փնեղության պահանջներին:

²⁸⁷ Շուշիի ապարանքների շեշտված ամրոցակերպության և շրջակա կառուցապարման նկարմամբ իշխող դիրքի մասին վկայում է 19-րդ դարի ականափեսը (Տե՛ս "Кавказ", Тифлис, 1857, N 58):

²⁸⁸ Լեո, Խոջայական կապիտալ, էջ 169:

XVIII. ԳԵՏԱՇԵՆ. Մեղիք-Մնացականյանների ապարանքը հի-արմ-ից և ՂԶԿԱՐԵԸԴ. Մեղիքական ապարանքի շրամուտքի բարավորաքարը

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ

Շինարարական աշխատանքների կազմակերպումը: Մեխիբական ապարանքների կառուցման ժամանակ շինարարական աշխատանքների կազմակերպման դրվածքի մասին որևէ ուղղակի տեղեկություն հայտնի չէ: Մակայն, հաշվի առնելով ուշ միջնադարյան շինարարական ընդհանրությունը ինչպես Հայաստանի փարբեր երկրամասերում (մասնավորապես՝ Արցախում և Մյունիքում), այնպես էլ փարբեր բնույթի շենքերում (պաշտամունքային և աշխարհիկ), կարելի է այս հարցում որոշակի պարկերացում կազմել՝ բնագավառին վերաբերող առկա տեղեկություններն ու դիտարկումները համադրելով խնդրո առարկա հուշարձանների ընձեռած տվյալների հետ²⁸⁹:

Ապարանքների շինարարության ծախսերը հոգացել են դրանց փեր մեխիբները, ինչի մասին են վկայում պահպանված շինարարական արձանագրությունները (Տող, Գյուլիստան, Մոխրաթաղ, Տեղ, Ավերարանոց): Հարկանշական է վերջինիս ապարանքներից մեկի կառուցման վկայագիրը, որում, շինության պարկանելությունը նշելուց բացի, շենքված է նաև, թե ում «շինել տված շենքն է»²⁹⁰: Հայտնի է, որ մեխիբի հպարակները պարտավոր էին ոչ միայն պարբերաբար հարկեր, փուրքեր ու փուզանքներ վճարել, այլև մի քանի օր ձրի աշխատել վարուցանքի, հնձի և այլ ծավալուն գործերի ժամանակ²⁹¹: Ուս-

փի, նկարի ունենալով նաև մեխիբների գրեթե անսահմանափակ իրավունքները իրենց հպարակների նկատմամբ²⁹², կարելի է ենթադրել, որ ապարանքները «շինելու» կամ «շինել տալու» վկայությունների տակ պետք է հասկանալ ինչպես փորձված ճարտարապետների և քարգործվարպետների վճարովի աշխատանքը, այնպես էլ հպարակ ժողովրդի պարտադիր ու անվճար մասնակցությունը հարկապես մեծածավալ, ժամանակավար ու առանձնակի հմտություն չպահանջող աշխատանքներին (տեղանքի նախապարտատու, շինանյութերի հայթայթում ու տեղավորում և այլն)²⁹³:

Պետք է ենթադրել նաև, որ մեխիբական փերի կառուցման ժամանակ ևս, ինչպես ուշ միջնադարի պաշտամունքային համալիրներում ու շենքերում²⁹⁴, շինարարական գործը մասնագիտացված է եղել: Նույնաբնույթ աշխատանքները (հիմքերի ու պարերի, թաղերի, կամարների ու գմբեթների, փայտե մասերի կառուցում) կատարել են այդ գործում հմտացած առանձին խմբեր: Նման ենթադրության հիմք են տալիս ինչպես նույն ժամանակահատվածում կառուցված ապարանքների հորինվածքային ու կոնստրուկտիվ ընդհանրությունները, այնպես էլ այդ նույն հնարքների կիրառությունը դրանց ժամանակա-

կից գեղջկական փերում, վանքապարկան բնակարաններում և քաղաքացիական այլ շենքերում:

Ապարանքների կառուցման փերությունը հայտնի չէ, սակայն դրանց պաշտպանական բնույթն ու երկրի անհանգիստ վիճակը ենթադրում են շինարարության արագ իրականացում, ինչը ևս բնորոշ էր ուշ միջնադարին²⁹⁵: Մյանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ, ի փարբերություն նույն շրջանի որոշ եկեղեցական շենքերի, մեխիբական փերում իսպառ բացակայում են զարդաքանդակային, կամ այլ երկարարկ կարարում պահանջող հարդարանքի թեկուզև նվազագույն միջոցները:

Հուշարձանների չափագրությամբ սրացված չափերի համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մեծ մասի հիմքում միջնադարից հայտնի և շինարարության մեջ լայնորեն փարածված երկարության միավորներ են՝ ներբանը (մոտ 20 սմ), թիզը (մոտ 23 սմ), միջին և մեծ ուրնաչափը (30,9 սմ, 35,6 սմ), փոքր, միջին և մեծ կանգունը (մոտ 46 սմ, 53 սմ, 70 սմ), փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական սովորական բայլը (մոտ 70,5 սմ, 80 սմ, 93 սմ, 105 սմ) և այլն²⁹⁶:

Բոլոր ապարանքներում չնչին փարբերությամբ կրկնվող պարերի հատկությունները (80 սմ, 90 սմ, 100 սմ, 120 սմ), թաղերի թռիչքները (3,6 մ, 3,9 մ, 4,0-4,6 մ), դահլիճների երկարություններն ու գլխարկների հիմնաչափերը (6,0 մ, 6,3 մ, 6,6 մ, 6,9 մ, 7,0 մ, 7,15 մ), ինչպես նաև մուրքերի, պարուհանների, խորշերի և այլ առանձին փարբերի ընդհանրական չափերը բազմապարկ են հիշյալ մեծություններից որևէ մեկին, կամ մի քանիսին՝ միաժամանակ: Հաշվի առնելով, որ այս միավորների ստույգ չափը հաճախ թելադրվել է կառուցող քարգործ-վարպետի կազմվածքով²⁹⁷, իսկ հուշարձաններից սրացված չափերը վարպահականվածության կամ կոպտաբաշ շարվածքի պարճառով խիստ ճշգրիտ չեն, կարելի է համոզված ասել, որ ապարանքների շինարարության ժամանակ որպես երկարության միավոր և կառուցվածքային մոդուլ կիրառվել են հենց այս մեծությունները: Ընդ որում, նկարելի է, որ կախված երկարության անհրաժեշտ չափից, միաժամանակ օգտագործվել են փարբեր միավորներ՝ փերում նշահարումը առավել արագ ու հեշտ իրականացնելու նպատակով: Այս պարճառով, չնայած սրացված հորինվածքային ներդաշնակ համաչափություններին, կառույցներում մեկ միասնական մոդուլային միավորի կամ ցանցի կիրառություն չի նկատվում:

Շինանյութերը: Մեխիբական ապարանքների հիմնական շինանյութը բարն է. Արցախում

նսրվածքային ծագումով որձաքարի փարբեր տեսակները, Մյունիքում՝ նաև բազալտը, հեքնաբար փոքր-ինչ փարբեր է նաև բարի մշակման ասիճանը: Արցախի հուշարձաններում շարվածքը բացառապես կոպտաբաշ բարից է, և միայն բացվածքների, խորշերի, բուխարիների, փրոմպների և անկյունամասերի քարերն են մաքուր փաշված, իսկ Մյունիքում սրբաբաշը մասամբ կիրառվել է նաև ճակարապարտում (Խնածախ, Տեղ): Բացի այս, առանձին կառուցամասերը շեղվելու նպատակով երբեմն կիրառվել է բարի մաքուր փաշվածքը (օրինակ՝ Տողի ապարանքի դարպասում, Քաշաթաղի և Խնձորեսկի կամարաքարահներում): Ծածկերում մաքրաբաշ շարվածքի օգտագործման եզակի օրինակներ են Հոռեկավանի գլխարկների գմբեթաթաղերն ու Տողի ընդունարանի թաղակիր որմնակամարը, մնացած դեպքերում ծածկերում օգտագործված բարը ճեղքված, մանրացված է:

Ապարանքների շինարարության ժամանակ լայնորեն օգտագործվել է նաև փայտը: Որոշ հուշարձաններում փայտից են շինությունների մի մասի ծածկերը (Քաշաթաղ, Խնածախ), իսկ մի քանիսում՝ ծածկերի մեծ մասը (Ջրաբերդ, Քաղաքաբեդ, Գյուլիստանի բերդ): Վերջիններս, բացի գերանակապ ծածկերից, ունեցել են նաև փայտաշեն այլ մասեր՝ բարձր հարկերի ձորահայաց պահուսակային պարզամասեր և ասիճաններ, իսկ Քաղաքաբեդի ապարանքի պարերի շարվածքում կիրառվել են բացվածքների ու խորշերի փայտե բարավորահեծաններ և փայտե գոբիներից կազմված հորիզոնական կապեր: Բացի այս, բոլոր հուշարձաններում փայտանյութը օգտագործվել է շինարարական տախտակամասերի և թաղերի ու կամարների կաղապարների համար: Նշենք, որ փայտը նման գործածություն է ունեցել նաև ուշ միջնադարյան պաշտամունքային շենքերի ու համալիրների կառուցման ժամանակ²⁹⁸:

Ապարանքների պարերում ու քարաշեն ծածկերում որպես շարվածքի կապակցող նյութ օգտագործվել է բարձրորակ կրաշաղախը: Շաղախի ամրությունը կարևորվել է հարկապես այն պարճառով, որ կոպտաբաշ շարվածքով պարի կամ թաղի կրողունակությունն ապահովվել է հիմնականում բուրդեփրոնի հոծ միջուկի հաշվին, որը հաճախ քարերի արանքներից դուրս գալով՝ միաձույլ զանգվածի է վերածել ողջ շարվածքը: Ավաճի վկայությունն են շար հուշարձաններում պահպանված այն կառուցամասերը, որոնք այսօր էլ կիսականգուն են, չնայած շարվածքի արտաքին քարերը թափվել կամ պոկվել են:

²⁸⁹ Կմսր. Զարաթիա Ազուլեցի, Օրագրություն, Ե., 1938, էջ 63-96, Մ. Հասրաթյան, Մյունիքի 17-18-րդ դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973, էջ 144-147, նույնի՝ Հայաստանի ուշ միջնադարի շինարարական գործի կազմակերպումը, «Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս», գեկուցումների թեզեր, Ե., 1997, էջ 23-24:
²⁹⁰ «Իվան հայ վիճագրության», 5, էջ 152:
²⁹¹ Լեո, Խոջայական կապիտալ, էջ 168:

²⁹² Նույն տեղում, էջ 165-167:
²⁹³ Նմանափայ շենքերի կառուցման ժամանակ «հիմնադիր ճարտարապետի» մասին հեղաբերի վկայություն է պահպանվել Հակոբ ասրկավազ Շուշեցու «Պարունթին գավառին Արցախում» անվան աշխատության մեջ: Տե՛ս Մարենադարան, ձեռ. N 2734 (ըստ Շ. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի հուշարձանները, էջ 214):
²⁹⁴ Մ. Մ. Հասրաթյան, Մյունիքի ճարտարապետական համալիրները, էջ 145:
²⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 145-146:
²⁹⁶ Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները, Ե., 1989, էջ 133:
²⁹⁷ Մ. Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 147:
²⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 148:

Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան հուշարձաններում աղյուսը հազվադեպ է օգտագործվել: Եզակի օրինակներից է Նոռեկավանի երկրորդ ապարանքը, որի որոշ պատերի ստորին մասերում, բացվածքների ու որմնախորշերի եզրերում և փորմաների կամարափակի շարվածքում մեծ մասամբ կիրառված է թրծված աղյուս: Նման առաջնությունը աղյուսի կիրառությունը եզակի է, և պետք է ենթադրել, որ այն այստեղ է թափանցել ոչ շար հեռու գրավող Գանձակի հայոց թաղամասի աղյուսաշեն փերի ազդեցությամբ, մանավանդ որ այս դարերում փարածված էր նույնիսկ հեռավոր գավառներից հրավիրված շրջիկ արհեստավորական խմբերի մասնակցությունը երևելի կառույցների շինարարության ժամանակ²⁹⁹, իսկ բազմազան կապերը հարևան Գանձակի խանության հետ հաճախակի ու սովորական էին:

Շինարարական կառուցվածքները: Մեծիքական փերի շինարարական կառուցվածքները ընդհանուր առմամբ չեն փարբերվում ուշ միջնադարի քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ փարածված կառուցվածքային ձևերից և ավելի պարզեցված են նախորդ դարերում սնակված լուծումների համեմատ:

Պատերը շարված են ժապավենաձև հիմքերի վրա, որոնք մեծ մասամբ դրված են գեղանի մակերևույթից ոչ շար խորը գրավող ժայռային զանգվածների վրա: Մեծ թեթություն ունեցող փերանքում կառուցված ապարանքներում ձորաները պատերի հիմքերը հսկայածավալ հողային լիցքի պարճառով երբեմն մեծ խորության են հասնում: Քաղաքապետի ապարանքում մինչև ժայռալանջի հարակը խորացած հիմքերի շնորհիվ արհեստականորեն սրեղծված դարավանդահարթակը այսօր էլ պահպանվում է, չնայած հողային լիցքի ճնշումից արտաքին հենապարնեղը մասամբ փլվել է: Այստեղ պարզորոշ երևում է նաև, որ հիմքերը շարվել են պատերի պես՝ կոպտափայտ քարով ու կրաշաղախով, սակայն՝ դրանցից մի փոքր ավելի հասարակությամբ:

Բուն պատերի շարվածքը կարարվել է ավանդական «Միդիսով» արտաքուստ կանոնավոր քարաշարքեր՝ բուրբեղաձև լցված միջուկով: Մոտ 20-40 սմ բարձրությամբ կոպտափայտ քարաշարքերը ուղղվել են մանր ու փափակ քարակտորներով, իսկ մի քանի շարքը մեկ լարով ուղղվել ու հարթեցվել՝ շաղախով, որի վրա բարձրացել է հաջորդ մի քանի քարաշարքը: Այս պարճառով պարի հարթության վրա սովորական շարքերի արանքում սրանք ավելի ընդգծված են և համընկնում են բացվածքների, խորշերի, կամարների և այլ բաժանումների ստորին ու վե-

րին եզրերի հետ՝ յուրովի շեշտելով այսօրինակ «Միդիսի» կառուցելակերպը:

Պատերի հասարակությունը 0,8-1,2 մետրի սահմաններում է՝ կախված ծածկաձևից, կառուցվածքային բեռից ու իրավիճակից և այլն: Քարաշեն ծածկով ամենաբարակ պատերը Ականաբերդում ու Տոդում են (0,8-0,85-0,95 մ), ամենահասարակը՝ Գյուլիսարանի բերդում (մինչև 1,4 մ), իսկ ամենաբարձրվածը 1-1,2 մ հասարակությունն է: Ավերարանոցում մեծ խորությամբ բուխարիների պարճառով գլխափայտ պարը լայնացվել է մինչև 2,2 մ:

Փայտածածկի համար, ինչպես և գյուղական բնակելի տներում, պատերի հասարակությունը 0,8-0,85 սմ է (Քաղաքապետ, Ջրաբերդ), իսկ Գյուլիսարանի բերդում թե քարաշեն և թե փայտաշեն ծածկերով սենյակների պատերը նույն՝ 1-1,2 մ հասարակությունն ունեն:

Պատերի սրբաբաշ քարերի և կամարաքարերի բարձրությունը փարանվում է 20-35 սմ-ի սահմաններում, այսինքն յուրաքանչյուր դեպքում համապատասխանում է ներքևի (մոտ 20 սմ), թիզի (մոտ 23 սմ), կամ մեծ ու փոքր ուրնաչափի (30,9 սմ, 35,6 սմ) ավանդական միջինացված չափին:

Քարի մշակման աստիճանն ու սրբաբաշի որակը կախված են շինաքարի որակից և երբեմն շահեկանորեն առանձնանում են (Քաղաքապետ, Խնածախ, Տեղ, Խնձորեսկ, Մոխրաթաղ, Տոդ):

Մույթերը և սյուները մեծիքական տներում կիրառվել են բացառապես կամարասրահներում: Մույթերն ունեցել են քառակուսի կամ ուղղանկյուն հարվածք և շարվել են պատերի սկզբունքով անկյունամասերը՝ սրբաբաշ, սրանց միջև կոպտափայտ շարվածք, միջուկը՝ բուրբեղաձև: Նոռեկավանի երկրորդ ապարանքի սրահի յոթ մույթերը հավասարաչափ են (հիմքում՝ 0,95 x 0,95 մ) և այնքան ամուր ու միաձույլ են շարվել, որ նույնիսկ փայլավելուց հետո պահպանվել են խոշոր, քառակող զանգվածներով: Բնորոշ են նաև Քաղաքապետի, Խնձորեսկի և Մոխրաթաղի ապարանքների կամարակիր քառակող սյուները, որոնք կերտված են եղել միակտոր քարից և փայտե սյուների պես անկյունների ողջ երկայնքով ունեցել են նուրբ փաշվածք: Նման փաշվածքներ ունի նաև Գյուլիսարանի ապարանքի սրահի մույթը, որն ըստ պահպանված բեկորների՝ քառակուսի հարվածք է ունեցել (0,9 x 0,9 մ) և ամբողջովին շարվել է սրբաբաշ քարով:

Որմնամույթերը ապարանքներում կիրառվել են որպես կամարների եզրային-պարկից հենարան (Քաղաքապետի և Խնածախի վերնասրահներ, Նոռեկավանի կամարասրահ) և, առավել սակավ, որպես թաղակիր կամարի հենարան (Տոդի ընդունարան):

Բացվածքները կառուցման խնամքով աչքի են ընկնում բոլոր հուշարձաններում, իրականացման միջոցներով որևէ փոփոխություն չեն կրել դարաշրջանում և, ըստ բարավորի ձևի, ունեն երկու լուծում՝ հորիզոնական ու կամարային վերնավարքով:

Նորիզոնական բարավորաքարով են ծածկված Քաղաքապետի, Խնածախի, Խնձորեսկի և Մոխրաթաղի երեսբաց վերնահարկերի կողային, մոտ 1 մ լայնությամբ պարուհանները, այլ դեպքերում քարե բարավորասալեր են կիրառվել նաև նեղ բացվածքով պարուհաններում (Տեղ, Մոխրաթաղ, Տոդ), ինչպես նաև հիշյալ հուշարձանների որմնախորշերում: Նորիզոնական փայտե բարավորահեծաններ ունեն փայտածածկ ապարանքների մույթերն ու պարուհանները (Քաղաքապետ, Ջրաբերդ, Գյուլիսարանի բերդ): Կամարածածկ մույթային բացվածքները մեծ մասամբ 0,8-1,0 մ չափի են, երկու կողմում պարի հասարակության կեսից առաջ դրված 20-30 սմ լայնության ելուստներ ունեն, որոնք շարված են 1-3 կտոր քարից և կրում են կիսաշրջանաձև բարավորաքարը, իսկ վերջինս ավարտվում է պահունակավոր սրբաբաշ կամարով: Այս պարզ լուծման շնորհիվ դրան փեղկերի փեղադրման համար ավելի հարմար ուղղանկյուն մույթային բացվածքը ներգծվում է պարի արտաքին երեսից փոքր-ինչ հետ ընկած ելուստների և բարավորաքարի հարթության մեջ, իսկ պարի ողջ հասարակությունն ընդգրկող կամարավարքը իր վրա է վերցնում վերնամասի կամ վերին հարկի զանգվածի ծանրությունը՝ բեռնաթափելով բարավորաքարը: Այս առումով ուշագրավ է Տոդի ապարանքի դարպասը, մույթային բացվածքի 1,85 մ թռիչքը ծածկված է մոտ 2,4 մ երկարությամբ և 56 սմ բարձրությամբ հորիզոնական բարավորաքարով, որը վերնամասի շարվածքի հետ ընդգրկված է երկաստիճան-երկշար կամարի մեջ: Չնայած խոշոր բացվածքի համար կիրառված այս լուծմանը, հետագայում կամարը գերբեռնվել է դարպասի վրա ավելացված երկրորդ հարկի ծանրությամբ, ինչի պարճառով խոշորաչափ բարավորաքարը ամբողջ բարձրությամբ ճաքել ու կոտրվել է և կանգնած է փլուզման եզրին: Գրեթե նույնաչափ բարավորաքար ունի նաև Շուշիի երկրորդ ապարանքի մույթը (2,4 x 0,7 մ):

Նոռեկավանի երկրորդ ապարանքի բոլոր մույթերն ու պարուհանները աղյուսաշեն կամարներ ունեն և չնայած բացակայում են մույթերի բարավորակիր որմնաեղուստների ու բարավորների քարերը, այդ մասերում որևէ բնական փլվածք չի նկատվում:

Կիսաշրջանաձև կամարներ են ունեցել նաև ճակատաբաց սրահներն ու սյունասրահները: Մրանցից պահպանվածները (Քաղաքապետի և Խնածախի վերնասրահներ, Գյուլիսարանի ապարանքի նախասրահ) համեմատաբար մեծաթռիչք

են (միջինը 3,8 մ կամարային բացվածքով), որի պարճառով (ինչպես նաև գեղարվեստական նկարառումներով) շարված են մոտ 25 սմ բարձրությամբ երկաստիճան, սրբաբաշ կամարաղեղներով:

Քարաշրջանի այլ հուշարձաններից հայտնի է նաև, որ նման դեպքերում երկրորդ կամարաղեղը շարվել է կոպտափայտ, ճեղքված քարով, սրբաբաշի հետ նույն հարթության մեջ՝ կոնստրուկտիվ ու փետողական առավել կայունության ապահովման նպատակով:

Թաղերը և գմբեթաթաղերը մեծիքական ապարանքների քարաշեն ծածկաձևերի միակ լուծումն են և, ըստ էության, կառուցված են նույն շինարարական փեխնիկայով:

Դահլիճներում թաղերի թռիչքը 3,6-4,6 մ-ի սահմաններում է, առավել փարածված է մոտ 4 մ թռիչքը: Թռիչքի, երկարության ու բարձրության փոքրության շնորհիվ (թաղերը մեծ մասամբ դրված են մոտ 2 մ բարձրությամբ պատերի վրա) թաղածածկ դահլիճներում չեն կիրառվել որմնամույթերի կամ պահունակների վրա հենվող մաքրափայտ թաղակիր կամարներ (եզակի բացառություն է Տոդի ընդունարանը), և թաղերը բարձրանում են երկայնական պատերի վրա՝ կտրվածքում կիսաշրջանաձև, ձվաձև կամ երկաղեղ եզրագծով:

Թաղերը կառուցված են կոպտափայտ կամ ճեղքված երկարապոչ քարերի սեպաձև փեղադրությամբ շարվածքով, առաջ կրաշաղախի կիրառությամբ, որը լցվելով քարաբանքները, մեկ միաձույլ զանգվածի է վերածել ողջ ծածկը: Թաղածածկն իրականացվել է փայտե կաղապարների և փախարակամանների միջոցով, որոնք հենվել են փայտե սյուների և մասամբ՝ երկայնական պատերի եզրերի վրա: Այս պարճառով թաղի կրունկը պարի ներքին երեսից մի փոքր՝ կաղապարափախարակի հասարակության չափով հետ է դրվել, ինչի շնորհիվ նաև կանխվել է հեղուկ կրաշաղախի արտահոսքը կաղապարի ու պարեզրի արանքով:

Գոցվող թաղերով կազմված գմբեթաթաղերը շինարարական փեխնիկայով չեն փարբերվում երկայնական թաղերից, սակայն, քանի որ համեմատաբար մեծ թռիչքներ են ծածկում, կառուցվել են առավել խնամքով: Միջինը մոտ 7,0 x 7,0 մ չափերով քառակուսի կազմող պատերի վրա դրված այս ծածկաձևի փարածական համասեռ կոշտության շնորհիվ հնարավոր է դարձել առանց ավելի կայուն շարվածքի՝ սրբաբաշի կիրառության, դարաշրջանի համար խոշոր համարվող նման թռիչքով քարածածկ իրականացնել չօգտագործելով միջանկյալ հենասյուներ: Գոցվող թաղերը և ս կառուցվել են կաղապարների միջոցով՝ դրանք ունեցելով պարից-պար ձգված գերանների վրա (Գյուլիսարանի գլխափայտ պատերում թաղի անցման գոտում պահպանվել են այդ գերանների հենախորշերը):

²⁹⁹ Մ. Մ. Հասարթյան, «Հայաստանի ուշ միջնադարի շինարարական գործի կազմակերպումը», էջ 24:

Կոնսպրուկտիվ ու գեղարվեստական առումներով շար ավելի հեքարքրի են նույնաչափ հիմնաքառակուսու վրա կառուցված փրոմպավոր գմբեթաթաղերը: Տրոմպները, որպես գմբեթային փոխանցման համակարգ, լայն փրածում են ունեցել Հայաստանի վաղ միջնադարյան գմբեթաշինության մեջ: Ուշ միջնադարյան քառաշեն գլխափորներում այս հնարքը կիրառվել է առանձնահատուկ կերպով. պատերի ներքին անկյուններում դրված կամարային փրոմպների միջոցով հիմնաքառակուսուց անցում է կատարված ոչ թե թմբուկի ութանիստին (ինչն այսպեղ առհասարակ բացակայում է), այլ՝ միանգամից գմբեթաթաղին: Ընդ որում փրոմպների կամարները անկյունապատերի հետ լծորդվում են կորագծային շարվածքով և փարբերվում են դասական կիսակոնային սրբափաշ լուծումներից: Մոխրաթաղի ապարանքում փրոմպներից անմիջապես վեր բարձրանում է գմբեթաթաղի ութանիստ բրգածածկը, որը մանր ճեղքված սեպածն քարաբեկորների ու կրաշաղախի համաձուլվածք է: Իսկ Նոռեկավանի զույգ գլխափորներում փրոմպներով սրացված ութանկյունը կոպտափաշ շարվածքի թանձրության հաշվին կատարված լծորդումներով վեր է ածված շրջանագծային հիմքի, որի վրա բարձրացող կիսագնդածն գմբեթաթաղը շարված է մաքուր փաշված, ծակոտկեն ու թեթև որձաքարի 20 սմ բարձրությամբ կանոնավոր քարաշարքերով: Տրոմպների երկկենտրոն կամարաղեղները ևս շարված են նույն քարից, ներքին մակերևույթները՝ անկյունագծից ճառագայթաձև կորագծերով շարված աղյուսից, իսկ դրանց հետևում առաջացած պարի հոծ զանգվածը թեթևացնելու նպատակով շարվածքի մեջ շրջված դիրքով դրված են կավե կճուճներ:

Կառուցվածքային լուծման և իրականացման եղանակներով փրոմպավոր գմբեթաթաղերը բավականին համարձակ են դարաշրջանի շինարվեստի համեմատ և մեխիքական ապարանքների կառուցողական կարևոր ձեռքբերումներից են:

Տանիքները մեխիքական փրոմպներում հիմնականում հարթ են՝ փոքր թեքությամբ, երբեմն՝ երկլանջ (Քաշաթաղի, Խնածախի, Խնձորեսկի, Տողի, Գյուլիստանի բերդի և Մոխրաթաղի կրկնահարկ մասերում) կամ բրգածն (գլխափորներում): Պահպանված փանիքները մեծ մասամբ ծածկված են հեքազայում առաջացած հասարակ հողաշերտով ու բուսականությամբ, քարե ծածկասալերի կամ կղմինդրի հեքեր ու մնացորդներ չեն նկատվում: Նաշվի առնելով փանիքների մեծ մակերեսները և փարբեր նպատակներով (պաշտպանական, կենցաղային) դրանց օգտագործման հանգամանքը, պարբ է ենթադրել, որ ծածկաթաղերի բուրբեքների լիցքից հետո փանիքները փոփանվել, հարթեցվել են կավե շաղախով, մեղմ թեքություններով ապահովելով ջրահեռացումը դեպի բակ, իսկ պատերն ավարտվել են կանոնա-

վոր, մաքրափաշ քարաշարքով, կամ քարասալ պարզ բիվով:

Համեմատական դիտարկումը ցույց է տալիս, որ մեխիքական փրոմպների լուծումներն ու կառուցվածքային հնարքները խիստ հարազատ են Արցախի և Սյունիքի ուշ միջնադարյան պաշտամունքային ու քաղաքացիական շենքերում ընդհանրացած շինարարական արվեստին և դրանց համեմատ ունեցած առանձնահատկություններով լրացնում ու հարստացնում են բնագավառի բնութագիրը³⁰⁰:

Համակառույցների սեյսմակայունությունը: Արցախի և Սյունիքի լեռնափամբները դարերի ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ ցնցվել են երկրաշարժերից՝ ահեղ փորձության ենթարկելով փարաբնույթ շենքերի ու համակառույցների ամրությունն ու դիմակայությունը բնության այդ արհավիրքի ավերիչ ուժի առջև:

Նայ միջնադարյան ճարտարապետության զարգացման պարամետրները ցույց է տալիս, որ, սկսած վաղ շրջանից, ճարտարապետ-շինարարները մեծ կարևորություն են տվել շենքերի սեյսմակայունությանը, այդ մտահոգությամբ հարակազմային ու ծավալափարածական հորինվածքներում նախընտրելով ավելի հավաք ու հավասարակշռված լուծումներ: Ներագայում միջնադարի մեծապարփակ ճարտարապետական համալիրներում միմյանց կից փարաբնույթ շենքերը մեծ մասամբ դարձյալ լուծվել են կենտրոնագրմբեթ, կենտրոնակազմ կամ այլ հավաք ու հավասարակշիռ հորինվածքներով՝ ամբողջանալով միմիայն համադրվածքային լուծմամբ:

Ընդարձակ համակառույցները սեյսմիկ կարերով փարանջատելու սկզբունքը մասամբ կիրառվել է նաև ուշ միջնադարում, հիմնականում պաշտամունքային համալիրներում: Մակայն, որպես կանոն, այս շրջանում կառուցված ընդարձակ վանական համակառույցների բնակելի ու քաղաքացիական այլ շենքերը ամբողջացվել են կանոնավոր քառանկյանը մոտ ընդհանուր հարակազմով բրգավոր պարսպապատերի մեջ սրեղծելով ամուր ժայռահիմքի վրա դրված մեկ միասնական, միաձույլ ու կոշտ կառուցվածքային համակարգ:

Մեխիքական փրոմպի համակառույցներում ևս (հարկապես գլխափորներ և քարաշեն ծածկերով այլ ապարանքներում) կիրառվել է այս սկզբունքային լուծումը, սակայն, սրա հետ մեկտեղ, մեծ կարևորություն է տրվել փարբեր բաժանմունքների համակցումով սրեղծված շինվածքային խմբի կառուցվածքային միասնականությանն ու հավասարակշռվածությանը:

³⁰⁰ Հմմտ. Մ. Մ. Հարություն, Սյունիքի ճարտարապետական համալիրները, էջ 148-155:

Այսպես, ինքնին կայուն կենտրոնակազմ հորինվածքով գլխափորներ կամ զույգ կից գլխափորները երկու կողմից միաչափ դահլիճներ ունեն և ընդհանուր նախասրահների հետ մի հավաք ու կառուցիկ ամբողջություն են կազմում, այս և այլ կցաշար սենյակները սահմանափակվում են մի գծով դրված ընդհանուր ճակարապատով և չունեն ծավալային ամբողջականությունը խախտող ելուստներ, կամարափամբները լուծված են եզրապատերի և զանգվածեղ մույթերի միջոցով՝ հնարավորին չափ պահպանելով պարային կրող համակարգի համասեռությունը, թաղակապ ծածկերը գրեթե նույն բարձրությունն ունեն և միաձույլ կապված են միմյանց և այլն:

Բացի այս, փարբեր հարկայնության դեպքում երկհարկ շինությունները կամ առանձնացված են միահարկ սենյակաշարքից (Խնածախ, Տող, Գյուլիստանի բերդ), կամ անջատված կրկնակի պատերով սրեղծված կարով (Քաշաթաղ): Առանձնացված են նաև բաժանմունքների այլ երկայնական առանցքային համադրվածք ունեցող շինությունները (Մոխրաթաղ, Նոռեկավան), որոնք դարձյալ լուծված են կենտրոնակազմ երեսաքց դահլիճին սիմետրիկ:

Առանձին կառուցամասերի համաչափությունները ևս սեյսմիկ կայունության առումով

խիստ նպաստավոր են. գլխափորները հարակազմում քառակուսի են՝ հիմնաչափով մտրվի կառուցված հավասարակողմ եռանկյան ոչ մեծ բարձրությամբ, սենյակների լայնության ու երկարության հարաբերությունը հիմնականում 1:1,5-1:1,7 է, իսկ բարձրությունը՝ մոտ լայնության չափ: Այսինքն թե հորիզոնական և թե ուղղահայաց ձգվածությամբ շինությունները աչքի չեն ընկնում, հակառակը՝ բավականին հավաք են ու գեղամասած: Բացառիկ դեպքերում, երբ երկարությունը գերազանցել է լայնության հետ հարաբերակցության հիշյալ սահմանները, կիրառվել է միջանկյալ թաղակիր կամար (Տողի ընդունարան, Նոռեկավանի սյունասրահ): Բնութագրական է նաև, որ պատերի թանձր զանգվածեղության համեմատ ծածկերը բարակ են ու թեթև, հաճախ ծակոտկեն քարից, զուրկ ծանր քարասալ կամ կղմինդրե ծածկույթից, իսկ երբեմն էլ լուծված են առավել թեթև՝ փայտաշեն, գերանակապ:

Անշուշտ, մեխիքական ապարանքների սեյսմակայունությունն ապահովող հիշյալ միջոցները արդյունք են ճարտարապետաշինարարական վաղեմի ավանդույթների խնցուկային վրա հիմնված հարակազմային ու ծավալափարածական լուծումների և դարերի փորձություն բռնած շինարարական արվեստի:

ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԻՆ ՇԱՄԻՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մելիքական ապարանքների ճարտարապետությունն իր երկակի բնակելի-պալատական և պաշտպանական բնույթով, բնականաբար, առաջին հերթին որոշ չափով խարսխվել է այդ բնագավառների նախընթաց ուղու ձեռքբերումների ու ավանդույթների վրա և կազմավորվել է դարաշրջանի քաղաքացիական ճարտարապետության ընդհանուր միավածության և առանձնահատկությունների շրջանակներում՝ այդ ընթացքում առնչություններ ունենալով նաև նույն պարմաքաղաքական պայմաններում ապրող հարևան երկրների ճարտարվեստի հետ:

Բնակարանաշինությունը համարվում է միջնադարյան ճարտարապետության առավել ավանդապահ ասպարեզներից մեկը: Ավանդան ավելի քան հարկանշական է Արցախի և Սյունիքի լեռնագավառների պարմության ու շինարարության ժամանակահատվածի համար, քանզի նախորդ դարերի ծաղկուն մշակույթի նվաճումների որակն ու ճարտարապետական դպրոցներին ներհատուկ դիմագծերը մեծապես կորցրած այս շրջանում ճարտարապետաշինարարական գործունեությունը, այդ թվում՝ բնակարանաշինությունը, ընթանում էր ժողովրդական ճարտարապետության պարզագույն կառույցներում իրենց կենսունակությունը պահպանած ավանդական ձևերի յուրացման ու վերամարմնավորման ճանապարհով:

Մյուս կողմից հայրնի է, որ ապարանքավեր մելիքները իրենց ընդհանրական կյանքով ու առօրյա կենցաղով շատ մոտ ու նման էին հպարակ ժողովրդին, ուստի նաև այս պարմառով է, որ նրանց բնակարանների ճարտարապետական-հորինվածքային սկիզբը առավելապես կապվում է գեղջկական բնակելի փան ճարտարապետության մեջ ավանդաբար ընդհանրացած ձևերի հետ:

Այսպես, բոլոր փիպի մելիքական տներում առկա ձգված ուղղանկյուն հարակազմով սենյակները կառուցված են ժողովրդական բնակարաններում լայնորեն փարածված գոմի-օղաների կամ օղաների օրինակով. մեծ մասամբ ունեն խորքային փեղադիրք, ճակատային մուրք, երեսապարուն գույգ «պարիհան»-խորշերի մեջ առնված բուխարի, երկայնական, բարձրացված ծածկաձև և այլն: Եվ եթե այս սենյակների փայրածակ օրինակները (Քաշաթաղ, Գյուլիստանի բերդ, Ջրաբերդ, Քաղաքաբեդ) գրեթե չեն փարբերվում նախափայերից, ապա դրանց քարաշեն-թաղակապ փարբերակները աչքի են ընկնում հղկված ու կանոնավոր հարակազմով և երբեմն ունեն դահլիճային շինությանը հարուկ ներքին ծավալաձևի որոշ հանդիսավորություն: Ապարանքներում կան նաև թաղածակ սենյակների այլ փարբերակներ, սակայն դրանց նախօրինակ օղաները ևս միաբնակ չեն:

Գեղջկական փան ազդեցությունը առավել ցայտուն է փեսանելի մելիքական գլխավորներում և հարկապես՝ դրանց ծածկաձևերում:

Տայրնի է, որ քառակուսուն մոտ հիմքով և երդիկավոր, բրգաձև փայրածակով բնակարանի այս փիպը կիրառվել է շատ հնուց, բնորոշ է լեռնային շրջաններին և փարածված է եղել բազմաթիվ երկրներում: Տայաստանում գլխավորում ունեցել է փարբեր անվանումներ («փուն», «գլխավուն», «մեծ փուն», «հացափուն», «թոնրափուն» և այլն) և գերանակապ ծածկի զանազան ձևեր՝ անայուն կամ սյունավոր հիմքի վրա³⁰¹: Գլխավորն իր ծածկաձևերի փարբերակներով մեծ փարածում է ունեցել հարկապես լեռնային

³⁰¹ Ս. Վարդանյան, Տայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, Ե., 1959, էջ 44, 115-121, նույնի՝ Տազարաշենը և նրա նշանակությունը հայկական ճարտարապետության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 6, 1967, էջ 78-88:

ու անփառաշար Արցախ-Սյունիքում³⁰², և բնական է, որ այն քարակերտ վերամարմնավորմամբ կարևորագույն տեղ ունի նաև մելիքական բնակարաններում:

Չնայած առանց թմբուկի գմբեթաթաղի փարբեր ձևերը միջնադարյան Տայաստանի քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ շատ են փարածված (գավիթներ, գրապներ, սեղանապներ, բաղնիքներ և այլն), սակայն այդ քարաշեն ծածկաձևերի բոլոր փարբերակների ծագումնաբանությունը ևս ուսումնասիրողները բխեցնում են փայրածակ գեղջկական գլխավորներից (Վ. Տարությունյան, Տ. Խալիպաղյան):

Վաղագույն մելիքական տներում Քաշաթաղի (15-րդ դ.) և Խնածախի (16-րդ դ.) ապարանքներում պահպանված գլխավորները ոչնչով չեն փարբերվում գեղջկական գլխավորներից և դեռևս փայրաշեն ծածկեր ունեն, իսկ քարակերտ գլխավորների համար նախափայ են եղել գեղջկական գլխավորան ծածկի «սողմաշեն» և «հագարաշեն» փարբերակները³⁰³:

«Սողմաշեն» ծածկը կառուցվում է պարբերի կամ դրանցից հեռացված սյուների հիմնաքառակուսու վրա՝ կողմերից զուգահեռաբար առաջ դրված գերաններով, որոնք դեպի վեր նեղանալով քառանկար բուրգ են կազմում և ավարտվում են երդիկանցքով: Այս սկզբունքով, սակայն քարակիր շարվածքով են իրականացված ապարանքների գլխավորներում ամենափարածված ծածկաձևերը՝ գոցվող թաղերով կազմված գմբեթները (Գյուլիստան, Տեղ, Ավետարանոց, Թուխնակալ, Տոռեկավանի փոքր գլխավորն): Սրանք ևս, փայրաշեն նախօրինակների պես, քառանկար և երդիկանցքի հարթությամբ հարված բուրգի տեսք ունեն, իսկ բրգաձև գմբեթաթաղի նիստերը թույլ արտահայտված կորեր են և ոչ թե բառորդ շրջանագծեր, ինչը ենթադրելի էր լիարժեք կիսագլանային թաղերի «գոցվելու» կամ փոխհարվելու դեպքում: (Այսպիսի ծածկեր ունեն նաև Քաղաքաբեդի ապարանքի գույգ խցերը, նույն բերդավանում պահպանված գլխավորն և բաղնիքը, Գյուլիստանի բերդի սրորոպում գրվող բաղնիքը և այլն):

«Սողմաշենի» փոքր-ինչ փարբերակված ձևն է ութանկար «հագարաշենը», որում քառակուսի հիմքը նախ անկյունային գերանների միջոցով վերածվում է հավասարակողմ ութանկյան, ապա սրա վրա դարձյալ զուգահեռաբար առաջ դրված գերանաշար շրջանակներով կազմվում է երդիկով ավարտվող ութանկար ծածկը: «Տազարաշենի» այս պարզ փարբերակն է վերամարմնավորված Մոխրաթաղի ապարանքում, որտեղ գլխավորն քառակուսի հիմքից չորս անկյունային փրոմպների միջոցով անցում է կարարված բրգաձև գմբեթաթաղի հավասարակողմ ութանկյունը: «Տազարաշենի» ամենակարարյալ՝ հաճա-

խակող բրգաձևակի քարաշեն փարբերակներ կարելի է համարել Տոռեկավանի գույգ գլխավորների փրոմպավոր գմբեթները, որոնց հիմքերը, ի փարբերություն նախորդների, երկաղեղ կամառային փրոմպներից հետո՝ պարի առաջացող զանգվածեղության հաշվին վեր են ածված շրջանագծերի, իսկ սրանց վրա բարձրանում են կանոնավոր քարաշարքերով իրականացված և կիսագլանաձև, երդիկավոր գմբեթաթաղերը:

Այնուհայր է, որ այստեղ, ժողովրդական ճարտարապետությունից գալիս, առկա է ինչպես հայ եկեղեցական գմբեթաշինության, այնպես էլ նախորդ դարաշրջանների աշխարհիկ-պալատական կառույցներից հայտնի գմբեթաձևերի հեռավոր անդրադարձը:

Այս առումով խիստ ուշագրավ են Ականաբերդի ապարանքի գույգ գլխավորները, որոնք, ինչպես փեսանք, ըստ ականաբերդի վկայության, նույնպես քարածակ են եղել: Ապարանքի հարևանությամբ կանգուն միջնադարյան բաղնիքի և ոչ հեռու գրվող Դաղիվանքի մի քարաշեն գլխավորն (13-րդ դ.) կիսագլանաձև ու երդիկավոր գմբեթները հենց այսպիսի լուծում ունեն և, ըստ ամենայնի, նախափայ են ոչ միայն գույգ միանման գլխավորների համար ընդհանրապես, այլև դրանցից ամենահեթաբերականի՝ Տոռեկավանի գույգ գլխավորների գմբեթաձևերի համար:

Խոշոր մելիքական ապարանքներում մեկից ավելի կցաշար գլխավորների առկայությունը, պարզ գործնական անհրաժեշտություն լինելով, նույնպես ավանդված է հայ ժողովրդական բնակելի փան ճարտարապետության մեջ³⁰⁴: Այդպիսի առիթ են ունեցել չափազերելու Ջավախքի հայկական գյուղերում, որոնք, ինչպես և այլուստր հայտնիները, ներքուստ բաժանված են ոչ թե պարով, այլ փայրե սյուներով: Փայրածակ գույգ գլխավորն հնագույն նմուշներ են Քաշաթաղի ապարանքում պահպանվածները, որոնք սակայն անջարված են պարով:

Կարևոր է նշել նաև, որ գլխավորն փայրաշեն ծածկաձևերից անցումը քարաշեն ձևերին փրոմպ է ունեցել ոչ միայն մելիքական ապարանքներում, այլև դրանց ժամանակակից գեղջկական տներում: Արցախ-Ղարաբաղի ժողովրդական բնակելի փան ուսումնասիրողները, երբեմն նույնիսկ անձանոթ լինելով մելիքական ապարանքների ճարտարապետությանը, առանձնացնում են «ղարաբաղյան քարե դարադամը»՝ որպես դարադամ-գլխավորն հասուն փիպ, վկայաբերելով Նեգի, Շախույալ³⁰⁵ և Շուշիի մոտ գրվող Մեծ Ղալաղարաի³⁰⁶ գյուղերում պահպանվածները: Ինչպես երևում է 19-րդ դարի մի ականաբերդի վկայությունից, քարաշեն ու կիսագլանավոր

³⁰⁴ Ս. Վարդանյան, Տայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, էջ 121:

³⁰⁵ С. Лисициан, "Карабахский карадам" с. 106.

³⁰⁶ А. Али-заде, Саркисов, О некоторых архитектурных памятниках Шуши, с. 122-123, М. Усейнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде. История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963, с.342, Э. Авалов, Архитектура города Шуши, с. 40.

³⁰² Ե. Լարսյան, «Գանձակի գավառ», էջ 334, Սփ. Լիսիցյան, «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը», էջ 33-34, նույնի՝ Զանգեզուրի հայերը, էջ 101-104:

³⁰³ Ս. Վարդանյան, «Տազարաշենը և նրա նշանակությունը», էջ 78:

գլխավորները Արցախի գյուղերում լայն տարածում են ունեցել և բնակելի տան հիմնական տիպերից են³⁰⁷։ Ընդ որում, ուշագրավ է, որ աղբբեջանցի ուսումնասիրողները շահարկելով գլխավոր «դարադամ» անվանումը Արցախում, այստեղի «դարադամները» համարում են հայկական «գլխավոր» ու վրացական «դարբագիի» աղբբեջանական գուգահեռը և «բնակարանի հնագույն ու լայնորեն տարածված տիպը Աղբբեջանում»³⁰⁸, սակայն բուն աղբբեջանական գյուղերից որևէ գլխավոր օրինակ չեն բերում։ Մինչդեռ Գանձակի գմբեթավոր տները ևս³⁰⁹ վկայում են, որ քարակերտ գլխավորների ոգով ստեղծված այդ քաղաքային բնակարանները բնորոշ են դարձյալ հայաստանի և հարևան երկրների ավանդույթներով հայտնի հայկական միջավայրի բնակարանաշինության անմիջական ազդեցության արդյունք են։

Ավելին, ինչպես վկայում է Սպ. Լիսիցյանը, քոչվորությունից նստակյաց կյանքի անցած աղբբեջանցիները Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում իրենց տները կառուցել են «հացաբուսի ճարտարապետական ձևերով, հայ վարպետների ձեռքով»³¹⁰։

Նայ գեղջկական բնակարաններում ընդհանրացած ավանդական ձևերի վերամարմնավորման ծնունդ են նաև ապարանքներում հանդիպող միակամար և կամարաշար նախասրահները, որոնց բազմաթիվ փայտաշեն նախօրինակների կողքին երկրամասի ժողովրդական բնակարանաշինության մեջ առկա են նաև համանման քարակերտ գուգահեռները մի շարք գյուղերում։

Գեղջկական բնակարանների ազդեցությունը նկատելի է ոչ միայն մեխքական տների առանձին կառուցամասերում, այլև համակառույցների ընդհանուր հորինվածքում։ Ապարանքների մեծ մասամբ միահարկ ու կիսագերանափոր և հազվադեպ վերգերանա ու երկհարկանի շինությունները, դրանց պարագծային կառուցապատումը և պարփակ ներքին բակը, ինչպես նաև այլ հարկանշական կողմերը և ժողովրդական բնակելի տան ավանդույթներից բխող ծագումնաբանական սկիզբ ունեն և, ապարանքներից զար, իրենց արտահայտությունն են գրել դրանց ժամանակակից վանական բնակարաններում։

Այս ընդհանուր նախասկիզբն է պարճառը, որ քարակերտ մեխքական ապարանքների հետ ամենամերձավոր ու հարազատ գուգահեռները գտնում ենք հենց հին ու նոր վանքերում, ուշ միջնադարում կառուցված քարաշեն բնակարաններում ու քաղաքացիական այլ շենքերում։ Պարահական չէ, որ Արցախի և Սյունիքի բազմաթիվ մեծ ու փոքր վանական համալիրների կազմում պահպանված նմանատիպ շինությունները հորինվածքային ու համադրվածքային առումով մեծ

ընդհանրություններ ունեն մեխքական համակառույցների հետ։ Այս տեսակետից բնորոշ են ոչ միայն ուշ միջնադարյան վանք-ամրոցներն ու անապարները (Գեփաշենի Եղնասար վանք, Գյուլիստանի Ամենավրկիչ վանք, Երիցմանկանց վանք, Ամարասի վանք, Բաղիիրսանի վանք, Տաթևի մեծ անապար և այլն), այլև այս շրջանում նոր շինություններով համալրված միջնադարյան վանքերը (Գանձասարի վանք, Դաղիվանք, Սբ. Նակոբավանք, Ջրվշտիկ կամ Եղիշեն առաքյալի վանք, Տաթևի վանք, Գնդեվանք և այլն)։

Նույն դարերում մասամբ կամ լրիվ քարաշեն բնակարաններ են կառուցվել նաև Նայաստանի այլ վանքերում (Գեղարդ, Մուղնի, Խոր Վիրապ, Ուշի և այլն)։

Քարաշեն ծածկերով վանական բնակարանները մեխքական տներից տարբերվում են նրանով, որ շինությունները վերգերանյա են, համադրված են ավելի խոշոր բաժանմունքների հետ (սեղանափորներ, խոհանոցներ և այլն), շար դեպքերում երկայնական կողմով են դրված բակի նկատմամբ և այդ կողմից ունեն լայն պարտուհաններ, սակավ են նախասրահները և այլն։ Սակայն այս համալիրներում առկա են ապարանքների հետ նույն սկզբունքով կառուցված բազմաթիվ թաղածածկ դահլիճներ ու սենյակներ, երբեմն՝ գմբեթավոր գլխավորներ ու կրկնահարկ դահլիճներ, կամարակապ սրահներ։

Այսպես, Ջրվշտիկ վանքի հարավ-արևելյան անկյունամասում պահպանված վանահոր կրկնահարկ բնակարանը (1552 թ.) ակնհայտորեն գուգահեռվում է Քաշաթաղի և Խնածախի 15-16-րդ դարերի կրկնահարկ դահլիճների, ինչպես նաև Տոդի և Մոխրաթաղի 18-րդ դարի նմանատիպ շինությունների հետ։ Նույն վանքի և Տաթևի վանքի գոցվող թաղերով ծածկված գլխավորները միայն փոքր չափերով ու ներքին խորշերի վայելչության պակասով են տարբերվում Գյուլիստանի, Ավերարանոցի, Տեղի և Թոխնակալի գլխավորներից, իսկ Գանձասարի վանքի հարավային պարսպից դուրս կառուցված հյուրարան փոքրավոր գմբեթով գլխավորները չափով և գմբեթաթաղում սրբաբաշի բացակայությամբ է գիջում Ղոռեկավանի գույգ գլխավորներին։ Տրոնպավոր-ութանիստ և գոցվող թաղերով ծածկված մի քանի գլխավորներ կան Ամարասի վանական բնակարաններում (17-18-րդ դդ.), իսկ դրանց շարքում գտնվող եռակամար երեսբաց խոհանոցի երեք խորշերի կրակարանները գրեթե կրկնում են Ավերարանոցի ապարանքի գլխավոր կրակարանների ձևերը³¹¹։

Ղոռեկավանի և Մոխրաթաղի գլխավորավոր մասի դիմաց գտնվող երկայնադիր դահլիճները իրենց գուգորինակներն ունեն ինչպես ժողովրդական բնակելի տներում, այնպես էլ մեծ մասամբ նմանատիպ լուծված վանական բնակարաններում, իսկ այդ դահլիճների միջանկյալ և-

³¹¹ Մ. Մ. Հասրաթյան, Ամարասի ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 5, 1975, էջ 37-39։

րեսբաց սրահի սակավաթիվ տեղական գուգահեռներից են Ամարասի հիշյալ եռակամար սրահն ու Դաղիվանքի հյուրարան երկրորդ հարկը (17-րդ դ.)։

Մեխքական ապարանքների հորինվածքային ծագումնաբանության մեջ կարևոր տեղ ունեն նաև երկրամասի միջնադարյան իշխանական ապարանքները, որոնք չնայած սակավաթիվ են և վաղ պահպանված, այնուամենայնիվ որոշ գծերով նախանշում են պալատաշինության տեղական ավանդույթների վաղեմի արմատներն ու դրանց ժառանգորդական կապը երեսգույն շրջանի հետ։ Այս առումով իր պահպանվածությամբ եզակի է Գանձասարի վանքի հանդիպակաց անբառալանջին կառուցված Խոխանաբերդի իշխանական ապարանքը (13-րդ դ.)։

Նոր բուրգերով ամրացված ուղղանկյուն, պարսպափակ ընդհանուր հորինվածքը, քարաշեն ծածկերով պարսպակից դահլիճներն ու ներքին բակը, պեթք է ենթադրել, որ այն հարկանիշներն են, որոնք բնորոշ են եղել նաև հասուն միջնադարի իշխանական տներին և փոխանցվել են հաջորդ դարեր, նորովի մարմնավորվելով մեխքական տների ամրոցակերպ համակառույցներում։

Ուշագրավ է, որ իշխանական ապարանքներում և միջնադարի պալատական այլ շենքերում ևս զգալի է եղել գլխավոր հորինվածքային ազդեցությունը։ Վերին Խաչենի Ծար իշխանանիստում կիսավեր պահպանված դահլիճը (13-րդ դ.), Դաղիվանքում կանգուն առաջնորդարանի դահլիճը (1211 թ.) և Նոքսի իշխանական ապարանքի ավերակված գահադահլիճը (14-րդ դ.) հիմնականում կրկնում են վանական գավիթ-ժամապներում ընդհանրացած քառասյուն-կենտրոնակազմ հորինվածքը, որի կենտրոնական երդիկակիր հարվածի բրգաձև քարածածկը նույնպես «հազարաշեն» ծածկով գլխավորների անդրադարձն է համարվում մարմնավորված դարին հարուկ կառուցողական հնարքներով³¹²։

Ուստի կարելի է ասել, որ ամբողջովին քարակերտ գլխավոր նախասկիզբը երկրամասում տեսանելի է առնվազն 13-14-րդ դարերում՝ քառասյուն-կենտրոնակազմ փիպի դահլիճների կենտրոնական քառակուսու ծածկաձևերում։ Ավանդի վկայությունն են նաև մեխքական գլխավորներում տարածված գոցվող թաղածածկի նմանօրինակները լեռնաշխարհի միջնադարյան քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ (Խաթրավանքի սեղանափոր, Նորավանքի գավիթ)։

Ապարանքների պաշտպանական կառուցվածքները և այդ նպատակով կիրառված հորինվածքային հնարքները ևս բնագավառի տեղական ավանդույթների անդրադարձն են։ Տեղանքի պայմաններին հարմարեցված բարձր պարսպապարտեր, դրանց անկյունային հոծ ու սնամեջ բլուրածն բուրգերը, զանգվածեղ դարպասները և միահարկ շինությունների փանիքների օգրագոր-

ծումը այն հիմնական պաշտպանական միջոցներն են, որ հնուց ի վեր կիրառվել են ամրոցներով հարուստ երկրամասի բերդաշինության մեջ և դրսևորվել են նաև ապարանքներին ժամանակակից ուշ միջնադարյան բերդերում և վանք-ամրոցներում։

Արժանահիշատակ է, որ մեխքական ապարանքների ամենահասուն ու բնութագրական տիպի՝ բարակերտ գլխավոր համակառույցների հիմնական բաժանմունքներում (գլխավոր, դահլիճ, կամարասրահ, երեսբաց սրահ, պարսպափակ բակ) հորինվածքային, կառուցվածքային ու գործառնական խիստ որոշակի ընդհանրություններ են նկատվում նաև միջնադարյան Նայաստանի արբունական և իշխանական ապարանքների բաժանմունքների հետ (տաճար, դահլիճ, սրահ, հրապարակ և այլն), որոնց ընդհանրական առանձնահատկությունների մասին չափազանց ուշագրավ դիտարկումներ ու եզրահանգումներ է կարարել Թ. Թորամանյանը³¹³։ Շեշտելով, որ դրանք «առնվազն փասն և հինգ դար գրեթե նույնությամբ շարունակվել են հայոց մեջ շարքից փոփոխություններով», նա գրում է. «...Ընդհանրապես մեծ բլուրներու գագաթներ կամ լանջեր կրկնորվեին ապարանքներու շինության համար... Ռոլվիտըն ի հնումն ապարանքները շարք անգամ իբրև ամրոց ալ կձառայեին, այդ պարճառով ամուր պարիսպներով կշրջապարտեին»³¹⁴։ Միջնադարյան ապարանքների «ամենեն կարևոր և ամենեն ավելի շքեղ բաժանումի»՝ «տաճարի» մասին մեծ գիտնականը գրում է. «...Ամեն մի ապարանքի մեջ անհրաժեշտ էր տաճարի գոյությունը։ Երբեմն գտնվել են երկու կից տաճարներ միմյանց հետ հաղորդակցվող։ Տաճարի ձևը երկար կամ հավասարակողմ քառակուսի էր... Եղած վկայությունները առհասարակ ցույց կուտան, որ տաճարներու լույսը սովորաբար վերեն կտրացվել։ Տեղեկություններ շարք կան տաճարներու բարաշեն լինելու մասին»³¹⁵։ (Թ. Թորամանյանը բացատրում է նաև մարեհազարկան աղբյուրներում որպես աշխարհիկ-պալատական գլխավոր դահլիճի հոմանիշ օգրագործվող «տաճար» բառի իմաստը, ինչը հետագայում հիմնավորվել ու հաստատվել է ուրիշ առիթներով, այլ ոչ կողմից)³¹⁶։

Խիստ հետաքրքրական է, որ այսօրինակ փաստորեն քարակերտ ու գլխավորակերպ «տաճարների» առկայությունը միջնադարյան ապարանքներում Թ. Թորամանյանը կանխագծել է տեղյակ չլինելով ուշ շրջանում Նայաստանի այլ

³¹³ Թ. Թորամանյան, Նայաստանի արբունական և իշխանական ապարանքները և անոնց ներքին կենցաղը, «Երկրորդ հայկական ճարտարապետության պատմության», հր. 1, Ե., 1942, էջ 352։

³¹⁴ Նույն տեղում, էջ 353։

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 354-355։

³¹⁶ Ի. Օրբելի, Избранные труды в двух томах, т. I, Москва, 1968, с. 37. Մ. Մ. Հասրաթյան, Դաղիվանքում Խաչենի իշխանների պալատական դահլիճի ճարտարապետությունը, «Նայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմների նվիրված հանրապետական չորրորդ գիտական կոնֆերանս», գեղուցումների թեզեր, Ե., 1979, էջ 68-69։

³⁰⁷ Обозрение Российских владений за Кавказом, СПб, 1836, ч. III, с. 308.

³⁰⁸ М. Усейнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде, ук. соч., с. 329.

³⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 327, 329։

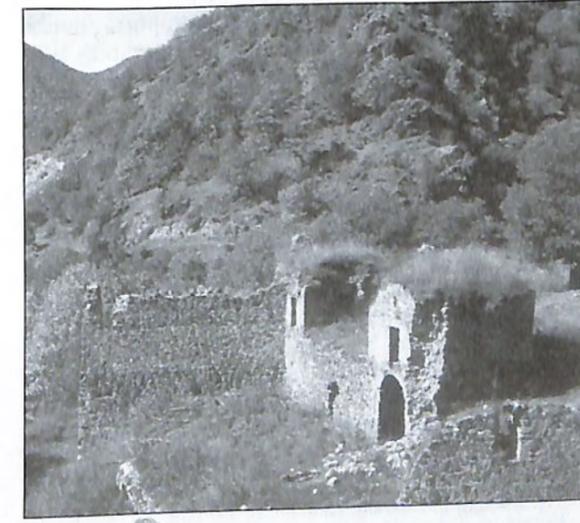
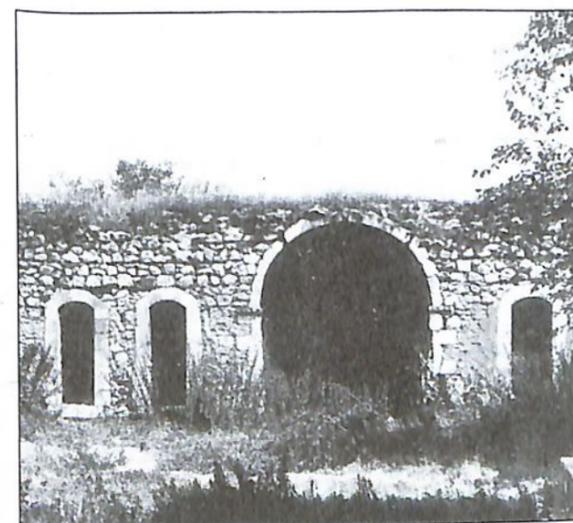
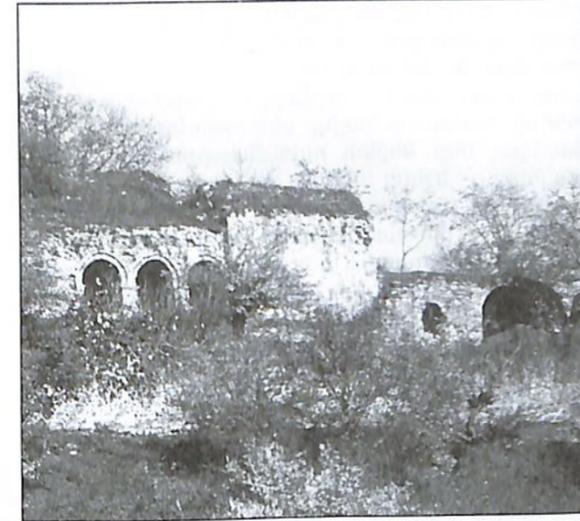
³¹⁰ Սպ. Լիսիցյան, Ջանգեզուրի հայերը, էջ 103-104։

³¹² Վ. Հարությունյան, Նայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992 թ., էջ 270, Տ. Мнацаканян, Архитектура армянских притворов, Е., 1952, с. 116։

XIX. ԵՂԻՃԵ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՎԱՆՔ. Վանք-ամրոցը արլ-ից և առաջնորդական ապարանքի կրկեսառի դասիկներ

XX. ՎԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ. Տաթևի վանք, Գյուլիստրանի Սբ. Աննապիլիչ վանք, Երիցմանկաց վանք, Սբ. Հակոբավանք, Անարատի վանք, Դաղիվանք

գավառներում կառուցված դրանց համեմատաբար փոքրաչափ ու անպաճույճ նմանօրինակների մեխիքական գլխաքաների մասին: Մեծ գիտնականը հանգամանորեն բացատրում է նաև «գրաճարներին» կից կամ անջատ «դահլիճներին», «ընդունելության սրահներին», «ապարանքի շենքերով շրջապատված և բացօթյա հրապարակի», «կամարակապ սյունազարդ ճեմելիքների» և «երեք կողմեն փակ, մեկ կողմեն բացօթյա և կամարակապ սրահներին»³¹⁷ տեղն ու նշանակությունը արքունական կամ իշխանական ապարանքներում, որոնք ևս, ինչպես տեսանք, գրեթե նույնությամբ առկա են մեխիքական համակառույցներում:

Նարկ է նշել, որ միջնադարի հայ պալատաշինության անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով Թ. Թորամանյանի այս ծրագրային աշխատության մեջ տեղ գտած դիտարկումները մինչև այժմ արժանի ուշադրության չեն արժանացել, չնայած հեղափոխում պեղումներով բացված պալատական շենքերի ճարտարապետական առանձնահատկությունները բազմիցս հաստատել են այդ դիտարկումների և բնութագրումների ճշմարտացիությունը: Այս խնդրի հանգամանակից քննությունը դուրս հանարելով մեր ներկա ուսումնասիրության շրջանակներից՝ նշենք միայն, որ մեխիքական ապարանքների ճարտարապետությունը ևս կարող է օգնել ողջ միջնադարի հայ ապարանքաշինության կազմավորման, զարգացման, դրսևորումների և ձեռքբերումների բացահայտման գործում, մանավանդ որ դրանց առանձին կառուցամասերում նկատվում է հայոց միջնադարյան պալատների (Դվին, Արուճ, Զվարթնոց, Անի, Աղթամար և այլն) հորինվածքային ձևերի ճիշտ է հեռավոր, սակայն ակնհայտ անդրադարձը:

Մեխիքական ապարանքների ճարտարապետության հասունության ու կայուն ավանդույթների մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ 18-րդ դարի կեսերին Արցախ-Ղարաբաղում բուն դրած մահմեդական խաների «իմարեթ»-ապարանքները մեծ մասամբ կառուցվել են հենց այդ ամրոցակերպ տներում ընդհանրացած հորինվածքային ձևերով և կառուցելակերպով:

Խոսքը Շահբուլաղի և Աղղամի խանական պալատների մասին է, որոնց մասին մեր դիտարկումները հիմնված են աղբյուրական աղբյուրների և հրապարակումների վրա: Առաջինը գրվել է Լ.Ղ.Ս արևելյան սահմանագլխին վաղ միջնադարյան խաչաձև-եռախորան փոքր եկեղեցով հայրնի Վանքասարի հարավ-արևելյան ստորոտում բխող վարար աղբյուրից Շահբուլաղ անունը սրացած հնավայրում, որը Խաչեն գավառում է և արցախյան Տիգրանակերտ քաղաքի ավերակների տեղն է³¹⁸: Նայրնի է, որ Ղարաբաղի փափարակներում հայտնված քոչվոր ցեղա-

պետ Փանահը, նախքան Շուշիում հիմնավորվելը, 1748 թ. նստավայր է կառուցել Բայաթ վայրում, 1751-52 թթ. Տարնակուր (Տիգրանակերտ)-Շահբուլաղում, որտեղից ապարակում էր Արցախի մեխիքների տիրույթները³¹⁹: Ինչպես վկայում է խանական պալատագիր Միրզա Ջամալը, Բայաթի ամրոցն ու մյուս շինությունները աղյուսաշեն էին, իսկ Շահբուլաղինը՝ քարուկիր³²⁰: Ընդ որում, ըստ մեկ այլ ակնարկի³²¹, վերջինիս շինարարությունը կարգավորել են շրջակայքից այստեղ բերված ճարտարապետ-շինարարները:

Պարզ է, որ խոսքը մերձակա գավառների հայ քարգործ-վարպետների մասին է, մանավանդ որ քոչվոր-ավարառու ցեղապետ Փանահն ու նրա ցեղակիցները եթե հմտացած էին որևէ արհեստում, ապա հասարակապես ոչ քարուկիր շենքերի կառուցման գործում³²²: Միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու Շահբուլաղի ամրոցակերպ պալատում ունի մեխիքական ապարանքներին բնորոշ ուղղանկյուն հարակազմով, պարսպափակ, բրգավոր հորինվածք՝ ներքուստ պարիսպներին կից միահարկ, թաղածածկ ու բակահայաց սենյակներով³²³ և, ի վարքերություն նույն դարի այլ աղյուսաշեն, շքեղազարդ խանական պալատների, կառուցված է կոպտապաշի ու սրբապաշի համադրությամբ ստեղծված անպաճույճ ձևերով³²⁴:

Այստեղ ուշագրավ է հարկապես միջանկյալ երեսբաց դահլիճով սենյակաշարը, ինչպիսին առկա է Շուշիի երկրորդ, Նոռնկավանի երկրորդ և Մոխրաթաղի ապարանքներում: Չուր պաշտոնական հանդիսակարգի համար նախատեսված այս շինությունների առկայությունը խաների և մեծահամբավ ու ազդեցիկ մեխիքների ապարանքներում, ըստ ամենայնի, ուշ պարսկական պալատաշինության մեջ տարածված որոշ ձևերի և պարսից իշխանավարման կենցաղի որոշակի ազդեցության արդյունք է:

Նորինվածքային միանգամայն այլ լուծում ունի Աղղամի «իմարեթ»-ապարանքը, որը առանց հիմնավորման վերագրվում է Փանահ խանին և թվագրվում 18-րդ դարով³²⁵: Ի դեպ, խա-

³¹⁷ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 356:

³¹⁸ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 28, Լեռ, հր. 3, գիրք Բ, էջ 265, Ս. Կարապետյան, Նայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Աղբյուրների բնակցված շրջաններում, էջ 223-227: Տե՛ս նաև Мирза Джамал Джеваншир, ук. соч., с. 69, Э. Авалов, ук. соч., с. 12.

³¹⁹ Мирза Джамал Джеваншир, ук. соч., Баку, 1959, с. 68-70, Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, с. 55-56, Г. Абдуллаев, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, с. 94.

³²⁰ Мирза Джамал, ук. соч., с. 68, 101.

³²¹ Э. Авалов, ук. соч., с. 38. Նեղիական այստեղ մեջբերում է ակնարկների հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալ Նովենի Էմինի վկայությունը:

³²² Ըստ արժանահավաք վկայության, հայ ճարտարապետ-վարպետների գլխավորությամբ և հայ արհեստավորների ձեռքով են կառուցվել նաև Շուշիի բերդապարիսպները նույն Փանահի օրոք: Տե՛ս Մարենադարան, ձեռ. N2734, (ըստ Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի հուշարձանները, էջ 214):

³²³ Э. Авалов, ук. соч., с. 13.

³²⁴ 1985 թ. մեր այցելության ժամանակ այս խանական դղյակը վերակառուցվում էր բարձր, արամնավոր պարիսպներով ու բուրգերով, իսկ բակահայաց սենյակների ճակարկները երեսպատվում էին սրբապաշ, սպիտակ քարապակերով:

³²⁵ А.Саламзаде, Архитектура Азербайджана, XVI-XIX вв. Баку, 1964, с. 83-84, Э.Авалов, ук. соч., с. 16.

նական պարմագիր Միրզա Ջամալը մանրամասնորեն թվարկում է Փանահի և նրա որդի Իբրահիմի շինարարական աշխատանքները (նաև Աղղամում), սակայն այս ապարանքը չի հիշատակում³²⁶: Խանական պալատը բաղկացած է միայնցից անջատ և փոխուղղահայաց երկու մասնաշենքից, որոնցից գլխավորը կազմված է երկու կողմից թաղածածկ սենյակների մեջ առնված քարագմբեթ գլխաքանից և սրա սյունազարդ, եռակամար նախասրահից, իսկ մյուս շինությունը երկու կցաշար ու թաղածածկ սենյակներից: Գլխաքանը ծածկված է խոշոր տրոմպների վրա հենված ութանիստ, բրգաձև ու երդիկակիր գմբեթաթաղով և կառուցված է սրբապաշ քարով, իսկ մի կտոր քարից կերտված գլանաձև սյուները պասկող կամարներն ու թաղածածկերի եզրագիծը երկաղեղ-սրագագաթ են: Բոլոր շինությունները ներքուստ փարբեր չափի կամարակապ խորշեր ունեն, իսկ սենյակներից մի քանիսը՝ նաև բակահայաց լայն պարուհաններ: Ապարանքը կառուցված է հարթ տեղանքում, ամբողջովին

վերգեղնյա ծավալներով և հավանաբար ունեցել է բակն ընդգրկող շրջապարիսպ ու այլ շինություններ:

Նարկանշական է, որ գլխաքան չափերը (ներքուստ 7,0 x 7,0 մ) կրկնում են մեխիքական գլխաքաներում տարածված միջին չափերը, իսկ տրոմպավոր, ութանիստ գմբեթը գրեթե նույնական է Մոխրաթաղի գլխաքան գմբեթի հետ: Ինչպես երևում է նաև ընդհանուր հարակազմային համադրվածքից, այստեղ ևս զգալի է մեխիքական ապարանքներում ընդհանրացած ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումների բացահայտ ազդեցությունը, այս անգամ՝ փոքր-ինչ տեղայնացված քարակերտ գլխաքան համակառույցի տեսքով: Պարսահական չէ, որ ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ խանական ապարանքները իրենց փափաքանական և ճարտարապետական-ոճական զուգահեռը չունեն բուն Աղբյուրներում և հենց աղբյուրներից ուսումնասիրողների կողմից եզակի են համարվում այդ երկրի ուշ միջնադարյան պալատաշինության մեջ:

³²⁶ Мирза Джамал, ук. соч., с. 101-102.

ՀԱՐՏԱՐԱԿԵՏԱԿԱՆ ԱՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեխիբական ապարանքների ճարտարապետությունը ուշ միջնադարյան Արցախին և Սյունիքին խիստ ներհարուկ բնագավառ է և իր անմիջական զուգահեռը չունի ոչ միայն Հայաստանի այլ շրջաններում, այլև հարևան երկրներում: Մակայն որոշ հարակազմային հնարքներով և հորինվածքային փարբերով այն մերձեցման եզրեր է ցուցաբերում նույն շրջանի պարսկական և վրացական պալատների, ինչպես նաև բարձրաշխարհիկ խավի այլ բնակարանների հետ:

Մրանց թվում մի չափազանց հեթաբրքրական խումբ են կազմում հայ մեծահարուստ խոջաների պալատակերպ փնեղը Սպահանի Նոր Ջուղա հայկական թաղամասում, որոնք կառուցվել են 17-րդ դարի սկզբին Շահ-Աբբաս Ա-ի կազմակերպած հայոց մեծ գաղթից հետո, հայ վարպետների ձեռքով: Այս մասին պերճախոս վկայություններ ունի ժամանակակիցը՝ պարսկագիր Առաքել Դավրիժեցին. «... Եւ բաժանեալ, փրոհեցին ի նոցանց զքարագործ արուեստարուսն գամենայն, և փարան ի քաղաքն Սպահան վասն արուեստին, որ պիտոյանայր անդ ի գործ շինութեանց փան թագաւորին և համօրեն ազգին Պարսից. և անդ ի Սպահան բնակեցուցին»³²⁷: Անշուշտ, հենց այս քարգործ վարպետների կառուցածն են հարուստ վերաբնակների այն պերճաշուք փնեղը, որոնց մասին նույն պարմիչը գրում է. «... Շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշալի յօրինածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամարատուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկոյ և լաջվարդի՝ և պէս պէս երանգաց ակնախփիղ փեսողաց»³²⁸: Այս պալատանման փնեղի ճարտարա-

³²⁷ Ա. Դարիժեցի, Գիրք պարմութեանց, Ե., 1990, էջ 356:
³²⁸ Նույն փնեղում, էջ 93, 355:

րապետությունը ներկայացված է հանգամանալից աշխարհությամբ³²⁹ և ցույց է տալիս, որ չնայած դրանք կառուցվել են փնեղի քաղաքաշինական ու կլիմայական պայմաններին հարմարեցված հարակազմային ու ծավալափարածական հորինվածքներով, ունեն աղյուսաշեն շենքերին հարուկ թանձր պատերի ու ծածկերի կառուցվածքային ձևեր և արևելքի ճարտարապետությանը հարազատ շքեղ հարդարանք, այնուամենայնիվ, ունեն նաև կանոնիկ ու ներհարուկ կողմեր: Այս խնդրի առնչությամբ Ն. Պապուխյանը իրավացիորեն գրում է, որ դրանց հորինվածքային լուծումներում «ամենափարածվածը կենտրոնական գմբեթավոր սրահին երկու կողմից կցված սենյակներով փայն է»³³⁰: Նման սկզբունքով սրբեղծված հարակազմային լուծումներ ունեն խոջաներ Պեյրոսի, Սուբխասի, Մինասի, Ոսկանի, Նովսեփի, Զարամի և Աբգարի փնեղի հիմնական մասնաշենքերը, որոնք, որպես կանոն, ուղղված են դեպի հյուսիս՝ պարփակ բակի կողմը, իսկ կողային սենյակների վերին հարկերը ներքին պարզամիջ միջոցով բացվում են կրկնահարկ բարձրությամբ կենտրոնական գմբեթավոր դահլիճի մեջ: Ընդ որում, մեծ մասամբ 5-6 մ թըռիչքով սրբակապիտային գմբեթներով ծածկված դահլիճի ներքին փարածքը ընդարձակված է կողային սենյակների ուղղությամբ, իսկ երբեմն էլ խորքի կողմից սրբեղծված սրբակապիտաթաղ բաժանումներով, որոնք մեծ հանդիսավորություն ու ծավալափարածական թեթևություն են հաղորդում ողջ ներքին հորինվածքին:

Դժվար չէ փնեղել, որ ճարտարապետական և հորինվածքային միանգամայն նոր ու համեմա-

³²⁹ Karapet Karapetian, Isfahan, New Julfa, Roma, 1974.
³³⁰ Ն. Պապուխյան, «Չարվող ծածկերով բնակարանները», էջ 337:

փարար հարստորեն բարդացված մեկնաբանությամբ հանդերձ՝ այսօր էլ ևս հարակազմի հիմքում դրված է գլխավորապես ապարանքներից հայտնի գմբեթավոր գլխավոր և զույգ կից թաղածածկ դահլիճների համադրվածքը, որն, ինչպես փնեասանք, հայկական լեռնաշխարհում փարածված սկզբունքային լուծում է:

Դարելով դիպարկվող ընդհանրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ այս համադրվածքային լուծումը փարածված ու ծանոթ է եղել նաև Նոր Ջուղայի վերաբնակների հայրենիքում և այսօր էլ ներթափանցել հիշյալ հայ քարգործ-վարպետների միջոցով, որոնց մեջ, ի դեպ, հիշվում են նաև զաղթականներ Գանձակի մերձակա արցախյան գավառներից³³¹: Նշենք նաև, որ թեև գմբեթավոր բաժանումները հանդիպում են նույն ժամանակաշրջանի պարսից փնեղում ևս³³², սակայն՝ այլ հարակազմային համադրվածքների մեջ և չունեն հայոց նորոգողայական բնակարանների դահլիճների կանոնիկ փնեղադիրքը սենյակների գծային շարքում:

Անդրադառնալով մեխիբական ապարանքների և նույն շրջանի պարսկական ու վրացական պալատների հորինվածքային աղբյուրների հարցին՝ պետք է նշել, որ դա նկատելի է միայն որոշ ապարանքների առանձին բաժանումներում: Նկատի ունենք Քաշաթաղի, Խնածախի, Խնձորեսկի, Տողի և Մոխրաթաղի կրկնահարկ դահլիճների վերնահարկերը, ինչպես նաև Հոռեկավանի, Մոխրաթաղի և Շուշիի ապարանքների երեսբայ սրահով շենքերը, որոնք հանդիսավորապես բնակարանական բնույթով առանձնանում են բնակելի շինություններից:

Հարկանշական է, որ այսպիսի հանդիսավոր կառուցամասեր ունեցող ապարանքների փնեղերը ժամանակի առավել նշանավոր մեխիբներն էին, երբեմն Պարսից արքունիքում ճանաչված ու մեծ հեղինակություն վայելող դեմքեր (օրինակ՝ Քաշաթաղի Մեխիբ-Նայկազ Բ-ը՝ Շահ-Աբբաս Ա-ի, կամ Տողի Մեխիբ-Եզանը՝ Նադիր Շահի օրոք), որոնք, բնականաբար, քաջածանոթ էին շահական պալատների նիստուկացին և ճարտարապետությանը: (Նայսի է, որ ընդհանրապես միջնադարի հայ իշխանական դասի կենցաղավարման մեջ հաճախ որոշակի ազդեցություն են թողել գերիշխան երկրի արքունական ու բարձրաշխարհիկ կյանքի ինչ-ինչ կողմեր, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել նույնիսկ փարագում, հանդերձանքում, փիտղոսներում):

Թվում է հենց այս հանգամանքներով պետք է բացատրել մեխիբական փնեղում ճակա-

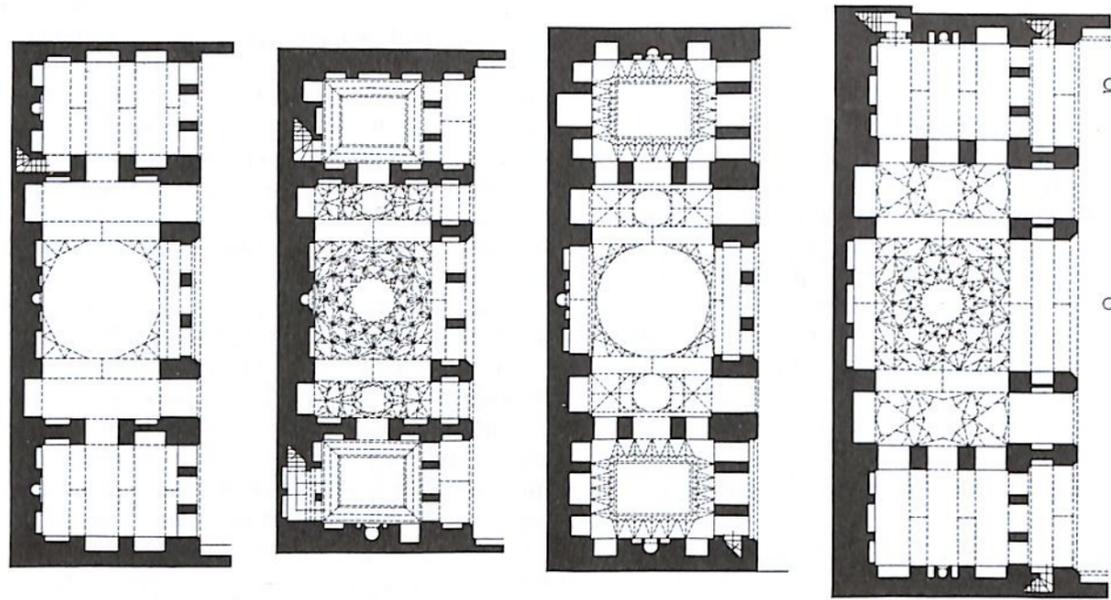
³³¹ Ա. Դարիժեցի, էջ 355:
³³² Texier Ch., Description de l'Arménie, la Perse et la Mesopotamie, Paris, 1842.

փարաց վերնաարահ-ընդունարանների ի հայտ գալը, որոնց հովասուն խորքում բազմած մեխիբը հանգստի ու վայելքի ժամեր էր անցկացնում, կամ այդ բարձր ու հանդիսավոր պարզամիջ հաղորդակցվում ապարանքի բակում ժողովված հպարակների հետ: Ամբողջ խորքով երեսբայ, սակայն ավելի ճոխ ու շքեղ վերնաարահները (պարսկերեն՝ «բալխանա») փարածված էին շահական ու խանական պալատներում, որոնցից հանրահայտը Շահ-Աբբաս Ա-ի Ալի-Ղափու կոչված պալատն է Սպահանում: Ըստ Ն. Պապուխյանի, փնեղի բնակիչները հենց «բալխանա» են կոչում Խնածախի ապարանքի վերնաարահը³³³, որպիսիք, ի դեպ, հեթաբայում փարածվել են Նախիջևանի կողմերի բնակելի փնեղում³³⁴:

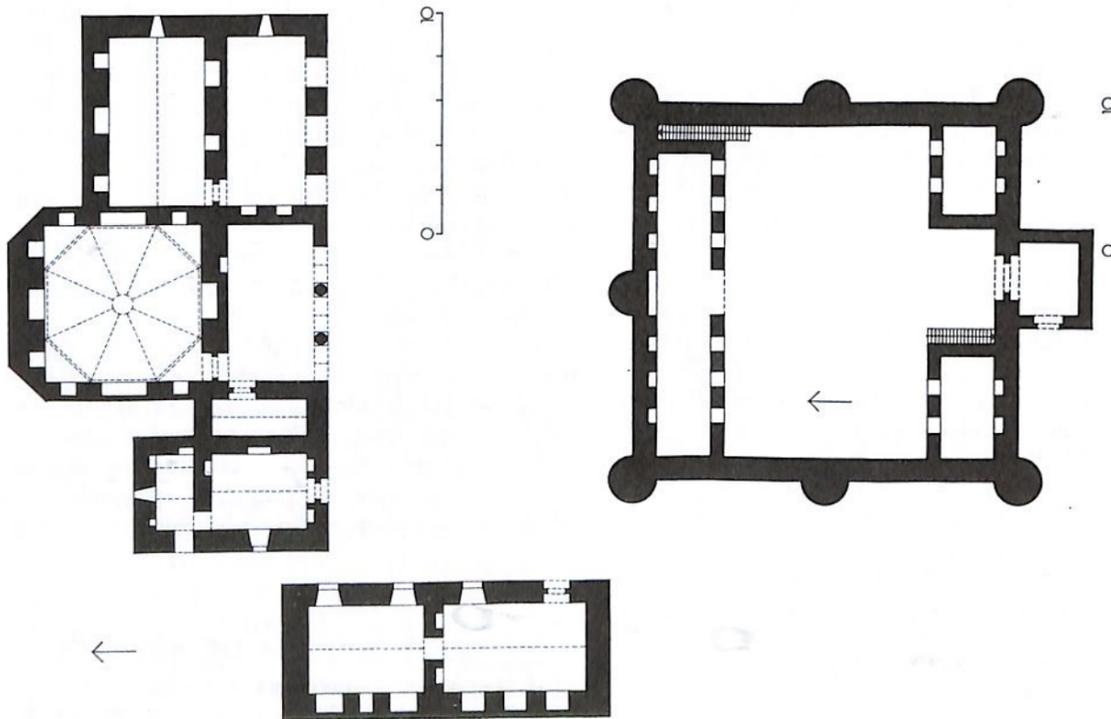
Այլ հորինվածք ունեն նույն նպարակով կառուցված Հոռեկավանի, Մոխրաթաղի և Շուշիի ապարանքների եռադահլիճ շենքերը, որոնց ընդհանուր հարակազմային համադրվածքի փոքր-ինչ փարբերակված ձևերն են կիրառված Շաքիի խանական (18-րդ դարի վերջ)³³⁵ և Երևանի Փանահ խանի պալատներում, ինչպես նաև Մարդարի պալատի համակառույցի հարավարևմտյան թևում (1798 թ.)³³⁶: Մրանցում ևս հարակազմային հորինվածքը կազմված է երեք դահլիճից, որոնցից կենտրոնականի (զահասրահի) երկայնական ճակափր բաց է (այնուպարզ «այլանի» կամ ցանցկեն ու ապակեզարդ «շերեկեի» փնեղով), իսկ ներքուստ բուխարիով և որմնախորշերով հագեցված եզրային դահլիճները լայն պարուհաններ ունեն ճակափարապարում: Տարբերությունը մանրամասների մեջ է, ինչը բխում է դրանց շինանյութից, ծածկաներից և ճարտարապետա-ոճական ուղղվածությունից: Դժվար չէ փնեղել, որ եթե հիշյալ խանական պալատները պարզապես կրկնում են բուն պարսկական նախօրինակներում կազմավորված ձևերը, սակայն մեխիբականներում նույն հարակազմային հենքը մեկնաբանված է ժողովրդական բնակելի փան ավանդույթներին հարազատ ճարտարապետական միջոցներով:

Այս առումով հարկանշական է, որ Վրաստանի ուշ միջնադարյան պալատական շենքերում ևս կիրառված նմանօրինակ հարակազմային հորինվածքները, փնեղական ճարտարապետությանը հարուկ գծերով հանդերձ, ամբողջովին ձերբազարված չեն իրենց պարսկական զուգահեռների ոճական ազդեցությունից (Նինոսմինդա, Չաղի-

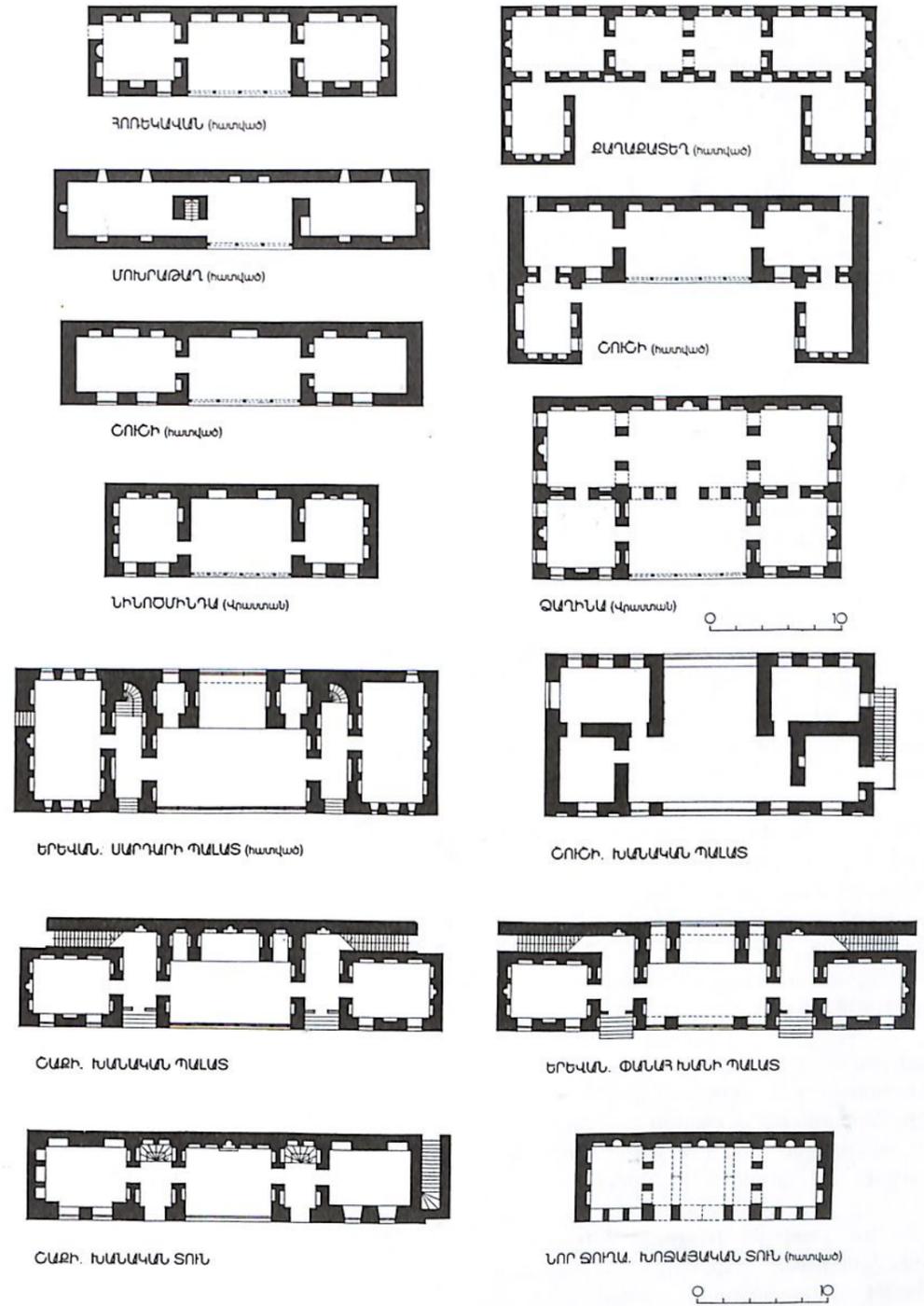
³³³ Ն. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, էջ 71:
³³⁴ М. Усейнов, А. Бретаницкий, А. Саламзаде, История архитектуры Азербайджана, с. 343, Э. Авалов, ук. соч. с. 15.
³³⁵ А. Бретаницкий, Дворец шекинских ханов. "Архитектура Азербайджана", очерки, Баку, 1952.
³³⁶ В. Арутюнян, М. Асратян, А. Меликян, Ереван, М., 1968, с. 32-34.

44. ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ ՀԱՅ ԽՈՉԱՆԵՐԻ ՏՆԵՐ

43. ԱՂԱՍԻ ԵՎ ՇԻՔՈՒՄՂԻ ԽԱՆԱԿԱՆ ԱՊՈՐՈՒՔՆԵՐ

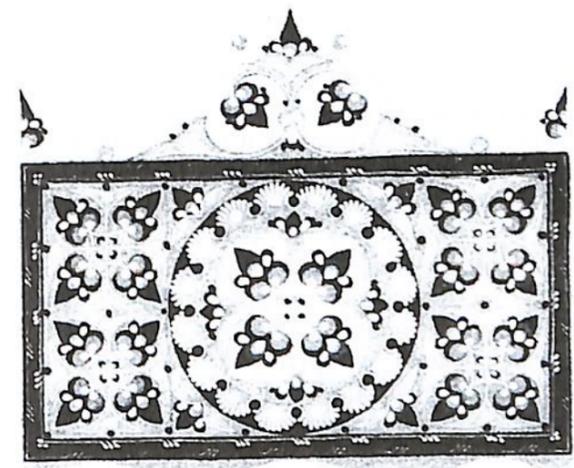
45. ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՆԱՏՆԵՐ

նա)³³⁷, ինչն առհասարակ բնորոշ է նույն շրջանի այլ վրացական պալատներին (Կորնխի, Մճովրեթի, Թխինվալի)³³⁸: Նշենք նաև, որ չնայած ուշ միջնադարյան Վրաստանում կար հայ մելիքներից ոչ պակաս կարողունակ իշխանական դաս, իսկ նույն շրջանի ամրոցաշինությունը հարուստ ավանդույթներ ունի, այնուամենայնիվ այսօրեղ չենք փեսնում կանոնիկ ընդհանրությամբ

ստեղծված պալատ ամրոցների օրինակներ, իսկ դարաշրջանի վրաց պալատաշինությունը ներկայացնող հիշյալ հուշարձանները զուրկ են հստակ և ուրույն ճարտարապետական դիմագծից: Ուստի մելիքական ապարանքները փիպաբանական առումով խիստ ինքնատիպ ու եզակի են և միայն բնույթով կարող են համեմարվել այլ երկրների իշխանական դրյակների հետ:

³³⁷ А. Рчеулишвили, Дворец Саввы Тусисшвили в сел. Ниноцминда, Arg Georgia, т. 3, Тбилиси, 1950, с. 237-247, его же, Дворец XVII века в селении Дзагина, Arg Georgia, т. 5, Тбилиси, 1959, с. 221-231.
³³⁸ В. Беридзе, Архитектура Грузии XVI-XVIII веков, т. I, Тбилиси, 1983 (на груз. языке), с. 236-242.

ԵՉՐԼՓԼԿՈՒՄ

Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք Նայաստանի միայն այդ երկրամասերի ուշ միջնադարյան ճարտարապետությանը բնորոշ հուշարձաններ են և մեծ պարմական ու ճարտարապետական արժեք ունեն:

Մելիքական ապարանքներն ու դրանց շինարարական արձանագրությունները հայ մելիքությունների պարմության կարևոր վկաներ են. առարկայորեն հավաստում են մելիքությունների նստոց-կենտրոնների ստույգ վայրը և այդպեղ իշխողների պարմական ինքնությունը, արժանահավատ փեղեկություններով հարստացնում են բնագավառի սակավ ուսումնասիրված ու դեռևս չամբողջացված պարմությունը, նոր կողմով են ներկայացնում ժամանակի նշանավոր մելիքների գործունեությունը:

Ապարանքների կառուցման ժամանակագրական պարկերը դարաշրջանի պարմադարական իրավիճակի անմիջական արձագանքն է: Ամրոցակերպ մելիքական բնակարանների շինարարությունը սկզբնավորվել է 15-16-րդ դարերում՝ քոչվոր ցեղերից նվաճված, մասնավրված ու պարսկա-թուրքական պարերազմների թափերաբեմ դարձած երկրի դժվարին պայմաններում, ապա նոր թափ սրացել 17-րդ դարում ու 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի արցախյան սղնախների և Սյունյաց ապստամբության ազգային-ազատագրական պայքարի փարիներին, լայնորեն ծավալվել նույն դարի երկրորդ կեսին՝ Շուշվա խանության դեմ պայքարի և ազատագրական շարժման նոր վերելքի շրջանում:

Մելիքական ապարանքները երկիրը նվաճողների դեմ պարբերաբար բորբոքվող ազատագրական մարտերի գործուն օջախներից էին և

բերդերի ու վանք-ամրոցների հետ մեծ դեր են խաղացել երկրամասի հայապահպանության, մելիքությունների գոյարման ու Ռուսական կայսրությանը միավորվելու գործում:

Սրանով է պայմանավորված մելիքական փների հիմնական հորինվածքային առանձնահատկությունը՝ ամրոցակերպությունը և քարակուռ միասնականությունը, ինչի շնորհիվ էլ դրանք բնութագրվում են որպես ուշ միջնադարյան պաշտպանական համակառույցի նոր ու յուրօրինակ փիպ՝ բերդերի ու վանք-ամրոցների կողքին:

Այս ելակերպային բնութագրով են մելիքական ապարանքները ներկայանում Արցախի և Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցների ուշ միջնադարյան շրջափուլի պարմության մեջ, իրենց անպաճույճ հորինվածքային դիմագծերով պարկերավորելով դարաշրջանի աշխարհիկ վերնախավի ճարտարապետական միջավայրի ընդհանրական կերպարը:

Նստոց-կենտրոններում կառուցված մելիքական փները մոտակա պաշտամունքային կառույցների հետ ձևավորել են բնակավայրի հասարակական կենտրոնը, իսկ մելիքական ամրոցների ապարանքները ծառայել են որպես միջնաբերդ:

Առաջնորդվելով ներիակ, ամուր, պաշտպանված ու մելիքական ընդանիքի կենցաղավարման համար հարմարավեր բազմաբաժին բնակարան ունենալու անհրաժեշտությամբ, ապարանքների ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումները հարմարեցվել են փեղանքին ու պայմանավորվել կառուցողի փնտեսական կարողությամբ:

Ապարանքների որոշ մասը բնակելի ու պաշտպանական շինություններից զար ունեցել է նաև պալատական ընդունելությունների և հանդիսությունների համար նախատեսված առանձին դահլիճներ, որոնք կարևոր տեղ են ունեցել համակառուցների ծավալարարածական հորինվածքում, իսկ հաճախ դարձել են գլխավոր շենքեր:

Ամենաընդարձակ ու կանոնիկ հստակությամբ կազմավորված հորինվածքներով ապարանքները ստեղծվել են 18-րդ դարում, իսկ դարի երկրորդ կեսում լայնորեն տարածվել են քարաշեն գմբեթածածկով մեկ կամ երկու գլխարան հորինվածքային առանցքի շուրջն ստեղծված համակառուցները, որոնցում իրենց լավագույն արտահայտությունն են գտել բնագավառի ճարտարապետական ու շինարարական ձեռքբերումները:

Կանոնավոր հարակազմմամբ, ավարտուն ծավալաձևերով ու ամբողջովին թաղակապ ծածկերով քարակերտ գլխարան համակառուցները նշանակալի տեղ ունեն հայ միջնադարյան բնակարանաշինության պարամետրային մեջ, իսկ գլխարաններն իրենց գմբեթաթաղերի ինքնատիպությամբ նորորակ ավանդ են բնակելի-պալատական դահլիճների ծածկաձևերի փոխաբանական դրսևորումների շարքում:

Մելիքական ապարանքների բնական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ դրանց հորինվածքային, գեղարվեստական ու կառուցվածքային լուծումների հիմնական ակունքը ժողովրդական բնակելի տան տեղական ավանդույթներն են և դարաշրջանի պաշտպանական ու քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ ընդհանրացած փորձը, իսկ առանձին կառուցամասերում ակնհայտ է ժառանգորդական կապը նախորդ դարերի պալատաշինության հետ: Ուստի ապարանքների ճարտարապետական կերպարում միահյուսվել են գեղջկական տան ավանդական անպաճույճ դիմագծերը, լեռնային ամրության պարզությունն ու քարակերտ կառուցվածքաձևերի փոքր-ինչ հանդիսավորությունը՝ հմտորեն ներգծված ու ներդաշնակված միջավայրի բնական համայնապարկերին:

Ապարանքների առանձին բաժանմունքների ու դրանց համադրվածքների կանոնիկությունը և ճարտարապետական և կառուցվածքային հնարքների ընդհանրականությունը վկայում են, որ ուշ միջնադարի հայ պալատաշինության այս ուշագրավ բնագավառը կազմավորվել ու զար-

գացել է ուրույն և օրինաչափ ստեղծագործական ավանդույթներով՝ հավաքարիմ լեռնաշխարհի ճարտարապետական դպրոցների միասնական դիմագծին:

Քարի ճարտարապետության վաղեմի փորձից սնված այս ավանդույթների տեղական խորը արմատների ու կենսունակության ապացույցներից մեկը Արցախ ներթափանցած մահմեդական ցեղերի խանական ապարանքներն են, որոնք կառուցվել են հայ վարպետների ձեռքով՝ մելիքական տների օրինակով և ազդեցությամբ:

Մելիքական բնակարանները կառուցվել են տեղական շինանյութերի գեղարվեստական և շինարարական հնարավորությունների քաջիմացությամբ ու խիստ նպատակային օգտագործմամբ, երկրամասի սեյսմիկ պայմանների հաշվառումով:

Պահպանված ավերակները, նկարագրություններն ու համեմատական դիտարկումները հնարավորություն են տալիս մասամբ կամ ամբողջովին վերականգնել հուշարձանների նախնական հորինվածքները, հետևել հետազայում դրանց կրած փոփոխություններին:

Մելիքական ապարանքների ճարտարապետությունը վկայում է նաև, որ ուշ միջնադարում, սկսած 15-րդ դարից, չնայած անբարենպաստ պայմաններին, ճարտարապետաշինարարական գործունեությունը շարունակվել ու դարաշրջանի պահանջներին համապատասխան նոր դրսևորումներ է գտել՝ պահպանելով ու յուրովի որակներով ներկայացնելով հայ իշխանական դասի բնակարանաշինության նախընթաց ավանդույթները:

Իսկ 15-16-րդ դարերից պահպանված հուշարձանները մեկ անգամ ևս հավաստում են, որ այս դարերում շինարարական կյանքը Հայաստանում չի ընդհատվել, այլ շարունակվել ու զարգացել է նախորդ դարերի համեմատ նվազ չափով ու որակով՝ պայմանավորելով բնագավառի նոր վերելքը հաջորդ 17-18-րդ դարերում:

Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները հայոց միջնադարյան աշխարհիկ ճարտարապետության մեջ մի ծավալուն ու բովանդակալից բնագավառ են կազմում և, որպես հայ մելիքությունների դարաշրջանի մեծարժեք հուշարձաններ, կարիք ունեն համընդհանուր ճանաչողության, հոգածության, պահպանության ու վերականգնման՝ վերջնական կորստից փրկելու համար:

CASTLES (PALACES) OF MELIKS OF ARTSAKH AND SIUNIK

By Artak Ghulyan

Church architecture is the "halo" of acquisitions of Armenian medieval architecture, thanks to which the latter obtained world recognition, while the secular architecture also has its particular place beside it and the palace building is the one of its important spheres.

Investigators have touched upon mainly the palaces built only in central districts of Armenia from the earliest times up to the 14th cent. It is obvious that these investigations do not reflect the whole picture of the historical development of the sphere in regard to chronology and territory and they need to be enlarged and enriched on account of investigation of monuments built in other districts of Armenia in different centuries. Numerous monuments of this kind, i. e. the palaces (*aparank* in Armenian) of *meliks* (local Armenian mountain chieftains) built in the late Middle Ages have been maintained in Artsakh and Siunik and mainly have not been researched in the appropriate literature and there is no all embracing description of the time of their construction and of architectural value.

This investigation is devoted to *melikal* palace-fortresses preserved in their principal residences located in territories of provinces of Artsakh and Siunik of medieval Armenia. These palace-fortresses located now in the historical territories of the provinces of Artsakh and Siunik in the Republic of Armenia, Nagorno-Karabakh Republic (NKR) and neighboring regions, have been built in 15th-18th cent., when Armenian principalities of *meliks* were formed and survived.

Historical information relating to palaces of *meliks* are preserved in lapidary inscriptions ("Divan for Armenian Lapidary Inscription" a series of books) and archive documents ("Armenian - Russian relations in the 18th cent." a series of collection of documents), and palaces are described and mentioned in numerous topographic and historiographic works (Sarkis Jalalians, Haykuni, Makar Barkhudarians, Raffi, Yervand Lalayan, Leo, Morus Hasratian). A small part of palaces is briefly described in the architectural literature. Investigations concerning to this sphere were used when questions of the history of Armenian *melikal* principalities had been touching upon in regard to the dating of monuments (G. Hovsepian, Abgar Hovhannissian, Ashot Hovhannissian, A. Abrahamian, P. Harutyunian, B. Ulubabian, M. Nersissian, K. Ghahramanian and others). Nearly a score of monuments of palace-architecture of Artsakh and Siunik are represented, dated and comparably discussed by the author in the book abound in measurements, materials based on facts of materials of various functional assignment. Based on the historical-geographical environment, the nearly uninterrupted process of their erection is proved, architectural compositional peculiarities, typological variants, genealogical roots, architectural parallels and relations are exposed and restoration of preliminary compositional forms is proposed.

PREFACE

a. Historical review: Provinces of Artsakh and Siunik of Mets Hayk (Greater Armenia) are situated in the eastern side of the Armenian plateau, south to the Arax river and mountains surround them from north-east to south-east. In the Middle Ages Artsakh was also known as Khachen and since 15th cent. "Karabakh" name has rather been used as a collective name of the "Eastern Sides of Armenia" of Armenian country. Siunik-Sisakan was also known to different names, it was named "Vayots Dzor," "Baghk" or "Kapan" in the Middle Ages and "Zangezur" later.

Mountainous rivers and their tributaries flow through the territory of the region and the mountain masses surrounding their valleys have often formed geographical borders between local feudal formations. Since the most ancient times natural dams of the plateau, comfortable places of the fortresses and defended settlements and other geographical conditions have contributed to permanent development of human dwelling and cultural-building life.

Since the earliest times political histories of Artsakh and Siunik have been linked too each other and have had common peculiarities — emphasized ethnographic and dialect communities of Artsakh-Siunik (Karabakh-Zangezur) are well known.

Being formed as separate provinces in the Arshakuni Armenian realm and after its division in 378 Artsakh and Siunik have submitted to Persia. Since the collapse of the realm in 428 these provinces have been involved in the principalities of *marzbans* (local governors) of Persia during the 5th-6th centuries and in the Arabic "Arminia" police during the 7th-8th cent. During 5th-7th centuries the realm of Aranshahiks has been created and survived in Artsakh and has been restored in Khachen and Dizak in the 9th cent. Then the realm of Aranshahiks together with Siunnis principalities of Siunik have passed under the superiority of Bagratuni Armenian realm. Principalities of Upper Khachen and Lower Khachen were created at the beginning of the 10th cent., realm of Parisos, realm of Baghats-Kapan proclaimed in 987 in Siunik also had submitted to the realm of Ani.

Principalities of Artsakh and Siunik lived a new upsurge in 13th-14th cent. in the pan-Armenian Zakarian principality created after the liberation of the country from Seljuk-Turks. During this time their principalities were under the rule of Tatar-Mongols.

Princely houses of Vakhtangians, Dopians and Hasan-Jalalians in Artsakh-Khachen, princely houses of Orbelians and Khaghbakian-Proshian in Siunik-Vayots Dzor achieved great upsurge and acquirements in political, cultural and construction life of the region. The latter principalities were partitioned under the rule of Tatar-Mongols and subjected to the raid of the hordes of Temour-Leng.

b. The princely palaces of Artsakh and Siunik during 13th-14th centuries: Histories of Movses Kaghanatvatsi and Stepanos Orbelian tell remarkable records and descriptions on the royal and princely palace-castles of the most ancient time of Artsakh and Siunik. The material remnants of the palaces have not been preserved, while the partly preserved monuments of the 13th-14th centuries are more significant, because they obviously express once more the secular direction of the architectural-construction impetuous activity of the time and are the result of "the honest competition of princely families in the building life" (G. Hovsepian). The prominent princes have become known thanks to their architectural great deeds during the competition and have built their residence-palaces or castles which used to be named "darapasner (darapases)" in the Middle Ages. The palace-castle of Hasan-Jalal Prince in Khokhanaberd fortress-settlement (13th cent.), the palace-castle of Vaghtangians in Dadivank (12th-13th cent.), the palace-castle of Smbat Orbelian in Yeghegis (13th cent.), the palace-castle of Prosh Khaghbakian in Srkghunk (13th cent.), palaces-castles of Tarsayij Orbelian in Yeghegis (1274) and Arpa (13th cent.), the palace of Chessar Orbelian in Hors (14th cent.) were "darapasner" of this kind. The diocese palace-"cathedral" (1211) of Dadivank that is standing up to now also should be considered the one of the above mentioned palaces-castles.

c. Melikal principalities of Artsakh and Siunik in 15th-18th centuries: As provincial small principalities, principalities of *meliks* have formed and survived in the 15th-18th centuries in different conditions of political fall and muddles of the whole country. *Meliks* were submitting to the Shah of Persia but they had unlimited rights in their provinces. "The Armenian national power was centralized within the *meliks*" (Leo) who were obliged to be just and take care of building life, as well as they were entitled to a right of having an army.

Armenian *melikal* principalities have formed and acquired legal, political weight during the period of the disastrous rule of Koyunli Turkmens in 15th-16th centuries and Persian-Turkish wars at the beginning of the 16th century. The principality of *meliks* was first recognized during the tenure of Persian King Jahanshah (1437 - 1467) and then it has been approved and taken a normal turn since 1603 by edicts of Shah-Abbas the First (1587 - 1629). Principalities of *meliks* have formed in the partitioned proprietorships of the former principalities and have often been headed by heirs of princely families who were the owners of these lands (B. Ulubabian).

Melikal principalities of Sodk and Tzar have been formed in the halves of the 15th cent. in Tzar-Upper Khachen, the owners of which were Melik-Shahnazarians originated by Dopians and their kinsmen, while in Lower Khachen the principality of *meliks* Hasan-Jalalians of Khachen was formed. The principality of Melik-Beglarians of Gulistan has formed in the north east of Upper Khachen in the 17th cent. And the *melikal* principality of Jraber's Melik-Israyelians has formed in the north of Lower Khachen. In the meantime, one branch of the Melik-Shahnazarians' kin was established and founded a new *melikal* principality in Varanda. Melik-Yeganians, the descendant of the old owners of the province have created their new *melikal* principality in Dizak.

Melik-Haghnazarians, the descendents of Siunik's Khaghbakian-Proshians have established the *melikal* principality of Kashatagh in the 15th cent. And *melikal* principalities of Angeghakot, Tatev, Bek, (Halidzor) have formed in the 17th cent. The Armenian national liberation struggle has begun with an active participation of Armenian *melikal* principalities at the end of the 17th cent. And it entered into a new phase in the heroic combats of Artsakh's *sghnakhs* (mountain military groupings) and of Siunik's rebellion (1722 - 1730) and in negotiations with the Russian court in the first three decades of the 18th cent. In 1727 Tahmaz Shah the Second has recognized the dominion of Davit-Bek in Ghapan and Nader Shah (1732 - 1747) has approved the federation of Khamsa's five *melikal* principalities of Gulistan, Jraber, Khachen, Varanda and Dizak in Artsakh headed by Melik-Yegan of Dizak.

Using the interior irreconcilability between *meliks* of Artsakh and cooperating with Varanda's Melik-Shahnazar the Second, by the reason of whom the irreconcilability had arisen, a head of Turkish tribe named Panah succeeded to get firmly established in the place of the old town (Shahbulagh) of Tigranakert of Artsakh and then in the fortress of Shushi of Varanda, founding the first principality of a different tribe in Artsakh, that was the khanate of Shushi or Karabakh.

In the second half of the 18th cent. the national-liberation struggle of *melikal* principalities of Artsakh took a new upsurge and Armenian-Russian relations took a new active turn as a result of which according to the Russian-Persian treaty of Gulistan first (1813) and of Turkmenchai then (1828), Artsakh and Siunik together with other provinces of Eastern Armenia were united to the Russian empire.

d. The construction prerequisites of palaces of meliks: The voluminous construction of *meliks* in the late Middle Ages is closely linked to the building and construction work of that period of time on one hand, and political unstable and unprotected situation characteristic of that period on the other hand, when the problem of defence capability was very important. New works of fortifications building in the fortresses, fortresses-settlements and fortified monasteries began in the 15th-16th cent. and took a large turn in the 17th-18th cent. in the *meliks'* domains that were a permanent subject to incursions of Persian, Turkish tribes and those of Turkish origin. The mass construction of palaces, i. e. *melikal* fortified palaces in nearly all the residence-settlements of *meliks* of Artsakh and Siunik began during this period and in these conditions. During this period the marked number of castle-palaces is based on the existence of numerous small and large *melikal* principalities, each of which had its residence-center or centers and each center - its palace or palaces. In addition, beside the noble *meliks*, heads of villages and prominent *yuzbashi*-leaders in the liberation fights who had received a title of *melik* also had their palaces.

The political weight, economic capabilities and participation in the liberation struggle for the country and in cultural-construction life of the owners of the castles-palaces were essential prerequisites in the affair of the construction of castles.

Based on historical evidences and existing monuments, the picture of the *melikal* palaces is the following:

Tzar's and Sodk's Melik-Shahnazar the First and his kinsmen had palaces in Akanaberd (15th-16th cent.) and Mets Mazra (16th - 17th cent.), Kashatagh's Melik-Haykaz the First and his successors — in Kashatagh village (15th cent.) and Khnatzakh (16th cent.), Dizak's Melik-Yegan — in Togh settlement (1737), owners of Gulistan — in the fortress of identical name (17th - 18th cent.) and Horekavan (Melik-Tamraz - in 1727 and Melik-Hovsep — in 18th cent.), Abraham Sparapet's (commander-in-chief in Armenian) son Hakob in Gulistan village (1722), Jraber's Melik-Israyelians in the fortress of the same name (17th - 18th cent.) and Kaghatategh fortified settlement (17th 18th cent.), Melik-Adam of the same kin — in Mokhratagh village (1771), Melik-Alaverdians — in Gulatagh village (1799), Varanda's Melik-Shahnazarian Melik-Baghi, Melik-Husein the First and Melik-Shahnazar the Second — in Avetaranots (18th cent., 1786), the same family — in Shushi (18th cent.), Melik-Dolukhanians of the same province — in Tukhnakal village (18th cent.) and Avan Sparapet — in Shushi (18th cent.), Melik-Barkhudarians of Tatev's *melikal* principality — in Tegh village (1783) and Melik-Paramazians in Khndzoresk (18th cent.).

According to indirect data, palaces have been built in Angeghakot, Brnakot, Bekh, Goris, Tatev, Barsum, Voskanapat, Khachakap and Getashen residence-settlement of *meliks*.

Although the large part of these monuments is ruined now, they give an opportunity to present the architecture of palaces of *meliks* in the Middle Ages thanks to scientific investigation.

MELIKAL PALACES

1. The palace of Akanaberd (pl. 1) is situated in the citadel or Akana fortress-settlement, in the northern side of Akanaberd village of the district of Martakert of the NKR. According to the historical- bibliographical information, the palace is dated back 15th - 16th cent. and refers to the

one of descendents of families of *meliks* originated from Dopians princely house, as their residence-center. It consists of four adjoined halls with an rectangular plan surrounded by fortress walls and of a vestibule-corridor on their frontal part. It is remarkable with its tight and precise plan created with a compositional pivot of double *glkhatuns* (domed room) and defence peculiarities.

2. *The palace of Kashatagh (15th cent.)* (pl. 2-3, I) is situated on the left bank of Tzitzernavanits tributary of the Aghavno river in the district of Kashatagh (Lachin). It refers to Melik-Haykaz the First (1450 - 1520), the founder of *melikal* principality of Kashatagh and is dated the end of the 15th cent.

It is built on the slope of a hill, on the altitude created with brace walls. It consists of three smoothly covered, adjoined rooms, a colonnade arched hall and a two-storied vaulted hall adjoined to them from the west and the *melik's* flat is on the first floor and the open upper hall – the summer reception-throne hall – of Melik Haykaz is on the second floor.

The compositional form created with a colonnade and two-storied hall of the fortified palace is the oldest and most entire one among the similar monuments.

3. *The palace of Khnatzakh* (pl. 4) is among the dwelling structures in Kashatagh village of the region of Siunik of the RA. Khnatzakh became a *melik*-residence at the beginnings of the 16th cent. during the tenure of Melik-Hakhnazar, the son and successor of Melik-Haykaz the First. According to an epitaph dated 1551, Melik-Hakhnazar has ruled and died here, and the palace is dated 16th cent. Two entire constructions – the two-storied hall and the *glkhatun* covered by wood – as well as the remnants of the fortress walls have been preserved from the former entire building. Traces of structures adjoined with the *glkhatun* from two sides and niches of the facade walls evidence that a row of rooms adjoined by arched hall has existed here. The *melik's* flat is on the first floor of the two-storied hall and the summer reception-throne hall on the upper floor.

The castle is a unique monument of the palace-building of the 16th cent. And together with the castle of Kashatagh presents a compositional peculiar type.

4. *The palace of Khndzoresk (18th cent.)* (pl. 5, II) has been situated on the site of the village of Hin (Old) Khndzoresk of the region of Siunik of the RA, in a dwelling building on a slope of a mountain. The ruins of the monuments have been preserved in a comparably entire situation up to 1930s and had the repair inscription of Melik-Paramaz dated 1836.

Separate fragments of the construction have been preserved up to 1960s. According to the preserved descriptions and photos, the castle-palace has had departments covered by stones and all facts evidence that it has been built at the least in the 18th cent. during the tenure of predecessors of Melik-Paramaz. The castle has exactly had a few stone *glkhatuns*, a two-storied vaulted hall with an open upper reception-hall, other vaulted halls with a colonnade arched hall adjoined to the latter.

The composition of the castle-palace has mainly repeated the common resolutions of the two former monuments, belonging to the same type.

5. *The palace of Togh (1737)* (pl. 6-8, III) is situated in the central part of Togh village of the district of Hadrut of the NKR. The gate of the main wall entrance, two vaulted rooms and the two-storied reception-hall, other attached constructions and fragments of the fortress wall have been preserved and are involved in dwelling buildings built in the 19th cent.

According to the building large inscription of the entrance of the reception-hall of the second floor, the castle was built as a residence-palace of the reigning *melik* of Artsakh in 1737, during the tenure of Melik-Yegan of Dizak (1716 -1744) who had been approved as the prince of princes of five Armenian *melikal* principalities of Artsakh by Nader-Shah. Fragments of the castle preserved up to now show that it has been a large and walled building with circumference construction of the site. The gates with strong arched props and the reception-hall that is the most remarkable part of the palace are prominent here. Though the latter has communities with the reception-halls of *meliks* of Siunik, it is very special and represents a new variant of that remarkable composition.

6. *The palaces of the fortress of Gulistan* (pl. 9-10, IV-V) are in the west from Gulistan village of the district of Shahumian of the NKR, one of them is in the citadel of the fortress attached to the top of the tremendous rock in the opposite of Mrav mountain, and the other is on the ruins of the fortress-settlement spread on its southern slope, on the bank of the Inja river.

6a. *The citadel-palace (17th-18th cent.)* has been the residence of the rulers of the province of Gulistan since the most ancient times. Historical-architectural observations show that it, together with the fortress, has been fully built and fortified since the 17th cent., then in 1720s it was rebuilt and became the main foothold of Abraham Sparapet, the commander of the *sgnakh* of Gulistan, and of his commander-brothers who had become known in the national-liberation struggle. Since the halves of the century it has been fortified during the tenure of Melik-Hovsepian, his successors, continuing to remain the one of the impregnable centers of the liberation combat of Artsakh. The Russian-Persian treaty of 1813 has been signed here.

The general form of the plan is a subject to margins of rocks surrounding the site and consists of rows of rooms that are attached to the wall and divided by a corridor from the east to west. The rooms are two-storied and covered with wood. The large, two-storied hall that is the major construction of the house of *melik* and the *glkhatun* (the room of guards) in the opposite of it have been preserved on the margin of the rock.

The citadel-castle is the most entire one from the small number of monuments that have been preserved up to now and gives imagination on the one of the variants of fortified palaces of *meliks*.

6b. *The small palace (18th cent.)* is a building with a rectangular plan, four towers and is closed by walls and consists of an interior yard and compartments of the same size in its east side. The central compartment has been a vestibule with an open facade and the edge ones – vaulted halls. This small castle built at the foot of the fortress is not comfortable for dwelling in winter and probably it has served as a temporary settlement for the summer rest of the *melikal* family.

7. *The palace of Gulistan village (1722)* (pl. 11-12, VI-VII) is situated in Gulistan village of the district of Shahumian of the NKR and it was the one of centers of the *melikal* principality of the same name. The building inscription of the monument preserved in the center of the village evidences that "the castle was built by Hakob, the ruler of the village and the son of Abraham Sparapet, in 1722." The previous composition of the castle has been mainly preserved. The castle-palace consists of a closing vaulted, domed *glkhatun* with an aperture in its roof and two rooms of equal length and adjoined from the two sides to each other. Each of the rooms has a separate vestibule-corridor. The vestibule of the *glkhatun* on the main facade reconstructed now has been colonnade and arched from the very beginning and the vestibules of the rooms have had arches opened to the yard.

The palace with the preservation of the clear and compact entirety created around the compositional pivot of the stone *glkhatun* represents a great value in the typological row of similar monuments of the end of the century.

8. *Palaces of Horekavan* (pl. 13-17, VIII-IX) are situated in the 5-6 km north from Talish village of the district of Martakert of the NKR, beside the Horeka or Glkho monastery, on the ruins of former residence-settlement of *melikal* principality of Gulistan.

8a. *The first palace (1727)* is situated in the opposite of the monastery and according to a building inscription preserved up to now, it was built in 1727 during the tenure of Melik-Tamraz of Gulistan and his companion-in-arms, Horekavank's leader Paron Father Ohan. The castle-palace has been a complex with a small number of constructions directed at the interior yard and with walls forming a rectangle in the plan and fastened by circular towers in their corners. The fragment preserved up to now consists of three vaulted compartments of the same size, the middle one out of which is a vestibule and the edge ones are rooms with entrances opening from it.

Being located near to the eastern borders of *melikal* principality, the palace has mainly been built for defence objectives.

8b. *The second palace (18th cent.)* is built in the lower side of the slope of the hill of Horekavank and is preserved incomparably well. It is dated to the half of the 18th cent. and refers to Gulistan's Melik-Hovsep, one of the leader-fighters of Armenian liberation combat.

From their width the entrances of the pyramidal, walled castle with a rectangular plan opened to the interior yard through which the complex is divided into two groups of rooms. The base southern wing consists of two domed *glkhatuns*, two margin vaulted halls, an arched hall along their facade and four other vaulted rooms adjoined from the east. The row of rooms of the northern wing is directed at the yard along the facade and consists of a central open and smoothly covered hall, two vaulted halls adjoined to it.

The palace-castle is prominent with its exact plan and volume-spatial compositions, separate confrontation of dwelling, supplementary and solemn parts, steadfast processing of the facades looking onto the yard, peculiarity of tromp domes of the *glkhatuns*, characteristic description of the fortress-palace and it has an exclusive role in the affair of reveal of the general architectural value of *melikal* palaces.

9. *The palace of Mokhratagh (1771)* (pl. 18-20, X) is situated 3-4 km west from Mokhratagh village of the district of Martakert of the NKR, on the place of Hin Mokhratagh village that was the residence of the *melik* of the province Jraber, beside the Innmas monastery.

According to the building inscription, that is not preserved now, this "house with beautiful arches and pictures has been built by reigning Melik-Adam in 1771" who was devoted to Artsakh's liberation and sovereignty struggle.

An oblong building that hangs out with its volume from the initial composition has been adjoined to the eastern wall in the same century.

The rooms of the previous composition are disposed in two rows forming a rectangle towards the yard and are grouped around the four arched and colonnade vestibules, from which 2-3 vaulted rooms of different sizes open.

The stress of the complex is the *glkhatun* and it is covered by an octahedral pyramidal dome. The construction added to the opposite side of the row of the *glkhatuns* consists of a central open and smoothly covered hall directed with its length at the yard, and of two margin vaulted halls.

The palace with the number of its rooms, comparably total preservation of the previous composition and stressed defence nature is one of not numerous patterns of *melikal* fortified palaces, and represents this compositional type very characteristic of this period.

10. The palace of Kaghakategh (17th-18th cent.) (pl. 21-24, XI) is situated 2 km west from Maghavuz village of the district of Martakert of the NKR, in the center of the other known fortress-settlement named Kaghakategh or Mayrakaghak of Jraber province.

The reconstruction of the castle-palace traditionally refers to Melik-Adam, while the historical-architectural examination finds out that before it in the 1720s during the tenure of Jraber's Melik-Yesayi, a prominent participant of the struggle of *sghnaks*, it has been restored-replenished on the remnants of *melikal* palace of the 17th cent.

The wood-covered ten rooms of the nearly same kind and characteristic of this period through which the interior yard and rectangular plan entirety of the construction become common, are separated in the ruins of the castle. The vaulted throne-hall having a niche and windows looking onto the ravine and two two-storied cells, the ground-floor of which links to the ravine through a secret track are prominent monuments.

The preserved remnants give an opportunity to imagine the plan and volume-spatial compositions of the castle-palace which are prominent with beneficial resolution of dwelling and defence problems in the difficult place and with architectural peculiarity.

11. The palace of Jraber (17th-18th cent.) (pl. 25, XII) is situated in the citadel of the fortress embracing the mountain mass on the bank of the Tartar river and on the left bank of its Trghi tributary, in the region of Martakert of the NKR. Based on the architectural communities of the preserved ruins and other castles-palaces of *meliks*, it should be dated 17th - 18th cent., the period of the existence of the *melikal* principality of Jraber.

The citadel-palace is very irregular in the plan and from the outside repeats the outline of the rocks edging the place. It consists of wood-covered rooms attached by walls along the two sides of the entry.

The monument is a unique one among the monuments of the simplest type and together with Gulistan's citadel-castle represents a particular fastened variant of *melikal* palaces.

12. The castle of Gulatagh (1799) (pl. 26, XIII) is situated in Gulatagh village of the district of Martakert of the NKR and its fragments have been preserved in the base walls of the school of the village. At the end of the last century the castle has had a building inscription dated 1799 and has consisted of five vaulted two-row rooms with a rectangular plan and is included in pyramidal walls. Now the two semi-demolished towers and some fragments of the lower rows of the exterior walls remain.

The palace is one more pattern of a rectangular *melikal* palaces having four towers.

13. Palaces of Avetaranots (pl. 27-28, XIII) have been situated in Avetaranots village of the district of Askeran of the NKR and have formed a large palace complex in the residence-citadel of Varanda's Melik-Shahnazarians.

13a. The first palace (18th cent.) has not been preserved and is not dated. But the investigation shows that it has been erected during the tenure of Melik-Bagh the Second, in the first quarter of the 18th cent. and as the eye-witnesses evidence, it has consisted of two stone *glkhatuns* disposed in one line, vaulted halls and other buildings. The information on this large complex, fragments of which have been preserved up to the beginning of the 20th century, evidence about the traditions of *melikal* palaces with *glkhatuns* and represent a great value.

13b. The second palace (18th cent.) has not been preserved, either, and it is known that it has been demolished at the end of the last century. According to mentions, it has belonged to Melik-Husein the First, i.e. it has been built after the previously mentioned palace until 1736, before this prominent *melik* was died. Being built on the top of the rocks in the western side of the village, the castle together with the latter has supposedly been demolished totally.

13c. The third palace (1786) is the only preserved castle-palace in Avetaranots while it was demolished very much. The building inscription that is not preserved up to now says: "Seyin-Bek, the son of Melik-Shahnazar, has built this palace, 1786." Only one entire and one semi-demolished *glkhatuns*, as well as the remnants of the halls, arched hall and wall of the building out of the three *glkhatuns* forming the base composition of the palace and vaulted halls adjoined to them, have been preserved.

The preserved *glkhatun* has a closing vaulted, domed roof with an aperture and is prominent with its two big and arched fire-places built in the side wall.

The palace complex of Avetaranots is a matter of great interest in the history of the sphere not only because of its unique compound of three castles but also of the existence of two exclusive *glkhatuns* within the one of them and two within the other.

14. Palaces of Shushi (pl. 29-30, XIV-XV) are situated in the south-eastern part of the town and are not far from each other. They have slipped of Armenian researchers' attention, while Azerbaijanians presented them as palace-castles of khans, supposedly referring one of them to Panah Kan or Ibrahim Khan and the other - to Mets (Great) Khanum (Kara Beyuk Khanum), the daughter of the latter.

Nevertheless, the historical-architectural examinations show that the construction is not anyhow related to the Muslim khans ruled in the town in the second half of the 18th cent., but it is the result of the building activity of Armenian *meliks* in that period.

14a. The first palace (18th cent.) is situated on a hill of the south-eastern side of the town and according to its four-tower composition with a square plan, it has existed as an independent defence structure before the reconstruction of the town-fortress, during the tenure of Panah Khan ruled here in 1750 - 52. It is shown that just this fortified palace is the newly-constructed palace of Karaglukh in 1724 by the commander of "sghnakh of Shosh," Avan Sparapet which is mentioned numerous times in the documents of the beginning of the century. In addition, the place of the monument is known with a name of "Amarat of Avan." The castle has later been inherited by Varanda's *meliks* and then Shushi's khans.

From the outside the monument is standing, the buildings attached by walls are only demolished, while remnants of walls and the vault have been maintained. The only entrance is on the northern side and is fastened with a vaulted room coming out from the wall.

The palace-castle is one more pattern of *melikal* palace-fortresses with simplest four-tower composition and belongs to the same sub-type of Horekavan's first and Gulatagh's castles.

14b. The second palace (18th cent.) is situated a little south-east from the first one, on the edge of a ravine. With its general sizes and fortified composition, it nearly repeats the former one and with its architectural resolution it is very close to the overspread forms of *melikal* palaces in the 18th cent. So it also belongs to the period before establishment of khans in Shushi and has probably been built in the second quarter of the 18th cent., during voluminous building activity of the *meliks* of Varanda's (including Shushi) owner Melik-Shahnazarian kin. Undoubtedly, the castle is the one of the "two stone houses of the estate list of the further bequest of Melik-Jumshud mentioned in one of historical records of 1780s. So it is the remarkable evidence of the right of the real owners of Shushi."

The rectangular plan entirety, the right wing of which consists of the palace with corner circular towers, is constructed with rows of rooms in the right and left sides of the yard located in the opposite of the entrance.

Three compartments are built along the whole length of the wall. The central compartment is fully open and the edge ones are vaulted halls of the nearly same size and have windows looking onto the yard. The opposite wing has had a composition similar to the former but its margin halls also have had vaulted two rooms attached to each other.

The two newly-known castles of Shushi evidence the history of the initial formation of the town-fortress and with their compositions characteristic of *melikal* fortified palaces re-affirm the tradition of their construction by Armenians of Artsakh in the late Middle Ages.

15. The palace of Tukhnakal (18th cent.) (pl. 31, XVI) is situated on the site of Tukhnakal village of the district of Askeran of the NKR. The monument refers to Melik-Dolukhanian family who are mentioned in records of the 19th cent. as a known noble family in Varanada. The compositional community of the castle-palace with the *melikal* palaces of the 18th cent. evidences that it has also been constructed at the ends of the same century during the tenure of Melik-Dolukhanians ruled in this village of Varanada.

The building preserved up to now forms a rectangular entirety in the general plan and consists of closing vaulted *glkhatun*, vestibule and two edge vaulted rooms along them.

The castle-palace is a latest period's monument of the *melikal* palace with *glkhatuns* and belongs to the chronological row of this remarkable, compositional type.

16. The palace of Togh (1783) (pl. 32-33, XVII) is situated in the north-eastern side of the St. Gevorg church, in Togh village of the region of Siunik of the RA. According to the maintained building inscription, "this palace was built by Melik-Barkhudar's son Davit-Bek, in 1783" who is mentioned in other records of the same century as one of the active participants of the liberation struggle of the end of the century.

The palace consists of one-line two adjoined vaulted halls on their both sides and an arched hall of the facade looking onto the yard. During further repair the latter has been partly closed by two-storied rooms and in the lintel of the entrance of the first floor of the one of them the slab of the building inscription has been hewed and adapted.

The complex has had walls surrounding the yard and the remnants of the walls have remained under the nowadays additional constructions.

The *melikal* palace of Togh is the only preserved monument of the composition built with stone *glkhatuns* in Siunik and evidences that this type has also been used for traditional aims in the same period of time.

COMPARABLE EXAMINATION

A. BUILDING: According to the location in the building vicinity, *melikal* palaces are divided into two groups:

1. palaces of fortresses;
2. palaces of settlements.

The palaces of fortresses have been built as citadels forming a continuing part of defence and other buildings of the *melikal* residence-fortresses and become the compositional kernel of the architectural complex. In the preserved two monuments (Jraberd, Gulistan's fortress) being involved in the common system of the defence structures of the fortress, the citadel-fortresses are not independent and complete complexes with very certain borders and have combined the roles of the *melikal* palaces and foothold-stations of troops.

The citadel-castles had minimal conditions and had no relation to and were far from the houses of the people and spiritual cult centers. And since in the everyday life the *meliks* were communicating with the people's mass strata and church, their house-palaces have been built mainly in settlements.

As palace-fortresses of the local ruler, the palaces have been built in the central part of settlements, not far from the main roads and a church building and have been separated from the houses of peasants with their prominent location. The public center of the *melikal* settlement has formed around the castle-church architectural complex and *melikal* family cemetery, source, bath-houses, trade and entertainment squares (Avetaranots, Horekavan, Gulistan, Mokhratagh, Kaghakatagh) were not far from the public center. Sometimes a few castles forming a palace and defence complex, have been built in the same settlement (Horekavan, Shushi, Avetaranots). The *melikal* palaces have mainly been the defence point, the special citadel of the residence-center, and they have also been called fortresses for this reason (Kashatagh, Kaghakategh, Mokhratagh, Horekavan, Gulatagh, Shushi).

B. COMPOSITIONAL PECULIARITIES: As a rule, the castles built on eastern inclined slopes of the settlements have been enveloped complexes and their major facades are directed at the ravine and the back sides are deepened into the slope, their interior eminence yards are built with a brace wall. The general plan of the complexes has mainly been enveloped in rectangular or quadrangular walls which have been fastened by hollow towers. The complex is circumferential, the interior yard has been surrounded by semi-underground and wall-attached rows of rooms, the entrances of which are from the vestibules. The castles mainly are one-storied and sometimes have a two-storied part, they have been enlightening through apertures or small windows looking onto the yard and they mainly had stone roofs.

Architectural-compositional communities of *melikal* palaces are emphasized especially in typological resolutions of separate compartments - *glkhatuns*, halls, vestibules, upper halls, open halls - and of other elements.

Considering the type of the general hall forming the applicable and compositional kernel of the complexes important among their common peculiarities, the monuments may be divided into three groups:

- a. Palaces having two-storied halls (Kashatagh, Khnatzatzk, Khndzoresk, Togh);
- b. Palaces having *glkhatuns* (Akanaberd, Horekavan's second castle, Mokhratagh, Gulistan, Togh, two castles of Avetaranots, Tokhnakal);
- c. Palaces of other types (Kaghakategh, fortress of Gulistan, Jraberd, Horekavan's first castle, Shushi's two castles, Gulatagh).

a. The palaces having two-storied halls have been built in Siunik in 15th - 16th cent., then they have partly been applied in the Artsakh's complexes of the 18th cent. Kashatagh's, Knatzakh's and Khndzoresk's castles-palaces are characteristic of it - the architectural compound of the complex of the three castle-palaces, formed of the combination of two and one-storied buildings and the arcade and an elevated open vaulted upper hall are stressed in the general facade and volume silhouette. The two-storied hall is especially typical which is the compositional stress of the palace with a *melikal* flat on its first floor and reception-throne hall on its upper floor. Being the most ancient ones among the *melikal* palaces, these monuments markedly bear the direct influence of rich traditions of peasants' houses and have simplest features of a defence structure.

The compositional peculiarities of a two-storied reception-hall are specifically displayed in the palace of Togh (1737) and in a fragment of the castle of Mokhratagh (1771).

The solemn-palace nature of the entire building is stressed in the castles having a double-storied hall or an open upper reception-hall which was based on the comparably legal high position of their owners in the political life of the country.

b. The palaces having *glkhatuns* are the most over-spread monuments of the 18th cent. and they mainly have an exact dating. The stone *glkhatun*, i. e. the central stone vaulted hall with a quadrangular plan and being enlightened through an aperture, has oblong and vaulted halls on its two sides and an arched hall on the frontal side, as a rule, and it is the pivot of the plan and volume-spatial compositions of the complexes of this type. Besides the castles having one *glkhatun* (Mokhratagh, Gulistan, Tukhnakal), castles having two attached similar *glkhatuns* have been built (Akanaberd, Horekavan's second, Avetaranots's first castles, Togh), as well as there are mentions about attached three *glkhatuns* (the second castle of Avetaranots). By the way, in one case the *glkhatuns* and halls have separate vestibules and in the other case they have one united arched hall in the front of them.

The most characteristic peculiarity of these monuments is the totally stoned roofs and the peculiar forms of the roofs of *glkhatuns* are prominent among them. The roofs of the *glkhatuns* have sizes of 7x7m and are upon the walls forming a base quadrangle. They have a view of closing vaulted pyramidal domes in Gulistan and Tukhnakal and the tromp variant of the dome with semi-circular and cathedral-tower vaults are applied in Horekavan and Mokhratagh (probably in Akanaberd). The *glkhatuns* are enlightened through apertures and have no other gaps, besides the entrances.

The two halls of the *glkhatuns* which are adjoined from the two sides and are often linked by the entrance have nearly similar and typical construction.

The balconies have a simplest resolution and have one-arched, two-arched or three-arched facades (Gulistan, Mokhratagh, Tukhnakal) and the most complete variant is the arcade (NP) adjoining the four-side pylons (Horekavan, Togh, Avetaranots). *Glkhatuns*, halls and balconies are the dwelling part of the *melikal* palace and in large complexes (Horekavan, Mokhratagh) in the opposite of them there is an open hall for reception and other solemn ceremonies which has two attached halls on its two sides.

c. Palaces of other types: These castles distinguish themselves with emphasized defence peculiarities and some of them have wood covers (fortresses of Gulistan, Jraberd, Kaghakategh). Fortresses of Gulistan and Jraberd have a simple lay-out by the reason of the conditions of the place and for defence objectives.

Thanks to the high brace wall in width of a ravine in Kaghakategh the resolution of the lay-out of the citadel-palace is in the rectangular form with evenly arranged rooms around the yard. The windows and balconies of the rooms look onto the valley of the ravine.

The four-tower palaces having a rectangular lay-out form a peculiar sub-type (first palace of Horekavan, palaces of Shushi, Gulatagh, small fortress of Gulistan) and with their stressed defence peculiarities, grouping of rooms covered with stone and adjoined by walls, as well as volume resolutions do not differ from the complexes having *glkhatuns*.

C. MEANS OF ARCHITECTURAL DECORATION are very scanty and the architectural expressiveness of the monuments is very simple and is mainly created with volume-spatial composition, characteristic of some monument covered by stone, with contrasting composition of roughly hewed walls and smoothly hewed arched embrasures, application of the simplest ways of portals and silhouette harmonious to the vicinity.

To emphasize the legal-political, public and social high position of *meliks*, their castles have been built on the prominent places of the residence-settlements, and with their exclusive sizes and number of rooms, regular planning resolutions and processing of facades they have differed from the houses of usual peasants. The disposition of household niches and fire-places has been considered important.

D. BUILDING ART

Organization of Building Works: Building inscriptions witness that the *meliks*, the owners of the palaces have borne the whole building expenses of the palaces (Togh, Gulistan, Mokhratagh, Togh, Avetaranots). As it is known, the subjects of the *melik* were obliged not only to pay taxes and tributes, but also a few days to sow, mow and carry out the works free of charge for the *melik*. Thus, both the paid work of the mason-craftsmen and of the subjects' free of charge participation in the voluminous works (preparation of the locality, supply, conveyance of the building materials, etc.) not demanding special skills should be understood under the "to build" or "to be build" words.

The architectural and constructive communities of the monuments show that building work has been specialized during the construction of the *melikal* palaces. That means that the work has been carried out by separate groups of craftsmen. This phenomenon is also characteristic of the cult architecture of the late Middle Ages.

The duration of the construction of palaces is unknown, but their defence nature and the unstable situation of the country assumed that they had been built in a short period of time which is characteristic of the late Middle Ages.

As the data obtained as a result of measurements of the monuments find out, units of measure (foot, inch, cubit, step, etc.) known in the Middle Ages have been used sometimes (thickness of wall, bay of vaults, base sizes of halls and *glkhatuns*, sizes of entrances, windows, niches and of other elements).

Building materials: The basic building material of the palaces is the stone — different kinds of *vordzakar* (a kind of stone) have been used in Artsakh and basalt — in Siunik. The masonry has been mainly carried out with roughly hewed stones and only the stones of embrasures, niches, fire-places (*bukhari*), tromps and corner parts are smoothly hewed which was dictated by constructive and artistic reasons. Wood, as a material for cover, has also been largely used (Kashatagh, Khnatzakh, Jraber, Kaghakategh, fortress of Gulistan). The wood has also been used in construction decking, for centring of arches, vaults, domed vaults, the traces of which are even now noticeable. In the walls and stone overhead covers high-quality mortar has been used as a uniting material. The firmness and solidity of the rough masonry was provided mainly on account of the solid concrete which has turned the masonry into a monolithic mass, coming out through chinks of the stones.

Building constructions, in general, do not differ from constructive forms of the civil architecture of the late Middle Ages and are simpler in comparison with resolutions of the former centuries.

Walls are erected on the ribbon bases the great part of which is disposed on the mountain masses. The ruins show obviously that the bases are laid like the walls, while they are a little wider. The walls are erected by traditional method — regular rows of stones from the outside and rubble concrete from the inside. The height of the hewed and arched stones is 25-30 cm which have diverse grades of processing and hewing. The width of the walls is nearly 0,8-1,2m, depending on the forms of covers and the material, constructive burden, etc.

Pylons and pillars in *melikal* palaces are used absolutely in arched halls. The pylons had been square and rectangular and were stacked like walls (Horekavan, Mokhratagh, Tegh, Gulistan). The pillars erected of a few pieces of stone are also rectangular and their edges are smoothly hewed (Kashatagh, Khndzoresk, Mokhratagh). Pilasters are used in vaulted arches and in piers adjoined to the wall of arched halls.

Embrasures are built very carefully and according to the form of the tympanum, they have two resolutions — horizontal or arched completion. Windows of a few palaces (Kashatagh, Khnatzakh, Tegh, Mokhratagh) have horizontal stone tympanum and windows and entrances of a few castles-palaces (Jraber, Kaghakategh, fortress of Gulistan) have wood beams. Arched entrance embrasures are applied most and most of them have sizes of 0,8-1,0 m, the width of their saliences is 20-30 cm which bear the stone of the tympanum and a hewed arch on its edge. The gates with arched bays of 2,5m have the same resolution (Togh, Shushi). The one-bay arches of the balconies have been stacked with two-stepped masonry (Kashatagh, Khnatzakh, Gulistan) and in colonnade halls having comparably little arched bays the second row of the arched masonry has been sometimes stacked with roughly hewed stones after the smoothly hewed arches.

Vaults are the basic resolution of stoned overhead covers. In halls the bay of the vaults is 3,6 — 4,6m (bay of 4m is applied most). There are no vaulted arches in the vaulted covers the reason of which is the small size of the buildings (the reception-hall of Togh is an exception) and the vaults are on the longitudinal walls. Mortar has been used much during the building of the vaults.

Domed vaults have been used in *glkhatuns* which have square plans of 7,0x7,0m at the average and with their construction technique they nearly do not differ from longitudinal vaulted covers. The covers are mainly tetrahedral and pyramidal and have closing vaults (Gulistan, Avetaranots, Tegh, Tukhnakal) and have also been largely used in the civil architecture of the late Middle Ages. In regard to the building art of the era tromp domed vaults erected on the square base of the same size are resolved boldly. In the houses of *meliks* the system of tromp passage has been used with a peculiar contrivance — from lower corners of walls of the square the arched tromps immediately (without a drum) pass on the domed vault that is semicircular in Horekavan's two *glkhatuns* and octahedral, pyramidal in Mokhratagh.

Roofs are mainly flat and a little inclined. They have two slopes in their two-storied parts and are pyramidal in *glkhatuns*. Being used for everyday and defence necessities, these roofs have been covered by soil — the rubble concrete filling of covers are rammed and covered with wattle and daub layer and the walls have been completed with simple cornice.

Seismic steadiness of the complexes has been provided thanks to the creation of one united, monolithic and hard constructive system.

Unlike the medieval architectural complexes where the buildings adjoined to each other were separated by seismic junctions and each of the buildings had central or symmetric composition, the complexes of castles-palaces are integrated in common quadrangular lay-out and have constructive unity created with combination of different parts.

So, the *glkhatuns* with central composition together with a pair of adjoined halls and a general gallery form one compact and symmetric compound. The rows of rooms do not have saliences upsetting the frontier and volume community.

The two-storied buildings are separated from one-storied parts and thanks to mass pylons the wall system is protected as much as possible. The vaulted covers are adjoined to each other and the buildings are not stretched horizontally or vertically, etc.

The building technique and constructive resolutions of the castles-palaces of *meliks* supplement the building traditions characteristic of the era and there is a close likeness between them and the building art of Artsakh and Siunik of the late Middle Ages.

E. ROOTS AND PARALLELS OF COMPOSITIONAL GENESIS: The architectural-compositional principle of *melikal* palaces is chiefly linked to general architectural forms of houses of Armenian peasants. There is a plan likeness between all compartments of the castle-palaces and usual people's houses, their wood covers do not nearly differ from each other and stone covers obviously bear the influence of prototypes of wood covers. In particular, it is obvious that the vaulted and arched halls are built after the example of traditional houses and colonnade balconies of peasants, and in domes of *glkhatuns* with apertures wood forms of octahedral, stepped and pyramidal covers without interim piers of peasant *glkhatuns* are incarnated.

The architectural closest parallels are the stone quarters of old and new monasteries of Artsakh and Siunik built in the late Middle Ages (Gandzasar, Dadivank, St. Hakobavank, Yeghisheh Arakial (Apostle), Gndevank, Tatev, Amaras, Yeritsmankants, St. Amenaprkich of Gulistan, Yeghnasar monastery of Getashen, etc.)

The medieval princely castles-palaces of the region which witness the old traditions of erection of fortress-palaces of this type (princely palace of Khokhanaberd, 13th cent.) and existence of central halls with stone domed vaults within them (princely palace of Tzar, 13th cent. palace hall of Dadivank, 1211, princely castle of Hors, 14th cent.) have an important place in the compositional origin of castle-palaces of *meliks*.

Defence constructions of castles and methods applied for defence objectives, i. e. the high walls, circular towers, massive gates, use of roofs of one-storied buildings, rearity or absence of embrasures on exterior facades are the main means which have been used in fortress building from ancient times up to now and in the late medieval fortresses and fortified monasteries.

It is also notable, that there are compositional, constructive and functional very exact communities between the main compartments (*glkhatun*, hall, arched hall, open hall, enveloped yard) of complexes of stone *glkhatuns* and compartments of medieval Armenia's royal and princely palaces (cathedral, hall, square, etc.). T. Toromanian has made remarkable observation on the latter.

The "*imaret*"-palaces of Muslim khans settled down in Artsakh-Karabakh are evidence of architectural stable traditions of *melikal* palaces. Most of the "*imaret*"-palaces have been built in accordance with the forms of palaces of *meliks* and by Armenian craftsmen (Shahbulagh, Aghdam).

F. ARCHITECTURAL RELATIONS with neighboring countries are expressed by noticeable community of certain parts of the *melikal* palaces and Persian and Georgian palace buildings. In this regard the palace-apartments of Armenian merchants of New Julfa (Isfahan) built by Armenian craftsmen after the great expatriation of Armenians organized by Shah-Abbas the First in the beginning of the 17th cent. are prominent. These palace-apartments are adapted with local conditions and have rich and brick composition peculiarities (K. Karapetian, G. Carswell). The most known compositional resolution is the confrontation of the central domed hall with the halls attached from its two sides, which has been applied much in *melikal* palaces having *glkhatuns*. Only certain compartments of *melikal* palaces (upper floors of two-storeyed halls of palaces of Kashatagh, Khnatzakh, Khndzoresk and Mokhratagh, a reception-hall of Togh, open halls of palaces of Horekavan, Mokhratagh and Shushi) have compositional communities with Persian and Georgian palaces.

A little changed compositions are used in a series of monuments of Persian palace architecture of the late Middle Ages (khan's palace in Shaki, palaces of Yerevan's Sardar and Panah khans, etc.), as well as in Georgian palaces (Ninotzinda, Dzaghina).

If these compositions are processed in Persian monuments with another architectural stylistic direction, being not deprived of influence of this style, the Georgian monuments do not have the specific architectural peculiarities of *melikal* palaces. Thus, in regard to their composition, the palaces of *meliks* are very peculiar and can be compared with princely apartments of other countries only with their functional destination.

CONCLUSION

The *melikal* palaces and their building inscriptions are important evidences of the history of Armenian *melikal* principalities. They virtually convince the exact location of residence-centers of Armenian *melikal* domains and historical identity of their rulers. The *melikal* palaces enrich history of Armenian *melikal* principalities with noteworthy information and present activity of prominent *meliks* of that time from a new point of view.

Building of *melikal* fortified palaces has begun in 15th – 16th cent. and been activated in 17th cent. and in the first thirty years of the 18th cent., the years of the upsurge of Armenian national liberation combat. It has largely developed in the second half of a new upsurge of the liberation movement.

Melikal palaces were active centers of Armenian liberation fights and together with fortresses and fortified monasteries, they have played a great role in the affair of survival of Armenians and *melikal* principalities of the region.

Palaces of *meliks* have been built like fortresses and were stone and monolithic which were the main architectural-compositional peculiarities of the *melikal* palaces, based on their role. Due to these peculiarities, the palaces are described as a new type of late medieval defence complexes beside fortresses and fortified monasteries.

Palaces of *meliks* together with cult buildings have formed the public centers of the residence-settlements and the palaces-castles have served as citadels.

Besides dwelling and defence buildings, some of the palaces have also had halls foreseen for receptions and celebrations. The halls have had an important place in volume-spatial composition of the complexes and have often become their main stresses.

The palaces with largest and symmetrical compositions have been built in the 18th cent. In the second half of the century, displaying the architectural and building acquirements in the sphere, palaces with stone domes and one or two *glkhatuns* have been built largely.

Local traditions of people's dwelling houses and the practice in defence and civil architecture have become the main sources of compositional, artistic and constructive resolutions of *melikal* palaces, while in their certain parts the inheritable tie with the palace building of the former centuries is obvious.

Building of *melikal* palaces was based on the well-awareness and purposeful use of artistic and constructive possibilities of local building materials and the seismic conditions of the region were taken into account.

The preserved ruins and descriptions give an opportunity to restore the former compositions of monuments partly or totally and to retrace their changes.

The palaces of *meliks* evidence that in spite of favorable conditions, during the 15th–18th cent. building of palaces of princely stratum has continued and found new displays in accordance with demands of the era, preserving and representing the traditions of former centuries peculiarly.

Palaces built in 15th–16th cent. convince once more that the building life has not been interrupted in Armenia during this period. Furthermore, it has continued and been displayed to less extent in comparison with the former centuries, conditioning the upsurge of the sphere in 17th–18th cent.

As valuable monuments of Armenian *melikal* principalities, castle-palaces of *meliks* of Artsakh and Siunik are a vast and pithy sphere of the medieval secular architecture of Armenia and need universal recognition, protection and restoration.

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ АРЦАХА И СЮНИКА

Артаск Гулян

Среди достижений армянской средневековой архитектуры, наряду с принесшей ей всемирную известность культовой архитектурой, особое место занимает дворцовое зодчество. Исследователи этой области в основном касались древнейших дворцовых построек центральной Армении, охватывая памятники вплоть до XIV века. Однако, на территории восточных областей Армении – в Арцахе и Сюнике сохранились многочисленные памятники дворцовой архитектуры последующих столетий средневековья (XV–XVIII вв.), большая часть которых еще не охвачена специальной литературой и не датирована, нет и целостной картины их архитектурной ценности.

Монография посвящена исследованию этих дворцов, которые в армянских источниках именуются «апаранками» (дворец-крепость, замок). Они принадлежали властителям нагорных провинций Арцах и Сюника XV–XVIII вв. – меликам (князьям) и сохранились большей частью в развалинах, на нынешних территориях Нагорно-Карабахской Республики, Сюникской области Республики Армения и сопредельных районов.

Исторические сведения о дворцах меликов сохранились в эпиграфических надписях и архивных документах, имеются многие описания и упоминания в топографических и исторических трудах. Краткое описание части дворцов вошло в специальную литературу.

В связи с датировкой памятников использованы также различные историографические исследования, касающиеся данной эпохи.

На основе подробных обмеров (большой частью авторских), а также других документальных материалов, в книге представлены, датированы и анализированы около двух десятков памятников дворцовой архитектуры позднесредневековой Армении. На фоне историко-архитектурной среды эпохи представлен непрерывный процесс их создания, выявляются их архитектурно-композиционные особенности, типологические варианты, корни генезиса архитектурных форм и архитектурные параллели, предлагаются реконструкции первоначальных композиций.

ПРЕДИСЛОВИЕ

а. Исторический обзор. Области Арцах и Сюник Великой Армении расположены в восточной части Армянского нагорья: севернее Аракса и граничат с тянувшимися с северо-запада на юго-восток хребтами. В средневековье Арцах был известен также под названием Хачен, а после XV в. наиболее распространенным названием становится Карабах. Сюник-Сисакан также был известен под различными названиями: в средние века – Вайоц дзор, Бахк или Капан, позднее – Капан, Зангезур. Местность края изрезана горными реками и их притоками, долины которых окружены горными массивами, часто являющимися границами между местными феодальными формированиями. Природные препятствия, удобные места для крепостей и укрепленных поселений, а также другие географические условия,

издревле способствовали постоянному росту числа поселений и культурно-строительной жизни в этих областях.

Политическая история Арцаха и Сюника с древних времен была связана общими нитями, общеизвестно подчеркнутое этнографическое и диалектное сходство Карабаха и Зангезура.

Арцах и Сюник в качестве самостоятельных областей сформировались в составе Армянского царства Аршакидов, после раздела которого в 387 г. подчинились Персии. После падения царства в 428 г., в V-VI вв. они вошли в подчиненные ей марзпанства, а в VII-VIII вв. — в арабское наместничество "Арминия". В V-VII вв. в Арцахе было создано и существовало царство Арраншахов, две ветви которого восстановились в IX веке в Хачене и Дизаке, и, вместе с Сюникским княжеством, в 885 г. вошли в состав Армянского царства Багратидов. Анийскому царству Багратидов подчинялись также созданные в X в. княжества Верхний Хачен и Нижний Хачен, царство Парисос, провозглашенное в 987 г. в Сюнике царство Багац-Капан.

Арцахское и Сюникское княжества пережили новый подъем в XIII-XIV вв. в составе общеармянского княжества Захаридов, созданного после освобождения их от сельджуко-турецкого ига, одновременно находясь под верховной властью татаро-монгол.

Большого подъема и расцвета в политической, культурной и строительной жизни достигли княжества Вахтангианов, Допянов и Хасан-Джалалыанов в Арцах-Хачене, княжества Орбелянов и Хахбакян-Прошянов в Сюнике - Вайоц дзоре, которые, будучи раздробленными в период татаро-монгольского господства, в 1387 г. подчинились ордам Ленк-Тимура.

б. Княжеские дворцы Арцаха и Сюника в XIII-XIV вв. Самые ранние упоминания и описания о древнейших царских и княжеских дворцах Арцаха и Сюника встречаем в истории Мовсеса Каганкатваца и Степаноса Орбеляна, но более наглядными являются частично сохранившиеся княжеские дворцы XIII-XIV вв., которые служат еще одним свидетельством бурного развития светского направления в архитектурно-строительной жизни данного периода. Подобный расцвет, по Г. Овсепяну — результат "соперничества княжеских родов в строительной жизни". Благодаря такому соперничеству известные князья, наряду со строительством величественных культовых зданий, возвели и свои дворцы-резиденции, известные в средневековье как "дарапасы".

Подобными княжескими "дарапасами" являлись дворцы Хаченского князя Джалала у подножия крепости Хоханаберд (XIII в.), Вахтангианов в монастыре Дадиванк (XII-XIII вв.), Смбата Орбеляна в Ехегисе (XIII в.), Проша Хахбакяна в Сркхунке (XIII в.), Тарсаича Орбеляна в Ехегисе (1274 г.) и Арпе, дворец Чесара Орбеляна в Орсе (XIV в.). К их числу следует добавить сохранившийся по сей день дворцовый зал Дадиванка (1211 г.).

в. Арцахские и Сюникские меликства в XV-XVIII вв. В качестве мелких провинциальных княжеств, меликства образовались и существовали в XV-XVIII вв., в период политического упадка страны и в трудных условиях неурядиц. Меликства подчинялись персидскому шаху, однако имели почти неограниченные права в своих владениях. "В лице меликов сосредоточилась армянская национальная власть" (Лео), они были обязаны быть справедливыми, имели право содержать войско, много строили.

Господство армянского меликства сформировалось и приобрело политическо-правовой вес в период пагубного господства туркмен-коюну в XV-XVI вв., нашествий Тимура, турецко-персидских войн в начале XVI века. Меликства были признаны при Джааншахе (1437-1467 гг.), ратифицированы в 1603 г. грамотами Шах-Аббаса I. Меликства образовались в раздробленных владениях бывших княжеств и часто возглавлялись наследниками княжеских родов (Б. Улубабян).

В середине XV в. в Цар-Верин Хачене образовались меликства Содка и Цара, где господствовали потомки Допянов — Мелик-Шахназаряны, а в Неркин Хачене возникло меликство Хачен Асан-Джалалыанов. В начале XVII в. в северо-восточной части Верин Хачена образовалось меликство Гюлистан Мелик-Бегларянов, а на севере Неркин Хачена — меликство Джраберд Мелик-Израеляны. Одновременно, одна из ветвей Мелик-Шахназарянов утвердилась и основала новое меликство в Варанде. В Дизаке же свое меликство создали потомки старых местных владельцев Мелик-Еганяны.

В конце XV в. потомки сюникских Хахбакян-Прошянов Мелик-Айказяны основали меликство Кашатах, а в XVIII в. сформировались меликства Ангехакота, Татева, Беха (Алидзора).

Армянская национально-освободительная борьба в конце XVII в. началась с деятельного участия армянских меликств и получила новый размах в первой трети XVIII в., в героической борьбе Арцахских сгнахов и Сюникского восстания, в активных переговорах с Российской империей. В 1727 г. Шах-Тамаз II признал власть Давид-Бека в Капане, а Надир-Шах (1732-1747 гг.) в 1737 г. утвердил союзную власть пяти меликств Арцаха-Хамсы — Гюлистана, Джраберда, Хачена, Варанды и Дизака — во главе дизакского Мелик-Егана.

В 1750-х годах, воспользовавшись внутренним раздором среди меликств Арцаха, некоему туркмену-кочевнику по имени Панах, сотрудничавшему с варадинским Мелик-Шахназаром II, удалось вначале укрепиться в Арцахе, на месте древнего города Тигранакерт (Шахбулах), а впоследствии утвердиться в Варанде, в крепости Шуши, основывая Шушинское или Карабахское ханство.

Во второй половине XVIII в. национально-освободительная борьба арцахских меликств переживает новый подъем: активизируются армяно-русские отношения.

Согласно Гюлистанскому (1813 г.) и Туркменчайскому (1828 г.) русско-персидским договорам Арцах и Сюник вместе с другими областями Восточной Армении были присоединены к Российской империи.

г. Предпосылки возведения меликских дворцов тесно связаны с одной стороны с бурной строительной деятельностью, с другой — характерной для этого времени политической нестабильностью, когда весьма важным становится вопрос обороноспособности. В результате постоянных набегов турок и персов на владения меликств, в XV-XVI вв. начинаются, а в XVII-XVIII вв. расширяются укрепительные строительные работы в крепостях, укрепленных поселениях и монастырях-крепостях. В этих условиях начинается массовое строительство меликских дворцов-крепостей почти во всех меликских резиденциях-поселениях Арцаха и Сюника. Возведение большого числа дворцов-замков обусловлено наличием многочисленных больших и малых меликств, каждое из которых имело свой центр или центры, а каждый из них — свой дворец или дворцы. К тому же, кроме знатных меликов, дворцы имели и получившие права меликов сельские старосты, и выделившиеся в освободительных боях "юзбаши"-военачальники.

В дворцовом строительстве существенную роль играли политический вес и экономические возможности владельцев, их участие в освободительной борьбе и культурно-строительной жизни страны.

На основе исторических сведений и ныне существующих памятников можно составить следующую картину строительства меликских дворцов: Мелик-Шахназар I и его сородичи из Цара и Содка имели дворцы в Аканаберде (XV-XVI вв.) и Мец Мазра (XVI-XVII вв.), кашатахский Мелик-Айказ I и его потомки — в селениях Кашатах (XV в.) и Хнацах (XVI в.), дизакский Мелик-Еган — в селении Тох (1737 г.), владельцы Гюлистана — в одноименной крепости (XVII-XVIII вв.) и hОрекаване (Мелик-Тамраз — в 1727 г., Мелик-Овсеп — в XVIII в.), сын Абраама Спарапета Акоп — в селе Гюлистан (1772 г.), джрабердские Мелик-Израеляны — в крепости Джраберд (XVII-XVIII вв.) и в укрепленном селении Кахакалах (XVII-XVIII вв.), Мелик-Адам, из того же рода, — в селе Мохратах (1771 г.), Мелик-Алавердяны — в селе Гюлатах (1799 г.), варадинские Мелик-Баги, Мелик-Усейн I Шахназаряны и Мелик-Шахназар II — в Аветараноце (XVIII в., 1786 г.), тот же род — в Шуши (XVIII в.), в той же провинции Мелик-Долуханяны имели дворец в селе Тухнакал (XVIII в.) и Аван Спарапет — в Шуши (XVIII в.), татевский Мелик-Давид Бархударян — в селе Тех (1783 г.) и Мелик-Парамазяны — в Хндзореске (XVIII в.).

Согласно косвенным сведениям, в XVII-XVIII вв. меликские дворцы были возведены также в укрепленных селениях Брнакот, Бех, Горис, Татев, Барсум, Восканапат, Хачакап и Геташен.

Большая часть этих памятников дошла до нас и дает нам полное основание для их исследования и представления архитектуры меликских дворцов.

ДВОРЦЫ МЕЛИКОВ

1. Аканабердский дворец (табл. 1) находится в северной части одноименного села Мартакертского района НКР, на склоне цитадели крепости Акана. Согласно сохранившимся

ся историко-библиографическим сведениям, дворец, как резиденция меликства, датируется XV-XVI вв. и приписывается одному из потомков княжеского рода Допянов.

Дворец представляет собой прямоугольное в плане сооружение, обнесенное укрепленными стенами с башнями, включающее в себя четыре примыкающих друг к другу зала с тянувшимся вдоль них вестибюлем-коридором. Дворец выделяется четкой планировкой, композиционно образованной парой однотипных гхатунов с каменными купольными сводами и характерной для оборонительных сооружений формой.

2. Кашатахский дворец (табл. 2-3, I) находится в Кашатахском районе НКР, на левом берегу Цицернавана, притока реки Ахавно. Приписывается основателю Кашатахского меликства Мелик-Айказу I (около 1450-1520 гг.) и датируется концом XV в.

Дворец возведен на склоне холма, на террасе, образованной подпорной стеной. Состоит из находящихся в глубине замкнутого двора трех комнат с плоскими перекрытиями, арочной галереи и примыкающего с запада двухэтажного сводчатого зала. На первом этаже этого здания — жилище мелика, а на втором — открытая с лицевой стороны галерея с арочным сводом — летняя приемная — тронный зал Мелик-Айказа. Композиция дворца, основанная на сопоставлении разноэтажных частей здания и приемов замкостроения, в однотипном ряду памятников, наиболее ранняя и целостная.

3. Хнацахский дворец (табл. 4) находится в одноименном селе Сюникской области РА в жилой застройке. Хнацах стал резиденцией мелика в начале XVI в. при сыне Мелик-Айказа I — Мелик-Ахназаре, который, согласно надгробной надписи, правил здесь до 1551 г. Исходя из этих данных, памятник датируется XVI веком.

От архитектурного комплекса сохранились два строения: двухэтажный сводчатый зал и гхатун с деревянным перекрытием, а также — остатки оборонительных стен. Следы пристроек, сохранившиеся по обе стороны гхатуна, и ниши на фасаде свидетельствуют о наличии ряда комнат, объединенных арочной галереей.

Дворец — один из редких образцов подобных памятников XVI в. и вместе с Кашатахским дворцом представляет особый композиционный тип.

4. Хндзорескский дворец (табл. 5, II) находился в селище старый Хндзореск (Сюникская область РА), на скалистом склоне, в жилой застройке. Развалины памятника сохранились до 1930-х годов. В перестроенной в XIX в. части построек имелась эпиграфическая надпись Мелик-Парамаза, датированная 1836 г. Отдельные фрагменты комплекса сохранились вплоть до 1960-х годов.

Согласно сохранившимся описаниям и фотографиям, дворец имел несколько расположенных в один ряд каменных гхатунов со сводчатыми переднями, двухэтажный сводчатый зал с открытой на фасаде второго этажа галереей-приемной и примыкающую к другим сводчатым залам арочную галерею.

Композиция дворца в основном повторяла обобщенное решение двух предыдущих памятников, тем самым дополнив их типовой ряд.

5. Тохский дворец (табл. 6-8, III) находится в центре одноименного села Гадрутского района НКР. От первоначальной композиции дворцового комплекса сохранились главные ворота, две сводчатые комнаты и двухэтажная приемная, а также — примыкающие к ним другие строения и оборонительные стены, которые ныне с частичными перестройками охвачены в застройке жилого комплекса XIX века.

Согласно обширной надписи на портале приемной второго этажа, дворец возведен в 1737 г., в период правления дизакского Мелик-Егана (1716-1744 гг.), утвержденного Надир-Шахом главой среди армянских меликов в "стране Хамса". Сохранившиеся постройки дворца свидетельствуют, что первоначально это был обширный, укрепленный со стенами комплекс, окруженный по периметру внутреннего двора жилой застройкой. Выделяются ворота, усиленные мощными пилонами, соединенными арками, и приемная — самое примечательное сооружение дворца. Последняя, кроме сходства с приемными сюникских меликов, имеет и ряд примечательных черт, таким образом, представляя собой новый вариант композиции.

6. Дворцы Гюлистанской крепости (табл. 9-10, IV-V) находятся западнее села Гюлистан Шаумянского района НКР: один — на территории цитадели крепости, возвышающейся на гигантской скале, напротив горы Мрав, другой — среди развалин укрепленного поселения, расположенного у южного подножия крепости на правом берегу реки Инджа.

6а. Дворец-цитадель издревле являлся резиденцией властителей провинции Гюлистан. Историко-архитектурные изыскания свидетельствуют, что он, начиная с XVII в. ос-

новательно застраивался и вместе с крепостью укреплялся, а в 20-х годах XVIII в. — перестраивался. Со временем дворец превратился в основной опорный пункт для прославленного в национально-освободительной борьбе командующего Гюлистанским сгнахом Абраама Спарапета и его братьев — военачальников. С середины века вновь укреплялся при Мелик-Овсепе и его потомках, оставаясь одним из неприступных очагов арцахского освободительного движения. Здесь был подписан русско-персидский договор 1813 г.

Общая планировка замка приспособлена к местности и охватывает контур скал. Состоит из тянувшегося с востока на запад коридора, разделяющего примыкающие к крепостной стене одно-двухэтажные комнаты с деревянными перекрытиями — у восточной стены с арочным порталом коридора. На краю скалы сохранилось главное здание меликского дворца: двухэтажный, просторный зал, напротив — гхатун-сторожка.

Сохранившийся до наших дней цитадель-дворец принадлежит к малочисленным памятникам подобного типа и дает наиболее полное представление об одном из вариантов укрепленного меликского дома.

6б. Малый дворец представляет собой прямоугольное в плане сооружение, со стенами, укрепленными четырьмя башнями. Сохранились следы внутреннего двора и трех равных по величине помещений, центральное из которых представляло собой открытую с лицевой стороны сводчатую переднюю, а два других — залы со сводчатым перекрытием. Малый дворец, возведенный у легко доступной части основания крепости, не приспособлен для зимнего проживания, и, вероятно, служил временным летним жилищем для семьи мелика.

7. Гюлистанский дворец (табл. 11-12, VI-VII) находится в селе Гюлистан Шаумянского района НКР, которое являлось одним из центров меликства. Сохранившийся до 1992 г. в центре села дворец имел строительную надпись, которая свидетельствовала, что "замок возведен владельцем села Акопом, сыном Абраама Спарапета, в 1772 г."

Первоначальная композиция дворца в основном сохранилась. Она состоит из гхатуна с купольным перекрытием, образованным сомкнутыми сводами и примыкающих с двух сторон сводчатых помещений, которые имеют открытые с лицевой стороны сводчатые передние-балконы. Сохранившиеся остатки свидетельствуют, что перестроенный фасад переднего — балкона гхатуна изначально был арочным, с двумя каменными пилонами. Четкая и ясная композиционная целостность дворца с акцентирующим каменным гхатуном представляет собой ценность в типологическом ряду подобных памятников.

8. hОрекаванские дворцы (табл. 13-17, VIII-IX) находятся в 5-6 км западнее села Талиш Мартакертского района НКР, возле монастыря hОрек или Глхо, в развалинах бывшей резиденции Гюлистанского меликства.

8а. Первый дворец находится напротив монастыря и, согласно ныне не сохранившейся надписи, возведен в 1727 г., видными деятелями освободительного движения Арцахских сыгнахов — Мелик-Тамразом и его сподвижником, настоятелем монастыря hОрек, Паронтером Оганом.

Дворец представлял собой прямоугольный в плане комплекс, с укрепленными по углам круглыми башнями стенами и немногочисленными, примыкающими к ней со стороны двора залами. Ныне сохранившаяся часть состоит из трех равных по величине сводчатых помещений, центральное из которых представляло собой переднюю с открытым фасадом, а боковые — комнаты с открывающимися отсюда входами.

Дворец, находящийся у восточных границ меликства, имел в основном оборонительное значение.

8б. Второй дворец возведенный у подножия холма hОрекаванка, сравнительно хорошо сохранился. Памятник датируется второй половиной XVIII века, а его строительство приписывается одному из видных деятелей освободительного движения эпохи — гюлистанскому Мелик-Овсепу.

Ворота прямоугольного в плане дворца, окруженного укрепленными стенами с башнями, открываются в поперечных стенах во внутренний двор, который разделяет комплекс на две части. Основное, южное крыло состоит из расположенных в ряд двух гхатунов с тремповыми купольными сводами, двух крайних сводчатых залов и восьмипролетной арочной галереи вдоль этих помещений, а также примыкающего с восточной стороны, двойного ряда четырех сводчатых помещений.

Анфилада комнат северного крыла ориентирована на двор продольным фасадом и состоит из центрального открытого зала с плоским перекрытием и двух, примыкающих к нему, сводчатых залов.

Дворец выделялся четкой планировкой и объемно-пространственной композицией: сопоставлением различных элементов жилых, подсобных и парадных помещений, скромной разработкой дворовых фасадов, своеобразием тромповых купольных перекрытий гхатунов. Своим характерным обликом крепости-замка памятник имеет исключительную роль в деле выявления общей архитектурной ценности меликских дворцов.

9. Мохратахский дворец (табл. 18-20, X) находится в 3-4 км западнее одноименного села Мартакертского района НКР, в селище Старый Мохратах — одной из резиденций меликства Джраберд, возле монастыря Инн-мас. Согласно ныне несохранившейся строительной надписи, этот "дом с красивыми арками построен Мелик-Адамом в 1771 году", одним из знаменитых меликов второй половины XVIII века, приверженца арцахской борьбы за свободу и независимость.

Обширный комплекс окружен укрепленной по углам круглыми выступами стеной, которая в плане составляет неправильный четырехугольник с преломленными продольными сторонами. В том же веке к восточной стене комплекса было пристроено удлиненное строение, которое выделяется своим объемом.

В первоначальной композиции дворца комнаты были расположены двумя рядами под прямым углом к двору и сгруппированы вокруг четырех передних-балконов, откуда открываются два-три различных по размеру помещения.

Композиционным акцентом является гхатун, перекрытый восьмигранным купольным сводом с тромповым переходом и ердиком — световым отверстием на вершине потолка.

Расположенное напротив ряда комнат с гхатуном удлиненное строение состоит из центрального зала с ориентированным на двор открытым продольным фасадом и двух боковых сводчатых залов.

Дворец со свободным расположением комнат, сравнительно целостной сохранностью первоначальной композиции и подчеркнуто оборонительными свойствами является одним из лучших образцов памятников данного типа.

10. Кахакатехский дворец (табл. 21-24, XI) находится в двух километрах западнее села Магавуз Мартакертского района НКР, в центральной части укрепленного поселения другой резиденции Джрабердского меликства, известного под названием Кахакатех (Городище) или Майракахак (Столица) и построен на искусственной террасе, образованной высокой подпорной стеной. Традиционно восстановление дворца приписывается Мелик-Адаму (конец XVIII в.), однако историко-архитектурные исследования показывают, что дворец возведен в 1720-х годах на месте остатков меликского дома XVII в., известным деятелем сгнахской борьбы — Джрабердским Мелик-Есаи.

Среди развалин дворца выделяются, датированные данным периодом, десять почти одинаковых помещений с деревянным перекрытием, которые вместе с внутренним двором представляют собой целостный, прямоугольный в плане комплекс. Среди сооружений XVII в. примечательны приемная или тронный зал мелика со сводчатым перекрытием и пристенной нишей для трона, широкими, ориентированными на ущелье окнами, а также парой двухэтажных келий, подвальный этаж которых потайным ходом, вырубленным в скальном массиве, связан с ущельем.

Сохранившиеся остатки дают полное представление о планировочной и объемно-пространственной композиции комплекса, которая выделяется оригинальной привязкой к местности, удачным решением жилых и оборонительных задач, а также архитектурным своеобразием.

11. Джрабердский дворец (табл. 25, XII) находится на территории цитадели крепости, занимающей скальный массив и возвышающейся на левом берегу реки Тартар и ее притока Трхи, в Мартакертском районе НКР. Исходя из архитектурной общности с другими меликскими дворцами, памятник датируется XVII-XVIII вв., периодом Джрабердского меликства.

Замок-цитадель имеет свободную планировку и состоит из примыкающих к оборонительной стене и тянущихся по обе стороны прохода коридорного типа помещений, перекрытия которых, по сохранившимся следам, были деревянными.

Памятник представляет собой один из редких образцов среди простейших типов дворцов и вместе с гюлистанским замком- цитаделью представляет собой особый вид укрепленного меликского дома.

12. Гюлатахский дворец. (табл. 26, XIII) Остатки памятника частично сохранились в несущих стенах сельской школы села Гюлатах Мартакертского района НКР. В конце прошлого века еще была в сохранности строительная надпись, датированная 1799 годом. Комплекс состоял из пяти двухрядных и примыкающих к внешней стене сводчатых помещений и представлял собой прямоугольное в плане сооружение, с четырьмя угловыми башнями. Ныне сохранились две полуразрушенные башни и некоторые нижние ряды кладки внешних стен.

Дворец представляет собой еще один образец прямоугольного в плане и четырехбашенного меликского дома, дополняя собой ряд памятников подобного типа.

13. Аветараноцские дворцы (табл. 27-28, XIII) находились в селе Аветараноц Аскеранского района НКР и представляли собой обширный дворцовый комплекс Мелик-Шахназарянов в укрепленном поселении-резиденции Варандинского меликства.

13а. Первый дворец не сохранился и достоверно не датирован. Однако исследования показывают, что он был возведен при Мелик-Баги II в первой четверти XVIII в. и, согласно сведениям очевидцев, состоял из двух каменных гхатунов, залов со сводчатым перекрытием и других строений. Сведения об этом обширном комплексе, фрагментарно сохранившемся до начала нашего столетия, свидетельствуют о распространенности традиции строительства меликских домов с каменным гхатуном.

13б. Второй дворец также не сохранился и известно, что он был полностью разрушен еще в конце прошлого века. Согласно упоминанию, памятник был возведен при Мелик-Усейне I, т.е. после предыдущего, но до 1736 г. — даты смерти известного мелика. Предполагается, что дворец, будучи возведенным на вершине скалы в западной части села, рухнул вместе с последним.

13в. Третий дворец — единственный сохранившийся в Аветараноце, дошел до нас в сильно разрушенном виде. Согласно утерянной строительной надписи, "этот замок был возведен Сеин-беком, сыном Мелик-Шахназара, в 1786 году". Основная композиция замка состояла из трех гхатунов и примыкающих к ним сводчатых залов. Сохранились только один целый и один полуразрушенный гхатун, а также остатки залов, арочной галереи и окружающие комплекс стены. Сохранившийся гхатун имеет, образованное сомкнутыми сводами, купольное перекрытие с ердиком.

Дворцовый комплекс Аветараноца в истории дворцовой архитектуры края представляет большой интерес не только тем, что представляет собой редкое сочетание из трех дворцов-замков, но и наличием в одном из них редко встречающихся двух, а в другом — единственным примером трех гхатунов.

14. Шушинские дворцы (табл. 29-30, XIV-XV) находятся в юго-восточной части города Шуши НКР и расположены недалеко друг от друга. Памятники остались вне поля зрения армянских исследователей, а азербайджанские ученые представили их в качестве ханских замков, предположительно приписывая один из них Панах Хану или Ибрагиму Хану, а другой — Кара-Беюк Ханум, дочери последнего. Однако историко-архитектурный анализ показывает, что их строительство не имеет ничего общего с правящими во второй половине XVIII века в городе мусульманскими ханами, а является результатом строительной деятельности армянских меликов.

14а. Первый дворец находится в юго-восточной части города, на холме. Квадратный в плане дворец с четырьмя башнями в двух углах, свидетельствуют, что он существовал как самостоятельное оборонительное сооружение до перестройки города-крепости в 1750-1752 гг. при укрепившемся здесь Панах Хане. Выясняется, что именно этот укрепленный дворец являлся резиденцией и первым опорным центром командующего в "сгнаха Шуши" — Авана Спарапета, т.е. упомянутый в документах "Новостроенный в 1724 г. замок Караглуха", тем более что местность, где находится памятник, известна под названием "Дворец Авана". Со временем дворец перешел к Мелик-Шахназарянам Варанды, позднее — ханам Шуши.

Памятник снаружи в основном сохранился, разрушены примыкающие к наружной стене строения вокруг внутреннего двора, от которых остались лишь следы. Сохранились многочисленные одно-двухэтажные пристройки XIX века.

Памятник представляет собой еще один образец меликского дворца-крепости с четырехбашенной композицией и вместе с дворцами hОрекавана (первым) и Гюлатаха составляет сходный подтип.

14б. Второй дворец находится на краю ущелья, к юго-востоку от первого. Памятник имеет сходные с вышеупомянутым дворцом размеры и почти повторяет его композицию, а архитектурное решение очень близко к распространенным формам меликских домов XVIII века. Следовательно, он также принадлежит к доханскому периоду города Шуши и, по всей вероятности, был возведен во второй четверти XVIII века в процессе строительной деятельности меликов рода Мелик-Шахназарянов, владетелей Варанды и Шуши. Дворец, несомненно, является одним из "двух каменных домов" из инвентарной описи наследственного имущества Мелик-Джумшуда — сына Мелик-Шахназара II, упоминаемом в историческом документе 1780-х годов, тем самым — одно из примечательных свидетельств права реальных владельцев Шуши.

Прямоугольный в плане комплекс, укрепленный по углам круглыми башнями, изнутри застроен примыкающими к наружной стене двумя анфиладами комнат, расположенными по обе стороны лежащего против входа двора. Правое крыло состоит из трех помещений, из коих центральное имеет открытый фасад, а боковые — почти равные по величине — сводчатые залы с широкими, ориентированными во двор окнами. Противоположное крыло имело сходную композицию, однако к угловым залам примыкали еще два сводчатых помещения.

Дворцы меликов Шуши иллюстрируют историю зарождения укрепленного города и еще раз свидетельствуют о распространенной традиции строительства подобных дворцов-замков среди армянских меликств края.

15. Тухнакальский дворец (табл. 31, XVI) находится в одноименном селище Аскеранского района НКР. По народному преданию дворец приписывается Мелик-Долуханьянам, знатному роду в Варанде.

Композиционная общность дворца с меликскими домами XVIII в. также свидетельствует, что он действительно, был построен в конце XVIII века при Мелик-Долуханьянах.

Памятник представляет собой прямоугольный в плане комплекс и состоит из гхатуна с сомкнутым сводом и ердиком, переднего — балкона и двух боковых сводчатых помещений. Балкон был сводчатым и имел арочный фасад, однако, имеющийся в наличии материал не дает возможность выяснить целостную картину первоначального композиционного решения всего дворца.

Дворец представляет собой образец меликского дома с гхатуном и дополняет хронологический ряд данного примечательного композиционного типа.

16. Техский дворец (табл. 32-33, XVII) находится в одноименном селе Сюникской области РА, северо-восточнее церкви Сурб Геворг. Согласно сохранившейся строительной надписи, "этот дворец возведен в 1783 г. Давид-Беком, сыном Мелик-Бархударя".

Дворец состоит из двух примыкающих друг к другу гхатунов с сомкнутыми сводами и ердиком, сводчатых залов — по обе стороны и арочной галереей дворового фасада. В дальнейших перестройках XIX в. дворовый фасад был частично дополнен двухэтажными помещениями с плоским перекрытием. На тимпане одного из входов первого этажа высечена строительная надпись. Реставраторы, не заметив упомянутых изменений в первоначальной композиции здания, полностью восстановили памятник на основе следов XIX в. Стены, замыкающие двор комплекса остались под современными пристройками.

Меликский дом в Техе — единственный образец дворца с каменными гхатунами в Сюнике и свидетельствует о том, что в данный период подобный тип здесь также имел традиционное распространение.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

А. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ЗАСТРОЙКА. По принципу местоположения в застройке среды, дворца меликов можно разделить на две группы: 1.) крепостные дворцы и 2.) дворцы на территории поселений.

В первом случае они создавались как цитадели, представляющие собой продолжение оборонительных и других строений крепости, став композиционным ядром архитектурного

комплекса, одновременно подчиняясь условиям, продиктованным рельефом местности и застройкой. В обоих сохранившихся памятниках (крепости Гюлистан, Джраберд) дворцы-цитадели, входя в общую систему оборонительных сооружений крепости, не являлись самостоятельными и завершенными комплексами, а совмещали в себе роль жилища для семьи мелика и оборонительного опорного центра.

Цитадели-дворцы имели минимальные условия для повседневной жизни, были оторваны и далеко расположены от жилья подданного меликам народа, от духовных и культовых очагов. Но, так как мелики в обыденной жизни были тесно связаны с широкими слоями народа и церковью, то, в основном, они свои дворцы-жилища строили в резиденциях-поселениях.

В качестве укрепленных жилищ местных властителей, меликские замки строились в центральной части поселений, недалеко от главных дорог и церковных сооружений, выделяясь среди крестьянских жилищ выгодным местоположением. Именно вокруг архитектурного сопоставления замка и церкви складывался общественный центр меликского поселения, недалеко от которого находились родовое кладбище меликов, родник, баня, торговые и другие площади (Аветараноц, hОрекаван, Гюлистан, Мохратах, Кахакатех). Иногда в одном поселении строились несколько дворцов-замков (hОрекаван, Шуши, Аветараноц), которые составляли единый дворцовый и оборонительный комплексы. Замкообразные дворцы меликов большей частью представляли собой основной оборонительный центр резиденции: своеобразная цитадель, из-за чего часто назывались замком (Кашатах, Кахакатех, Мохратах, hОрекаван, Гюлатах, Шуши).

Б. КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ. В архитектуре построенных в сходных историко-политических и географических условиях меликских дворцов, прослеживается очевидная общность композиций.

Дворцы, возводились на склонах и, как правило, представляли собой замкнутые комплексы, ориентированные главным фасадом на ущелье, задним, углубленным в склон, — на внутренний террасовидный двор, образованный подпорной стеной. В основном, общая планировка комплекса была вписана в прямоугольник или приспособленный к рельефу местности неправильный четырехугольник с глухими стенами сторон и угловыми полуцилиндрическими башнями. Как правило, дворцы одноэтажные, в некоторых случаях — с двухэтажными отделениями. Большинство помещений освещалось световыми отверстиями куполов — ердиками или ориентированными во двор узкими окнами, перекрытия преимущественно каменные.

Архитектурно-композиционные общности меликских дворцов особенно подчеркнуты в типовых решениях гхатунов, залов, балконов, галерей, открытых залов, других элементов и их комбинаций, а также в типовых компоновках комплексов.

Композиционным и функциональным ядром дворцов являются главные залы, тип которых обуславливает общее архитектурное направление комплекса. По типу главных залов памятники можно разделить на три группы:

1. Дворцы с двухэтажными залами (Кашатах, Хнацах, Хндзореск, Тох);
2. Дворцы с гхатунами (Аканаберд, II дворец hОрекавана, Мохратах, Гюлистан, Тех, Аветараноц, Тухнакал);
3. Дворцы других типов (Кахакатех, крепости Гюлистан и Джраберд, I дворец hОрекавана, оба дворца Шуши, Гюлатах).

1. Дворцы с двухэтажными залами. (табл. 34, 37) Эта архитектурная композиция сформировалась в XV-XVI вв. в Сюнике и позднее нашла свое применение в некоторых комплексах XVIII века в Арцахе. Характерны дворцы Кашатаха, Хнацаха и Хндзореска. Архитектурная компоновка комплексов создана параллельным использованием одно- и двухэтажных строений, главные фасады и объемные силуэты которых подчеркнуты вытянутой аркадой и верхней открытой галереей. Особенно типичен двухэтажный зал. Композиционное акцентирование расположенных на первом этаже жилых помещений, а на втором — приемной — тронного зала, создает четкий и ясный архитектурный облик. Эти памятники, принадлежа к одному из ранних типов меликских дворцов, несут на себе непосредственное влияние богатых традиций армянских сельских жилищ и выделяются простейшими чертами оборонительных сооружений.

Композиция двухэтажной приемной нашла своеобразное отражение в дворце Тоха (1737 г.) и в части дворца Мохратаха (1771 г.). В дворцах с двухэтажными залами и открытой верхней галереей-приемной подчеркнут торжественно-дворцовый характер всего комп-

лекса, что было обусловлено сравнительно высоким правовым положением их владельцев в политической жизни страны.

2. Дворцы с гхлатунами (табл. 35, 38) представляют собой самый распространенный тип памятников XVIII в. Основой планировочной и объемно-пространственной композиции данного типа сооружений является каменный гхлатун: квадратный в плане центральный зал с каменным купольным перекрытием и световым отверстием-ердиком в центре. Как правило, с двух сторон гхлатунов располагались вытянутые в плане сводчатые залы, а главный, дворовый фасад гхлатунов и залов занимали открытые и сводчатые передние-балконы, или арочные галереи с пилонами.

Наряду с замками, включающими в себя один гхлатун (Мохратах, Гюлистан, Тухнакал), строились и с двумя, примыкающими друг к другу, сходными гхлатунами (Аканаберд, II дворец hОрекавана, Тех, I дворец Аветараноца). Имеются сведения о комплексе из трех гхлатунов (III дворец Аветараноца). Причем, в некоторых случаях каждый гхлатун и залы имеют отдельные балконы, а в других — соединены общей арочной галереей.

Характерной особенностью подобного типа памятников являются каменные перекрытия, среди которых выделяются своеобразные формы перекрытий гхлатунов. Перекрытия опираются на стены, образующие в основе квадрат размером 7,0 x 7,0 м. В замках Аветараноца, Гюлистана и Тухнакала перекрытие решено посредством образующих купол сомкнутых сводов, а в hОрекаване и Мохратахе (вероятно, и в Аканаберде) применен троповый вариант купольного перекрытия, с полусферическими и восьмигранными купольными сводами. Гхлатуны освещаются посредством ердиков, и, кроме входов, не имеют других проемов. Сходную типовую конструкцию имели и залы, с двух сторон примыкающие к гхлатунам и связанные с ними входные проемы.

Композиционно передние или балконы имели простейшее решение: одно-, двух- или трехарочный фасад (Гюлистан, Мохратах, Тухнакал), а более совершенный вариант - связующая четырехгранные пилоны аркада (hОрекаван, Тех, Аветараноц).

Гхлатуны, залы и балконы представляют собой жилую часть дома мелика, а в крупных комплексах (hОрекаван, Мохратах), напротив них расположены открытые залы, предусмотренные для приемов и других торжественных церемоний — с обеих сторон к ним примыкают залы.

3. Дворцы других типов. (табл. 36) Подобные сооружения отличаются подчеркнутыми оборонительными свойствами, а в некоторых использованы деревянные перекрытия. Крепости Гюлистан и Джраберд имеют простую планировку, продиктованную ограниченными условиями местности в Кахакатехе. Первые два, являясь цитаделью этих крепостей, имеют продиктованную ограниченными условиями местности и оборонительным характером простую планировку. В Кахакатехе благодаря высокой подпорной стене, возведенной поперек ущелья, стало возможным решение планировки своеобразного дворца-цитадели в прямоугольной форме, с равномерным расположением комнат вокруг внутреннего двора. Окна и балконы ориентированного на ущелье ряда комнат, открываются на лесистую горную долину, создавая выделяющийся внешний фасад.

Своеобразный подтип составляют прямоугольные в плане и четырехбашенные дворцы (первый дворец hОрекавана, Шуши, Гюлатах, малый в крепости Гюлистан), которые с подчеркнутыми чертами оборонительных сооружений, компоновкой примыкающих к стене помещений и каменными перекрытиями, а также общими объемными решениями почти не отличаются от комплексов с гхлатунами.

В. СРЕДСТВА АРХИТЕКТУРНОГО УБРАНСТВА очень скудны, а архитектурная выразительность памятников очень строга и, в основном, создана объемно-пространственной композицией, а также характерной для каменных перекрытий некоторой монументальностью, контрастным сочетанием кладки с грубо обработанными камнями и чисто тесаными камнями арочных проемов, гармоничным местными силуэтом.

С целью подчеркнуть высокое правовое, политическое, общественное и социальное положение меликов, их дворцы возводились в видном месте поселения - резиденции, отличаясь от домов простых крестьян большими размерами и числом помещений, регулярными планировочными решениями и обработкой фасадов. Во внутреннем убранстве важное место занимало ритмичное расположение хозяйственных ниш и каминов-бухариков.

Г. СТРОИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. ОРГАНИЗАЦИЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ РАБОТ. Строительные надписи свидетельствуют, что расходы на строительство дворцов несли их владельцы мелики (Тох, Гюлистан, Мохратах, Тех, Аветараноц).

Известно, что подданные меликов были обязаны не только платить налоги и подати, но и бесплатно работать на него несколько дней на посевных, покосе и др. работах. Согласно этому, предполагается, что под словами "построить" или "дать построить" следует понимать как оплачиваемую работу мастеров-каменщиков, так и бесплатный труд подданного народа в не требующих особого умения работах (подготовка местности, снабжение строительным материалом, его перевозка и т.д.).

Архитектурная и конструктивная общность памятников свидетельствуют, что в период строительства меликских домов, строительное дело было специализировано, т.е. работу выполняли отдельные группы мастеров. Это явление характерно и для строительства культовых сооружений позднего средневековья.

Продолжительность строительства дворцов неизвестна, однако и оборонительный характер сооружений, и царящая в стране нестабильность предполагали быстрое осуществление строительства, что также характерно для культовых построек данного периода.

Исходя из данных, полученных в результате обмера памятников, выясняется, что в отдельных случаях (толщина стен, пролет сводов, основные размеры залов и гхлатунов, размеры входов, оконных проемов, ниш и др. элементов) были использованы известные со времен средневековья единицы измерения длины (ступня, пядь, локоть, шаг и т.д.).

Строительный материал. Основным строительным материалом являлся камень. Кладка, в основном, осуществлялась грубо обработанными камнями, и лишь камни проемов ниш, бухариков, тропов и угловых частей — чисто тесаны, что было продиктовано нехваткой качественного камня, короткими сроками строительства, а также конструктивными и художественными соображениями.

Широко использовалось дерево, в основном, в качестве материала для перекрытий (Кашатах, Хнацах, Джраберд, Кахакатех, крепость Гюлистан). Дерево использовалось и в строительных настилах, и для опалубки арок, сводов, купольных сводов, следы которой видны и ныне.

В качестве связующего материала в стенах и каменных перекрытиях использовался высококачественный известковый раствор. Прочность и устойчивость грубой кладки обеспечивались в основном за счет сплошной бетонной забутовки, которая вылезая через щели между камнями, превращала всю кладку в монолитный массив.

Единственный образец использования кирпича в кладке меликского дома — второй дворец hОрекавана.

Строительные конструкции в общем не отличаются от распространенных в гражданской архитектуре позднего средневековья конструктивных форм и сравнительно упрощены по сравнению с выработанными в предшествующие века решениями.

Стены возводились на лентообразных основаниях, которые, большей частью, устанавливались на поверхности расположенных скальных массивах. Среди развалин ясно прослеживается, что фундамент складывается по принципу возведения стен. Стены возводились традиционным способом: внешне - регулярные ряды кладки с забутовкой. Высота чисто тесаных камней и камней арки 20-25 см, различна и степень обработки камня. Толщина стен достигала 0,8-1,2 м и зависела от форм и материала перекрытия, конструктивных свойств и т.д.

Пилоны и колонны использовались исключительно в аркадах галерей меликских домов. Пилоны в сечении были квадратными или прямоугольными и складывались по принципу возведения стен (hОрекаван, Мохратах, Тех, Гюлистан). Колонны, монолитные или сложенные из двух кусков камня, также в сечении прямоугольные, края чисто обработаны (Кашатах, Хндзореск, Мохратах). Пилястры использованы при подпружных арках и в примыкающих к стенам опорах аркад.

Проемы выделяются тщательностью сложения кладки и, согласно форме тимпана, имеют двойное решение: горизонтальное или арочное завершение. В нескольких дворцах окна имеют горизонтальный каменный тимпан (Кашатах, Хнацах, Тех, Мохратах), а в других — использованы деревянные балки (Джраберд, Кахакатех, крепость Гюлистан). Самым распространенным завершением проемов является арочный и в большинстве своем величиной 0,8-1,0 м, с выступом в 20-30 см, несущим камень тимпана, а последний завершался аркой чистой тески. Подобное решение имеют арочные пролеты ворот пролетом в 2,5 м (Тох, Шуши). Однопролетные арки балконов складывались двухступенчатой кладкой (Кашатах, Хнацах, Гюлистан), а в сравнительно малом арочном пролете аркады после арок чистой тески иногда использовался второй ряд арочной кладки грубо обработанных камней.

Своды являются основным решением каменных перекрытий. Своды опираются на продольные стены и в сечении имеют полукруглую или полуовальную форму. Пролет сводов достигал 3,6-4,6 м; наиболее распространенный — около 4 м. В клинообразной кладке сводов использованы грубо обработанный или колотый камень с обильным известковым раствором.

Купольные своды использовались в перекрытиях гхатунов, которые в плане имеют одинаковые размеры (в среднем - 7,0 x 7,0 м). Самые распространенные по форме перекрытия — это четырехгранные и пирамидальные — образованные сомкнутыми сводами (Гюлистан, Аветараноц, Тех, Тухнакал), которые широко использовались в гражданской архитектуре позднего средневековья. На фоне строительного искусства эпохи смело решены тромповые купольные своды на квадратной основе тех же размеров. Система тромпового перехода в домах меликов использована своеобразным образом: из нижних углов стен основного квадрата арочные тромпы непосредственно (без барабана) переходят к купольному своду, который в гхатуне hОрекавана полукруглый, а Мохратаха — в виде восьмигранной пирамиды.

Кровля в основном была плоской, слегка наклонной, в двухэтажных частях — двухкатной, в гхатунах — пирамидальной. Кровля, используемая в хозяйственных и оборонительных целях, была земляной: бутобетонное наполнение перекрытия утрамбовано и покрыто глинобитным слоем, а стены завершались простым карнизом в виде каменной плиты.

Сейсмическая устойчивость комплексов. Основной принцип обеспечения сейсмической устойчивости комплексов — создание единой, монолитной и жесткой системы. В отличие от архитектурных комплексов средневековья, где примыкающие друг к другу строения разделялись сейсмическими швами, а каждое из зданий имело центричную или симметричную композицию, комплексы дворцов полностью вписывались в общую четырехугольную планировку и имели созданное из сочетания различных частей конструктивное единство.

Так, гхатуны с центричной композицией вместе с парой примыкающих залов и общей галереей представляют компактное и симметричное целое. Группы комнат лишены нарушающих лицевую или объемную общность выступов, двухэтажные строения отделены от одноэтажных частей, с помощью массивных пилонов сохранилась конструктивная однородность несущих стен, равные по высоте сводчатые перекрытия сливались друг с другом, строения не выделялись ни горизонтальной, ни вертикальной вытянутостью.

Строительная техника и конструктивное решение меликских дворцов имели большое сходство со строительным искусством позднего средневековья Арцаха и Сюника и своим своеобразием дополняют характеристику строительных традиций края.

Д. КОРНИ КОМПОЗИЦИОННОГО ГЕНЕЗИСА И ПАРАЛЛЕЛИ (табл. 39-42, XIX-XX) многообразны и охватывают вопросы взаимосвязи архитектуры дворцов с традициями народного жилища, замкостроения, дворцового зодчества и другими областями гражданской архитектуры предыдущих и последующих веков.

Архитектурно-композиционное начало укрепленных комплексов меликских дворцов преимущественно связано с распространенными формами сельских жилых домов Армянского нагорья. Все части дворцов имеют планировочное сходство с народными жилыми домами, при деревянных перекрытиях почти не отличаются от них, а при каменном — ясно прослеживается влияние деревянного прототипа. В частности, очевидно, что залы со сводчатым перекрытием и аркады галерей были возведены по примеру традиционных крестьянских жилых комнат и балконов с деревянными колоннами, а в куполах гхатунов с ердиками в камне воплощены деревянные формы многогранных, ступенчатых и пирамидальных перекрытий без промежуточных опор крестьянских гхатунов.

Принято, что средневековые образцы купольных сводов без барабана и с ердиками, в гавитах, библиотеках, трапезных и банях генетически также вытекают из форм деревянных перекрытий сельского гхатуна. Однако, в каменных купольных сводах меликских дворцов прослеживается также влияние армянской средневековой купольной архитектуры как церковных, так и светских и дворцовых сооружений.

Ближайшими архитектурными параллелями являются позднесредневековые каменные жилища старых и новых монастырей Арцаха и Сюника (Гандзасар, Дадиванк, Акопаванк, Егише аракал, Татев, Гндеванк, Амарас, Ерицманканц и др.).

В композиционном происхождении меликских дворцов важное место занимают средневековые княжеские дворцы края, которые свидетельствуют о древних традициях возведения замков-дворцов подобного типа (княжеский дворец в Хоханаберде XIII в.) и о нали-

чии в их составе центральных залов с каменными купольными сводами (княжеские дворцы Цара, XIII в. Орса, XIV в., дворцовый зал Дадиванка, 1211 г.).

Оборонительные сооружения дворцов и примененные в этих целях приемы: высокие стены, круглые башни, массивные ворота, использование кровли одноэтажных строений, редкие проемы на внешних фасадах или их отсутствие — это основные средства, которые издревле использовались в фортификационных сооружениях края и параллельно нашли свое отражение в позднесредневековых крепостях и укрепленных монастырях.

Примечательно также, что в основных частях самого характерного типа меликских дворцов — в каменных комплексах гхатуна прослеживаются композиционные, конструктивные и функциональные очень подчеркнутые общности с подобными частями царских и княжеских дворцов средневековой Армении.

О сформировавшихся устойчивых традициях архитектуры меликских дворцов свидетельствуют также "имарет"-дворцы обосновавшихся в конце XVIII века в Арцах-Карабахе мусульманских ханов, большая часть которых была построена согласно присущим укрепленным меликским домам композиционным формам и строительными способами, руками армянских мастеров (Шахбулах, Агдам, Шуши).

Е. АРХИТЕКТУРНЫЕ СВЯЗИ (табл. 43-45) неоднозначны и прослеживаются в сходстве отдельных частей меликских дворцов с персидскими и грузинскими дворцовыми сооружениями позднего периода.

Особый интерес представляют обширные дома дворцового типа, принадлежавшие армянским купцам (ходжа) Новой Джуги армянского квартала в Исфгане. Дома, построенные армянскими мастерами после организованного в начале XVII в. Шах-Аббасом I большого переселения армян, имеют привязанные к местным традициям богатые и сложные композиционные формы. Самое распространенное композиционное решение — сопоставление центрально-купольного зала с примыкающими с двух сторон залами, т.е. принцип, используемый в столь распространенном типе меликских дворцов с гхатуном.

Композиционная связь с персидскими и грузинскими дворцами прослеживается лишь в некоторых частях меликских дворцов (верхние, открытые этажи двухэтажных залов дворцов Кашатаха, Хнацаха, Хндзореска и Мохратаха, приемная дворца Тоха, открытые залы дворцов hОрекавана, Мохратаха и Шуши). Слегка измененные композиции последних использованы в ряде памятников персидской дворцовой архитектуры позднего средневековья (дворцы Шекинских ханов, Сардара и Панаха в Ереване и т.д.), а также в грузинских дворцах (Ниноцминда, Дзагина).

Однако, если в персидских памятниках эти композиции переработаны в пределах другой архитектурной направленности, то грузинские, не избежав влияния подобного же стиля, лишены композиционной зрелости и своеобразия архитектурного облика меликских дворцов. Следовательно, меликские дворцы с композиционной точки зрения очень своеобразны и могут сравниваться с княжескими дворцами других стран только своим функциональным назначением.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Меликские дворцы и их строительные надписи являются важными свидетельствами истории армянских меликств. Они фактически удостоверяют точное местоположение резиденций в меликских владениях и достоверными сведениями обогащают историю армянского меликства, выявляют новые грани деятельности известных меликов данного периода.

Строительство укрепленных меликских дворцов зародилось в XV-XVI вв. и получило новый размах в XVII в. и в первой трети XVIII в., в период освободительной борьбы арцахских сгнахов и сюникского восстания, широко распространилось во второй половине XVIII в., в период нового подъема освободительного движения.

Дворцы меликов представляли собой действенные очаги армянской национально-освободительной борьбы и, наряду с крепостями и укрепленными монастырями, играли большую роль в истории армянского меликства. Именно этим обусловлена основная архитектурно-композиционная особенность меликских дворцов: подчеркнутая замкообразность и каменная монолитность, благодаря чему они характеризуются как новый тип оборонитель-

ного комплекса позднего средневековья, наряду с крепостями и укрепленными монастырями.

Дворцы меликов вместе с культовыми сооружениями сформировали общественный центр резиденций, а дворцы-замки служили в качестве цитаделей. Часть дворцов, кроме жилых и оборонительных строений, имела и предусмотренные для проведения приемов и торжеств залы, которые занимали важное место в объемно-пространственной композиции комплексов и на которых часто ставился акцент.

Самые просторные и композиционно зрелые дворцы были созданы в XVIII в., во второй половине которого широкое распространение получили комплексы каменных глхатунов: дворцы, созданные вокруг композиционной оси в виде одного или двух глхатунов с каменным купольным перекрытием. Архитектурные и строительные новшества в данной области нашли свое лучшее проявление в композиции этих комплексов.

Основными источниками композиционного, художественного и конструктивного решения меликских дворцов стали местные архитектурно-строительные традиции народных жилых домов, фортификационных сооружений и гражданских построек, а в отдельных частях комплексов очевидна наследственная связь с дворцовым зодчеством предшествующих веков.

Типовые решения и обобщенные архитектурные и конструктивные приемы свидетельствуют, что данная область армянского дворцового зодчества позднего средневековья сформировалась и развивалась своеобразными творческими закономерностями, оставаясь верной облику архитектурных школ Арцаха и Сюника.

Строительство дворцов меликов основывалось на отличном знании художественных и конструктивных возможностей местного строительного материала с учетом сейсмических условий края.

Сохранившиеся развалины и описания очевидцев позволяют частично или полностью восстановить первоначальную композицию памятников, проследить претерпевшие ими изменения.

Дворцы меликов свидетельствуют, что в XV-XVIII вв., несмотря на неблагоприятные условия, жилищное строительство княжеского сословия продолжалось и находило соответствующие требованиям эпохи новые проявления, сохраняя и своеобразно представляя традиции предшествующих веков.

Построенные в XV-XVI вв. дворцы еще раз подтверждают, что в данный период строительная жизнь в Армении не прерывалась, а продолжалась и проявлялась лишь в меньших по сравнению с предыдущими веками размерах, обуславливая новый подъем в последующих XVII-XVIII вв.

Дворцы меликов Арцаха и Сюника, как ценные памятники эпохи армянского меликства позднего средневековья, в наследии светской архитектуры представляют собой обширную и содержательную область и для спасения от окончательной гибели требуют всеобщего признания, охраны и реставрации.

ՑՆԵԿԵՐ

Օգտագործված գրականություն

- Աբրահամյան Ա. Գ., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953:
- Աբրահամյան Ա. Գ., Սյունիքի XVIII դարի ազգագրական շարժման պատմության շուրջ, «ՊԲՏ», 1972, N 4:
- Աբրահամ Կրեկացի, Պատմություն, Երևան, 1973:
- Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
- Ալիշան Ղ., Նայապարում, Վենետիկ, 1901:
- Աճառյան Հր., Նայերեն արմարական բառարան, հավոր 1, Երևան, 1971, հավոր 4, Երևան, 1979:
- Այվազյան Ա. Մ., Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք, «ՊԲՏ», 1990, N4:
- Առաքել Դարիժեցի, Գիրք պատմությանց, Երևան, 1990:
- Արզումանյան Զ., Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, N 9:
- Արզումանյան Զ., «Մեծ» և «Փոքր» սղնախների հարցի շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, N 4:
- Բարխուդարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895:
- Բարխուդարեանց Մ., Պատմություն Աղուանից, հավոր Ա, Վաղարշապատ, 1902, հավոր Բ, Թիֆլիս, 1907:
- Գրիգորյան Գր. Մ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981:
- Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, Երևան, 1966, պրակ 2, Երևան, 1960, պրակ 3, Երևան, 1967, պրակ 5, Երևան, 1982:
- Եղիազարյան Հ., Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1955:
- Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմություն համառօպ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868:
- Երեմյան Ս., Նայասարանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
- Զաքարիա Ազուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938:
- Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հավոր Ա, Երևան, 1942:
- Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հավոր 1, Երևան, 1969:
- Լալայեան Ե., Վայոց ձոր, «Ազգագրական հանդես», գիրք 12, Թիֆլիս, 1905:
- Լալայեան Ե., Վայոց ձոր, Նշանավոր վանքեր, «Ազգագրական հանդես», գիրք 26, Թիֆլիս, 1917:
- Լալայան Ե., Երկեր, հավոր 2, Արցախ (Վարանդա, Գանձակի գավառ), Երևան, 1988:
- Լեո, Խոջայական կապիբալ, Երևան, 1934:
- Լեո, Նայոց պատմություն, հավոր 3, գիրք Ա, Երևան, 1969, հավոր 3, գիրք Բ, Երևան, 1973, հավոր 4, Երևան, 1984:
- Լեո, Երկերի ժողովածու, հավոր 8 (Ուխտավորի հիշարակարանը, Իմ հիշարակարանը), Երևան, 1985, հավոր 5, Երևան, 1986:
- Լիսիցյան Սպ., Լեոնային Ղարաբաղի հայերը, «Նայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 12, Երևան, 1981:
- Լիսիցյան Սպ., Ջանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969:
- Կարապետյան Ս., Նայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999:
- Կարապետյան Ս., Գեորգյան, Երևան, 1992:
- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961:
- Կիրակոսյան Գ. Ե., Մարենագիտական փնդեկություններ Դոմիյանների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, N 1:
- Կիրակոսյան Գ. Ե., Նայասարանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Երևան, 1997:
- Հակոբյան Թ. Խ., Նայասարանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1984:
- Հակոբյան Թ. Խ., Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, 1966:
- Հայաստանի և հարակից շրջանների փնդանունների բառարան, հավոր 1, Երևան, 1986, հավոր 2, Երևան, 1988:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, Երևան, 1958, ԺԷ դար, Երևան, 1974:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, հավոր 3, Երևան, 1976, հավոր 4, Երևան, 1972:
- Հարությունյան Վ. Մ., Անի քաղաքը, Երևան, 1964:

Հարությունյան Վ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի մոնումենտալ աշխարհիկ ճարտարապետության ձևապրեդոմների ժողովրդական ակունքները, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1976, N 4:

Հարությունյան Վ. Մ., Հայկական ճարտարապետության պարմություն, Երևան, 1992:

Հասարայան Մ. Մ., Սյունիքի 17-18-րդ դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973:

Հասարայան Մ. Մ., Ամարասի ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, N 5:

Հասարայան Մ. Մ., Դադիվանքում Խաչենի իշխանների պալատական դահլիճի ճարտարապետությունը, «Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված չորրորդ գիտական կոնֆերանս», գեկուցումների թեզեր, Երևան, 1979:

Հասարայան Մ. Մ., Արցախի հուշարձանները, «Հայաստանի արդյունաբերություն, շինարարություն և ճարտարապետություն», 1990, N 3, 4, 12:

Հասարայան Մ. Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դարոցը, Երևան, 1992:

Հասարայան Մ. Մ., Հայաստանի ուշ միջնադարի շինարարական գործի կազմակերպումը, «Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս», գեկուցումների թեզեր, Երևան, 1997:

Հասարայան Մ. Մ., Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985:

Հովհաննիսյան Ա. Գ., Դրվագներ հայ ազգագրական մրջի պարմության, գիրք Ա, Երևան, 1957, գիրք Բ, Երևան, 1959:

Յովհաննեսեան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:

Հովսեփյան Գ., Խաղբակյան կամ Պոռշյանը հայոց պարմության մեջ, Ա, Վաղարշապատ, 1928, Բ, Երուսաղեմ, 1942, Գ, Նյու-Յորք, 1943:

Հովսեփյան Գ., Տարսայիճ Օրբելյանի և Մինա Խաթունի սերունդը, Անթիլիաս-Լիբանան, 1947:

ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գործ 3833, ֆ. 319, ց. 1, գործ 107:

Ղահրամանյան Կ., Նյութեր Գյուլիստանի մեջիջուրյան պարմության վերաբերյալ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, N 12:

Ղահրամանյան Կ., Նյուսիսային Արցախ, գիրք Ա, Երևան, 1993:

Ղուլյան Ա. Բ., Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու հուշարձան, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, N 10:

Ղուլյան Ա. Բ., Խաչենի իշխանական ապարանը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, N 3:

Ղուլյան Ա. Բ., Արցախի և Սյունիքի մեջիջուրյան ապարանների հորինվածքային առանձնահատկությունները, «Հայկական ճարտ. պրոբլեմներ, Թ.Թորանանյանի 120-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջան», գեկ. թեզեր, Երևան, 1984:

Ղուլյան Ա. Բ., Արցախյան Ռ. Ս., Արցախի Քաղաքաբերդ բերդավանը, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1988, N 1:

Ղուլյան Ա. Բ., Արցախի իշխանական ապարանները, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» ամսագիր, 1988, N 3-4:

Ղուլյան Ա. Բ., Քարե վկայագրեր, «Ազգագրագրք», Երևան, 1993, N 17:

Ղուլյան Ա. Բ., Արցախ-Ղարաբաղի մեջիջուրյան ապարանները, «Արծիվ» պարբերական, Անթիլիաս-Լիբանան, 1995, N 10:

Ղուլյան Ա. Բ., Քաղաքաբերդի իշխանական ապարանը, «Հայ արվեստին նվիրված հանրապ. VII գիտ. կոնֆերանս», գեկ. թեզեր, Ե., 1995:

Ղուլյան Ա. Բ., Հորսի իշխանական ապարանը, «Հայ արվեստին նվիրված հանրապ. VIII գիտ. կոնֆերանս», գեկ. թեզեր, Ե., 1997:

Ղուլյան Ա. Բ., Անիի միջնաբերդի պալատական դահլիճի ճարտարապետությունը, «Շիրակի պարմամշակութային ժառանգությունը, հանրապետական երրորդ գիտաժողով», գեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1998.

«Մեղու Հայաստանի», 1873, N 19, 1885, N 67, 68, 70:

Միջին հայերենի բառարան, հարոր Ա, Երևան, 1987:

Մկրտչյան Շ. Մ., Լեռնային Ղարաբաղի պարմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:

«Մշակ», 1890, N 78:

Մովսես Կաղանկատուացի, Պարմություն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հարոր Ա, Վենետիկ, 1836:

Շահկյան Գ. Ս., Հայ ճարտարապետության պարմության պարբերացման հարցեր, «Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1991, N 1:

Չորանյան Պ. Ա., Շոշ և Քարազուխ սղնախների նույնացման հարցի շուրջ, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1994, N 1-2:

Պապուխյան Ն. Ծ., Գլխապար ճարտարապետական կոմպլեքսը Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններում, «ՊԲՀ», 1963, N 3:

Պապուխյան Ն. Ծ., Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, 1972:

Պապուխյան Ն. Ծ., Միսիանի, Գորիսի ու Ղափանի շրջանների ժող. ճարտ. կառուցվածքները, «Տեղեկագիր» (հաս. գիր.), 1963, N 11:

Պապուխյան Ն. Ծ., Չայրվող ծածկերով բնակարանների դերը և տեղը Հայաստանի հին և միջնադարյան ճարտարապետության մեջ, «Հայ արվեստին նվիրված միջազգային II սիմպոզիում», գեկ. ժողովածու, հր. 2, Ե., 1978:

Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մեջիջուրյան իրավունքների և պարմականությունների մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1966, N 1:

Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, մասն Բ, Տիֆլիս, 1853:

Մարգարյան Մ. Ա., Մեջիջուրյան բնակելի համակառույց Տող ավանում, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 3:

Մտեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պարմություն, Երևան, 1986:

Մուրխայան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967:

Վարդանյան Ռ., Հայաստանի չափերն ու կշիռները, Երևան, 1989:

Վարդանյան Ս. Վ., Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, Երևան, 1959:

Վարդանյան Ս. Վ., Հազարաչենը և նրա նշանակությունը հայկական ճարտարապետության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1967, N 6:

Տեր-Մկրտչյան Կ. (Կարապետ Եպիսկոպոս), Դուխանք և Մեղիք-Շահնազարյանք, Նյութեր հայ մեջիջուրյան մասին, Բ, Էջմիածին, 1914:

Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հարոր 9 (Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհներում, Խամսայի մեջիջուրյանները), Երևան, 1987:

Ուլուբաբյան Բ. Ա., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պարմության, Երևան, 1981:

Ուլուբաբյան Բ. Ա., Ոսկե շրջա, Երևան, 1979:

Ուլուբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երևան, 1975:

Ուլուբաբյան Բ. Ա., Գանձասար, Երևան, 1981:

Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պարմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994:

Ուլուբաբյան Բ. Ա., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998:

Փափազյան Հ., Մելիք Եզանի ընդունարանի մուրթի վիմագիր արձանագրությունը, «Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1985, N 5:

Абдуллаев Г. А., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.

Авалов Э. В., Архитектура города Шуши, Баку, 1977.

Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. II, ч. I, Ереван, 1964, т. II, ч. II, Ереван, 1967.

Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, том III, Ереван, 1978.

Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., сборник документов, том IV, Ереван, 1990.

Али-заде А. М., Саркисов А. В., О некоторых архитектурных памятниках Шуши, "Пам. арх. Азербайджана", т. II, Баку, 1950.

Арутюнян В., Асратян М., Меликян А., Ереван, Москва, 1968.

Арутюнян В. М., Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985.

Арутюнян П. Т., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954.

Асратян М. М., Очерк армянской архитектуры, Москва, 1985.

Асратян М. М., Архитектура Армении XV- начала XIX века, (научный доклад докторской диссертации), Ереван, 1993.

Беридзе В., Архитектура Грузии XVI-XVII веков, том I, Тбилиси, 1983, (на грузинском языке).

Бреганицкий Л. С., Дворец шекинских ханов, "Архитектура Азербайджана", очерки, Баку, 1952.

Давтян Ш., Мкртчян Ш., Шуши, Ереван, 1997.

Иоаннисян А. Р., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1990.

Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, Ереван, 1989.

Карагезян А., К локализации гавара Кашатаг. "Вестник общественных наук", 1987, N 1.

Карапетян С., Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Ереван, 1999.

Лисициан С. Д., К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам), "Известия кавказского историко-археологического института", том III, Тифлис, 1925.

Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959.

Мирза Адигезаль бек, Карабаг-наме, Баку, 1950.

Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1988.

Мнацаканян С. Х., Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952.

Нерсисян М. Г., Из истории русско-армянских отношений, книга I, Ереван, 1956.

Обозрение Российских владений за Кавказом, часть III, Санкт-Петербург, 1836.

Орбели И. А., Избранные труды в двух томах, т. I, Из истории культуры и искусства Армении X-XIII вв., Москва, 1968.

Рчеулишвили Л., Дворец Саввы Тусисшвили в селении Ниноцминда, сборник "Ars Georgica", т. III, Тбилиси, 1950.

Рчеулишвили Л., Дворец XVII века в селении Дзагина, сборник "Ars Georgica", том V, Тбилиси, 1959.

Саламзаде А. В., Архитектура Азербайджана, XVI-XIX вв., Баку, 1964.

Саркисов А. В., Архитектура народного жилища нагорных районов, "Архитектура Азербайджана", очерки, Баку, 1952.

Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, 1996.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XIII, Тифлис, 1892.

Усейнов М., Бреганицкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963.

Фатуллаев Ш. С., Памятники Шуши, Баку, 1970.

Фатуллаев Ш. С., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-начала XX века, Ленинград, 1986.

Утверждение русского владычества на Кавказе, том I, Тифлис, 1901.

Халпахчян О. Х., Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971.

Documents of Armenian Architecture, 19, Gharabagh, Milan, 1988.

Karapetian K., Isfahan, New Julfa, Roma, 1974.

Texier Ch., Description de l'Armenie, la Perse et la Mesopotamie, Paris, 1842

Աշխարհային մեջ օգտագործված են նաև RAA Երևանյան գրասենյակի արխիվի նյութերը:

Գ ծ ա գ ր եր

1. Ականաբերդի ապարանք (չափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
2. Քաշաթաղի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի)
3. Քաշաթաղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
4. Խնածախի ապարանք (չափ.՝ Ն. Պապուխյանի)
5. Խնձորեսկի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
6. Տողի ապարանք (չափ.՝ Մ. Սարգսյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
7. Տողի ապարանք (չափ.՝ Մ. Սարգսյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
8. Տողի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
9. Գյուլիսարանի բերդ (չափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
10. Գյուլիսարանի բերդ (չափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
11. Գյուլիսարան գյուղի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի)
12. Գյուլիսարան գյուղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
13. Հռեկավանի ապարանքներ (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
14. Հռեկավանի առաջին ապարանք (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
15. Հռեկավանի երկրորդ ապարանք (չափ.՝ հեղինակի)
16. Հռեկավանի երկրորդ ապարանք (չափ.՝ հեղինակի)
17. Հռեկավանի երկրորդ ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
18. Մոխրաթաղի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
19. Մոխրաթաղի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
20. Մոխրաթաղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
21. Քաղաքաբերդ բերդավան (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
22. Քաղաքաբերդի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
23. Քաղաքաբերդի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
24. Քաղաքաբերդի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
25. Ջրաբերդի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
26. Գյուլաթաղի ապարանք (չափ. և վերակ.՝ հեղինակի)
27. Ավերարանոցի երրորդ ապարանք (չափ.՝ հեղինակի)
28. Ավերարանոցի երրորդ ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
29. Շուշիի առաջին ապարանք (չափ.՝ Ա. Սարկիսովի, Ա. Դավթյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
30. Շուշիի երկրորդ ապարանք (չափ.՝ Ա. Սարկիսովի, Ա. Դավթյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
31. Թուխնակալի ապարանք (չափ.՝ Ռ. Աբգարյանի, վերակ.՝ հեղինակի)
32. Տեղի ապարանք (չափ.՝ հեղինակի)
33. Տեղի ապարանք (վերակ.՝ հեղինակի)
34. Կրկնահարկ դահլիճով ապարանքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Աբգարյանի, Մ. Սարգսյանի և Ն. Պապուխյանի չափագրությունների)
35. Գլխարանավոր ապարանքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Աբգարյանի և Ա. Մալամզադեի չափագրությունների)
36. Քառաբուրդ ապարանքներ, միջնաբերդ ապարանքներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Աբգարյանի և Ա. Սարկիսովի չափագրությունների)
37. Կրկնահարկ դահլիճներ (ըստ հեղինակի, Ռ. Աբգարյանի, Ն. Պապուխյանի և Մ. Սարգսյանի չափագրությունների)
38. Քառաշեն ծածկով գլխար անք (ըստ հեղինակի, Ռ. Աբգարյանի և Ա. Մալամզադեի չափագրությունների)
39. Միջնադարյան իշխանական ապարանքներ, Խոխանաբերդ (չափ.՝ հեղինակի), Ծար (չափ.՝ Մ. Սարգսյանի), Դաղիվանք (չափ.՝ Ն. Սանամյանի), Հորս (չափ.՝ հեղինակի)
40. Ուշ միջնադարյան վանական բնակարաններ, Դաղիվանք (չափ.՝ Ն. Սանամյանի), Գյուլիսարանի Ս. Ամենափրկիչ վանք (չափ.՝ հեղինակի), Ս. Հակոբավանք (չափ.՝ Ս. Կարապետյանի), Ամարասի վանք, Տաթևի վանք, Գնդեվանք (չափ.՝ Մ. Ս. Նասրաթյանի)
41. Եղիշե առաքյալի վանքի բնակարաններ (չափ.՝ հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
42. Ամարասի վանական բնակարաններ (չափ.՝ Մ. Ս. Նասրաթյանի)
43. Շահրուլաղի և Աղդամի խանական ապարանքներ (ըստ Է. Ավարովի, Մ. Նուսեյնովի և Ա. Մալամզադեի)
44. Նոր Ջուղա, հայ խոջաների տներ (չափ.՝ Կ. Կարապետյանի)
45. Հայկական, վրացական և պարսկական ուշ միջնադարյան պալատներ. Հռեկավան, Մոխրաթաղ, Քաղաքաբերդ (չափ. և վերակ.՝ հեղինակի), Շուշի (չափ.՝ Ա. Սարկիսովի, վերակ.՝ հեղինակի), Նինոծմինդա, Չաղինա (չափ.՝ Լ. Ահետուլիշվիլու, վերակ.՝ հեղինակի), Երևան, Մարդարի պալատ (ըստ Վ. Նարոթյունյանի), Շուշի, խանական պալատ (չափ.՝ Ա. Սարկիսովի), Շաքի, խանական պալատ և խանական տուն (չափ.՝ Լ. Բրետրանիցկու), Երևան, Փանահ խանի պալատ (վերակ.՝ հեղինակի), Նոր Ջուղա, խոջայական տուն (չափ.՝ Կ. Կարապետյանի)

Նեղինակը շնորհակալություն է հայտնում Ռաֆիկ Աբգարյանին, Մանվել Կարապետյանին, Մուրադ Նասրաթյանին, Նուբար Պապուխյանին, Մանվել Սարգսյանին, Նովիաննես Սանամյանին և Արսեն Դավթյանին՝ փորձադրած նյութերի և օժանդակության համար:

Լուսանկարներ

- I. ԲԱՇԱԹԱՂ. Մելիք-Նայկազ Ա-ի ապարանքը բակի հր-արլ կողմից (1950-ական թթ. և 1985 թ., լուս. Մ.Ս. Նասրաթյանի և հեղինակի)
- II. ԽՆՉՈՐԵՍԿ. Մելիք-Փարամազյանների ապարանքը հր-արլ-ից՝ հեռագա կցակառույցներով (ըստ Սպ. Լիսիցյանի)
- III. ՏՈՂ. Մելիք-Եզանի ապարանքի դարպասը և գույգ դահլիճների բակահայաց ճակարը (լուս. հեղինակի և Մ. Սարգսյանի)
- IV. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴ. Մելիքական ամրոցը հս-արլ-ից՝ Մռավ լեռան հեթ, արմ-ից և արլ-ից (լուս. Ս. Աբովյանի և հեղինակի)
- V. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴ. Միջնաբերդի ապարանքի ընդհանուր տեսքը և կրկնահարկ դահլիճը (լուս. հեղինակի)
- VI. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ. Գյուղը հին գերեզմանոցից և ապարանքը հր-արմ-ից (լուս. հեղինակի)
- VII. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ. Ապարանքի գլխարունը և Աբրահամ Սպարապետի փապանաքարը (լուս. հեղինակի)
- VIII. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆ. Մելիք-Նովսեփի ապարանքի հր և հս թևերի բակահայաց ճակարների դրվագներ (լուս. հեղինակի և Ռ. Աբգարյանի)
- IX. ՀՈՌԵԿԱՎԱՆ. Մելիք-Նովսեփի ապարանքը բակի հս-արմ կողմից և գլխարներից մեկը (լուս. հեղինակի)
- X. ՄՈՒՍՐԱԹԱՂ. Մելիք-Աղամի ապարանքի հր-արմ հարվածի ճակարը, գլխարան փրոմպենտից մեկը և երդիկը (լուս. հեղինակի)
- XI. ԲԱՂԱԲԱՏԵՂ. Մելիք-Իսրայելյանների ապարանքի արմ ճակարը և հս դարպասը՝ բակից (լուս. հեղինակի)
- XII. ԶՐԱԲԵՐԴ. Մելիք-Իսրայելյանների ամրոցի դարպասը և հր-արմ հարվածը (լուս. հեղինակի)
- XIII. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ. Մելիք-Ավանդյանների ապարանքը հր-արմ-ից (լուս. Ս. Կարապետյանի).
ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ. Մելիք-Շահնազարյանների բերդավանի դարպասները վանքի և ապարանքների մոտ (ըստ հրապ.)
- XIV. ՇՈՒՇԻ. Ավան Սպարապետի ապարանքը հր-արմ-ից (1980-ական թթ. և 1988 թ., լուս. ըստ հրապ. և Ա. Դավթյանի)
- XV. ՇՈՒՇԻ. Մելիք-Շահնազարյանների ապարանքը հր-արլ-ից և հս-արլ բակահայաց ճակարը (լուս. Ա. Դավթյանի)
- XVI. ԹՈՒԽՆԱԿԱԼ. Մելիք-Դուլխանյանների ապարանքը հս-արլ-ից (լուս. Ռ. Աբգարյանի)
- XVII. ՏԵՂ. Մելիք-Բարխուդարյանների ապարանքը հր-արմ-ից, շին. արձանագրությունը և շքամուրթերը (1980-ական թթ., լուս. հեղինակի)
- XVIII. ԳԵՏԱՇԵՆ. Մելիք-Մնացականյանների ապարանքը հր-արմ-ից (լուս. հեղինակի).
ԱՂԶԿԱԲԵՐԴ. Մելիքական ապարանքի շքամուրթի բարավորաքարը (լուս. Ս. Կարապետյանի)
- XIX. ԵՂԻՇԵ ԱՌԱՋՅԱԼԻ ՎԱՆԷ. Վանք-ամրոցը արլ-ից և առաջնորդական ապարանքի կրկնահարկ դահլիճը (լուս. հեղինակի)
- XX. ՎԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ. Տաթևի վանք (լուս. Ռ. Աբգարյանի), Գյուլիսարանի Սբ. Ամենափրկիչ վանք, Երիցմանկաց վանք, Սբ. Նակոբավանք (լուս. հեղինակի), Ամարասի վանք (լուս. Մ. Ս. Նասրաթյանի), Դաղիվանք (լուս. Ս. Կարապետյանի)

ԱՐՅԱԽԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՐՏԱԿ ՂՈՒՅԱՆ

RAA Հրապարակչակազմ

Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան
Անգլերենի թարգմանիչ՝ Ասյա Ամիրադյան
Ռուսերենի թարգմանիչ՝ Սեդա Գասարջյան
Սրբագրիչներ՝ Անժելա Ամիրխանյան
Գայանե Հայրապետյան
Էմմա Աբրահամյան

Էջադրող և համակարգչային
ձևավորող՝ Կարեն Պետրոսյան

Գունաբաշխում՝ «Տիգրան Մեծ» փպագրատուն

Գլխագարդերը և վերջնագարդերը՝ հեղինակի

Նայերեն փառափեսակը՝ «Թարումյան»

Ստորագրված է փպագրության՝ 28.12.2000
Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x60. 1/8
Տպագրական 23,5 պայմանական մամուլ
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«ՌՈՒԲԻՆ» փպագրական ԱԶ
Երևան-33, Գյուլբենկյան 38